

ΣΠΥΡΟΣ
ΝΟΝΙΚΑΣ:

Μαζοποίηση και Οικονομισμός:
δυσὸ πληγὲς τοῦ σύγχρονου Κόσμου

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Γ. ΡΟΖΟΣ:

Ἡ χρεοκοπία τῆς Κρατικῆς Παιδείας

R. R. BOLGAR

Ἡ ἐπίδραση τῆς ἐλληνικότητος στὴν Ἀναγέννηση

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΠΟΣ

Μεταφυσικὴ καὶ Ἄνθρωπος

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ΚΑΡΦΙΑΣ

Μεταξὺ σοβαροῦ καὶ ἄστείου

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΥΡΙΑΚΑΚΟΣ

Ποίηση καὶ Ἔρως

ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ

Ἡ συμμόρφωση στὶς ὁμαδικὲς προστακτικὲς

ΜΕΤΕΩΡΟΣ

Γιατί ὄχι ὅλα ἰδιωτικά;

ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΤΑΓΑΡΗΣ

Μακάρων εὐθανασίες

ΗΛΙΑΣ Α. ΤΣΑΤΣΟΜΟΙΡΟΣ

Ἡ «ἰνδοευρωπαϊκὴ γλῶσσα», ἡ χρονολόγηση τοῦ Ὁμήρου καὶ οἱ θεωρίες περὶ τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου

ΠΟΙΗΣΗ:

Angelo Viti, Χρυσάνθη Ζιτσαία, Γιάννης Κιτσίρογλου, Νανά Κοντοῦ, Σπύρος Νόνικας, Δ.Β. Παναγόπουλος, Ἀγγελικὴ Σπουρλάκου-Εὐσταθίου, Ἡλ. Τσέχος.

ΔΑΥΛΟΣ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

Κυδαθηναίων 29, Πλάκα, Ἀθήνα (105 58)
Τηλ. 3223957 ή 9823655

Τὰ γραφεῖα τοῦ Περιοδικοῦ λειτουργοῦν
πρωινὲς ὥρες, 9.30-13.30, καθημερινά.

Ἐκδότης — Διευθυντής:
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΑΜΠΡΟΥ
Ἀχιλλέως - Μουσῶν 51, Π. Φάληρο.

Ἐπεύθυνοι Τυπογραφείου
ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΜΠΑΜΠΙΑΝΗΣ — Π. ΜΠΑΡΜΠΗΣ
Γερανίου 24, Ἀθήνα

Τιμὴ τεύχ. δρχ. 120 - Ἐτήσια συνδρομὴ
δρχ. 1.500 - Ὁργανισμῶν δρχ. 3.000 -
Φοιτητῶν δρχ. 500 - Ἐξωτερικοῦ δολ. 50

Τὰ χειρόγραφα συνεργασιῶν δὲν ἐπιστρέφονται

Ἐπιτρέπεται ἡ ἀναδημοσίευση ἄρθρων
τοῦ ΔΑΥΛΟΥ ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι θὰ ἀναφέ-
ρεται ρητὰ ἡ πηγὴ τους

Ὅλες οἱ συνεργασίες καὶ τὰ ταχυδρο-
μικὰ ἢ τραπεζικὰ ἐμβάσματα στὴ διευ-
θυνση: Δημ. Λάμπρου, Μουσῶν 51,
Παλαιὸ Φάληρο, Ἀθήνα (175 62)

ΤΟΜΟΣ Γ' • 26 • ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ '84

Ὁ «Δαυλὸς» καὶ οἱ ἄλλοι

Δὲν θ' ἀξίζε τὸν κόπο νὰ γραφτῇ τὸ σημεῖωμα αὐτό, ποῦ ἀφορμὴ του ἔχει τὶς ποικίλες «κρίσεις», «ταμπέλλες», «ἐτικέττες» καὶ γενικὰ «γνώμες» μὲ τὶς ὁποῖες κάποιοι, καλῆς ἢ κακῆς πίστεως, προσπαθοῦν νὰ ἐντάξουν κάπου ἢ νὰ «χαρακτηρίσουν», σὰν νάταν ἐνωμοτάρ-
χες, τὸν Δαυλό, ἂν ὅλα αὐτὰ δὲν στοι-
χειοθετοῦσαν ἓνα θλιβερό φαινόμενο τῆς ἐποχῆς μας, φαινόμενο ποῦ παρουσιάζει δύο σκέλη: Τὸ πρῶτο σκέλος εἶναι, ὅτι ὑπάρχουν, λίγοι ἔστω, ἄνθρωποι «πνευματικοί», ἀσκημένοι, ὑποτίθεται, στὸ διάβασμα ἐντύπων, ἄρα κατὰ τεκμήριον ἱκανοὶ νὰ συλλάβουν τὴν κεντρικὴ ἰδέα αὐτῶν ποῦ διαβάζουν, ποῦ φθάνουν σὲ τέτοιο βαθμὸ παρερμηνείας ἢ ἀκαταληψίας τῶν ὀλοφάνερων καὶ σαφέστατων μηνυμάτων τοῦ περιοδικοῦ, ὥστε ν' ἀναρωτιέται κανεὶς πῶς εἶναι δυνατόν νὰ βρίσκεται τόσο χαμηλὰ τὸ διανοητικὸ ἐπίπεδο ὠρισμένων ἐκπροσώπων τοῦ Πνεύματος τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας. Καὶ τὸ δεῦτερο σκέλος τοῦ φαινομένου, συμφυὲς μὲ τὸ πρῶτο, εἶναι, ὅτι αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι τόσο πολὺ «μοτιβαρισμένοι» στὸν ἰσχύοντα τρόπο σκέψεως καὶ τόσο πολὺ περιπεπλεγμένοι στὴν ἰσχύουσα γενικὴ κατάσταση τῆς ἐξουσιαστικῆς ὁμαδοποιήσεως καὶ ἐντάξεως τῶν πάντων στοὺς διάφορους -ισμούς, ὥστε νὰ μὴν μποροῦν νὰ διανοηθοῦν κἂν ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄτομα, ἔργα, κείμενα, ἐντυπα κ.λ.π., ποῦ δὲν εἶναι ἐκφραστὲς ἢ ἐξαρτήματα κάποιας πηγῆς δυνάμεως, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύουν πρωτοβουλίες ἐλεύθερων συνειδη-
σεων, ἀνεξάρτητες κι αὐτοτελεῖς.

Καὶ ψάχνουν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι νά... ἀνακαλύψουν ποῦ «ἀνήκει» ὁ Δαυλός, «τί κρύβεται ἀπὸ πίσω του», «ποιοὶ τὸν χρηματοδοτοῦν», «ποῦ τὸ πάει» κλπ. Καί, κατὰ μοιραία προέκταση τῆς ἀστυνομικῆς αὐτῆς λογικῆς τους, τραβᾶνε μιὰ ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες μέσα στὰ —δογματικά βέβαια— μυαλά τους, τόσο

βολικὲς ταμπελλίτσες καὶ τὴν κολλᾶνε στὸ περιοδικό («ἐθνικιστικό», «κρυπτο-πασοκτζήδικο», «δεξιό», «ἀκροδεξιό», «ἀναρχικό», ὄργανο τῆς C.I.A. τῆς Ἰντέλλιτζενς Σέρβις, τῆς K.G.B. τοῦ Προτεσταντισμοῦ, τοῦ Ἀντισιμητισμοῦ, τοῦ Τεκτονισμοῦ - καί... «τράβα κορδέλλα»)... Κι ἂν ἀπ' αὐτοὺς ἐξαιρέσουμε ὡρισμένους «διανοούμενους» πού μετέρχονται τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐπὶ μισθῷ ἐπιτηρητοῦ— γιὰ λογαριασμὸ κάποιων γνωστῶν βέβαια σ' ἐμᾶς —τῆς πνευματικῆς καὶ ἐκδοτικῆς δραστηριότητος στὴν Ἑλλάδα, οἱ ἄλλοι εἶναι ἀπλῶς ἄθῳα πλάσματα, ἔρμαιο, ἀγαθὰ ἐνεργούμενα ἢ ἀσυναίσθητα φερέφωνα, ἀνίκανα νὰ σχηματίσουν δικιά τους γνώμη...

Τί νὰ πῆς; Πῶς νὰ γίνῃ πιστευτό, ὅτι δὲν χρειάζεται νὰ πουληθοῦν ἢ νὰ γίνουν προδότες πέντε-δέκα ἄνθρωποι, ὅσοι συγκροτοῦν τὸ Δαυλὸ, γιὰ νὰ ἐκφράζουν δημόσια τίς ἀπόψεις τους, τὴ στιγμή πού πράγματι τὸ πνευματικὸ-ἐκδοτικὸ πρακτοριλίκι ὀργιάζει γύρω μας; Καὶ πῶς νὰ γίνῃ δεκτό, ὅτι δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νάναι πᾶμπλουτοι οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, γιὰ νὰ μπορέσουν τὸ πρῶτο ἐξάμηνο τῆς ἐκδόσεως, ἕως ὅτου τὸ περιοδικὸ ἀναπτύχθηκε κυκλοφοριακά, νὰ θυσιάσουν αὐτοπροαίρετα ὁ καθένας δέκα χιλιάδες δραχμὲς τὸ μῆνα ἀπὸ τὸ ὅποιο εἰσόδημά τους γιὰ ἓνα τέτοιο σκοπὸ, τὴ στιγμή πού πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κατήγορούς μας ξοδεύουν πολὺ περισσότερα ἴσως τὸ μῆνα στὴ χαρτοπαιξία ἢ ἄλλες παρόμοιες «δραστηριότητες»; Καὶ πῶς νὰ γίνῃ ἀντιληπτό, πῶς δὲν χρειάζεται νὰ εἶναι σώνεια καὶ καλὰ «ψώνια» πού διψᾶνε γιὰ προβολή οἱ πέντε -δέκα τοῦ Δαυλοῦ —ἀφ' οὗ οἱ πλείστοι ἀπ' αὐτοὺς δὲν γράφουν ποτὲ καὶ δὲν δημοσιεύουν τίποτα στὸ περιοδικό—, τὴ στιγμή πού ἄλλοι πολλοί, καὶ δὴ οἱ ἴδιοι οἱ «χαρακτηριστές» μας, εἶναι ἔτοιμοι γιὰ κάθε παραχώρηση, προκειμένου νὰ πετύχουν

τὴν προβολή τους ἢ τὴ δημοσίευση κάποιας ἐπιστολῆς τους ἢ κάποιου στιχουργήματος ἢ ἄρθρου τους, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν ἀγιάτρευτη ματαιοδοξία τους;

Δύστυχη ἐλευθερία, ταλαίπωρη ἀλήθεια, καημένη ἐλληνικότητα! «Πρακτοριλίκι», λοιπόν, ἢ πίστη σ' αὐτὲς —καὶ μάλιστα στὴ χώρα πού τίς γέννησε! Καὶ «ἀντιδραστικότητα» ἢ πρωτοβουλία λίγων ἀτόμων πού σὰν ἐλεύθερες συνειδήσεις ἀποφασίζουν νὰ ποῦν κάτι πού θεωροῦν ἀληθινό, μὴ δογματικό, μὴ ἐξουσιαστικό μέσα σ' ἓνα πέλαγος παγκυριαρχίας τοῦ δογματισμοῦ, τοῦ ψεύδους καὶ τῆς ἐξουσιαστικῆς παράνοιας! Καὶ «ὑποπτη» ἢ «ἀδιανόητη» ἢ «παρanoiκῆ» ἢ ἐμμονὴ τῶν λίγων αὐτῶν νὰ παραμένουν **πρόσωπα**, ἐλεύθερα κι ἀνεξάρτητα, χωρὶς «τοποθέτηση», «ἐξάρτηση», «ἐνταξή», «στέγαση». Ἔως ἐδῶ καταντήσαμε πιά —νὰ μὴ βασκαθοῦμε!— καὶ ἄς πάψουν ὠρισμένοι φίλοι νὰ ἐπιμένουν ὅτι ἡ κριτικὴ πού ὠρισμένες φορὲς ἀσκεῖ ὁ Δαυλὸς γιὰ τὰ χάλια μας εἶναι ὑπερβολικὴ...

Θυμούμαστε, ὅταν μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τοὺς ἐτερόκλητους ἰδεολογικοὺς χρωματισμοὺς μετὰ τοὺς ὁποίους οἱ διάφοροι χαρακτηριστὲς βάφουν τὸ Δαυλὸ —μπλέ, πράσινο, μαῦρον, ἀκόμη καὶ κόκκινο—, τὴ φράση τοῦ Ἑμμ. Ροῖδη: «Ἐκ πάντων τούτων ἀγνοοῦμεν τί νὰ πιστεύσωμεν· τοῦτο μόνον γνωρίζομεν θετικῶς ἐκ τῆς Φυσικῆς, ὅτι ὅλα τὰ χρώματα τῆς Ἰριδος ὁμοῦ μειγνυόμενα ἀποτελοῦσι τὸ λευκόν». Καὶ δὲν χρειάζεται πιά ν' ἀπαντοῦμε ποτὲ καὶ σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς ἐνωμοτάρχες αὐτοὺς τοῦ Πνεύματος. Θὰ ποῦμε μόνον, μετὰ τὴν εὐκαιρίαν αὐτή, ὅτι ἡ ἐμμονὴ μας στὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀλήθειας εἶναι αὐτονόητη. «Ἐὰν ἐπιλαθώμεθα ταύτης, κολληθεῖ ἡ γλῶσσα μας...».

Δ.Ι.Λ.

ΣΠΥΡΟΣ ΝΟΝΙΚΑΣ

Μαζοποίηση και Οικονομισμός: Οί δύο πληγές του σύγχρονου πολιτισμού

Ἄναρωτιέμαι, ἂν τὴν ἐποχὴ πού ἄρχισε ἡ «βιομηχανικὴ ἐπανάσταση», πού μέσω τῆς διαδικασίας τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ὁδήγησε στὸ σημερινὸ ψυχολογικὸ ἀδιέξοδο, οἱ τότε ἄνθρωποι εἶχαν ὑπόψη τους τὸ τίμημα τοῦ ἀχαλίνωτου οἰκονομισμοῦ πού θὰ πλήρωναν καὶ ἂν στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ἔκαναν τὴν ἐπιλογὴ πού ἔκαναν ἢ θὰ ἔβαζαν ὄρους. Γιατὶ τὸ τίμημα τῆς εὐημερίας ἦταν ὄχι μόνο ἀκριβὸ ἀλλὰ καὶ ὀδυνηρό. Πληρώθηκε καὶ πληρώνεται με ἀπώλεια ἐλευθερίας. Καὶ εἶναι πράγματι τραγικὸ δίλημμα ἡ βελτίωση τῶν οἰκονομικῶν ὁρων ζωῆς νὰ πληρώνεται με ἀπώλεια ἐλευθερίας καὶ πολλὰ ἄλλα μαζί.

Ὅμως, τί ἀκριβῶς εἶναι ἐκεῖνο πού τελικὰ στραγγαλίζει καὶ ἐξουθενώνει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, δηλαδὴ τί φταίει, ὥστε κανεὶς νὰ μὴν εἶναι εὐχαριστημένος, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπολαμβάνουμε ἓνα οἰκονομικὸ ἐπίπεδο ζωῆς ἄνευ προηγουμένου στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας; Τὸ περιέργο εἶναι, ὅτι, ἐνῶ ὅλοι χλευάζουμε τὴν καταναλωτικὴ μας κοινωνία, ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ὁποίας εἶναι ὁ καθεὶς ἐξ ἡμῶν, οὐδεὶς εἶναι διατεθειμένος νὰ ἐγκαταλείψει τὶς ἀνέσεις του καὶ νὰ γυρίσει στὸν ἀγροδίαιτο βίον τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, τῆς αὐτάρκειας, πού περιγράφεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἢ καὶ ἀπὸ τὸ Ἡσίοδο ἀκόμη στὸ σοφὸ ἐγχειρίδιό του «*Ἔργα καὶ Ἡμέραι*».

Ἡ ἀπάντηση στὸ τί φταίει σήμερα, ἔχει αἰτίες πού ξεκινᾶνε ἀπὸ τὰ βάθη τῶν αἰώνων· καὶ χρειάστηκε ὁ οἰκονομισμὸς τῆς ἐποχῆς μας, με τὸ εἰδικὸ βάρος πού κουβαλάει, γιὰ νὰ ὀλοκληρωθοῦν οἱ παράμετρος τοῦ ἀδιεξόδου καὶ νὰ δώσουν τὸ συνολικὸ ἀποτέλεσμα, πού κοινὸ παρονομαστή ἔχει τὸ ἀπάνθρωπο τέρας πού φέρει τὸ ὄνομα: *Μαζοποίηση*. Μιὰ ἔννοια ὄχι μόνο ἀνυπαρκτὴ στὰ πλαίσια τῆς ἐλληνικότητος, ἀλλὰ καὶ διαμετρικὰ ἀντίθετη. Γιατί, ἂν κάτι μᾶς διδάξε ἡ ἐλληνικότητα καὶ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα, εἶναι ἡ ἀκεραΐωση τοῦ ατόμου, ἐπὶ αὐθυπάρκτου βάσεως, σὲ πλαίσια ἐλεύθερης συνεργασίας στὴν κοινωνία καὶ ἡ ἀπόρριψη κάθε ἔννοιας ὀχλοποίησης καὶ κοπαιοποίησης τοῦ ἀνθρώπου. Γιατὶ ἡ μαζοποίηση μοιραίως μάχεται τὶς ἀχρονικὲς καὶ αἰώνιες ἀξίες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀλήθειας, κάτω ἀπὸ δογματικούς καὶ ἐξουσιαστικούς μανδύες πάσης φύσεως (θρησκευτικούς, πολιτικούς, πολιτιστικούς, οἰκονομικούς, κομματικούς κλπ.). Ἔτσι στὸ φαῦλο κύκλο: δόγμα-ἐξουσία-οἰκονομικὴ μαζοποίηση-ἀνάπτυξη-οἰκονομισμός-ἀνελευθερία-ἀναλήθεια, χαλκεύτηκαν τὰ δεσμὰ τοῦ σημερινοῦ ὀλικοπνευματικοῦ ἀδιεξόδου τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀλλὰ ἄς δοῦμε πιὸ ἀναλυτικὰ τοὺς συντελεστὲς τῆς μαζοποίησης στὴν ἐξέλιξη καὶ διαδικασία τῆς ἱστορίας. Ἄν ἐξαιρέσουμε τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ Πάνθεο, πού στηριζότανε στὴν ἐλευθερία, καὶ ὅπου οἱ σχέσεις ἀνθρώπου-θεῶν δὲν κυριαρχοῦνταν ἀπὸ δογματικὲς «ἀποκαλύψεις» καὶ ἀνεξιχνίαστα μυστήρια με ἀπαγορευμένη τὴν ἔρευνα πρὸς ἀνεύρεση τῆς ἀλήθειας, ὅλες οἱ ἄλλες θρησκείες πού διαδέχτηκαν τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ λατρεῖα ἦσαν καὶ εἶναι δογματικὲς καὶ μοιραίως ἐξουσιαστικὲς. Οἱ θρησκείες αὐτές, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τυχόν τελεουργικὲς, κοσμοθεωρητικὲς καὶ δογματικὲς διαφορές, συν-

τονίζονται και συναντώνται στο άπαραβίαστο και αναμφισβήτητο του «δόγματος», καθ' ὃ και ἐφόσον ἔχεις πίστη. Ἰδίως οἱ θρησκείες τοῦ οἰκονομικῶς ἀνεπτυγμένου κόσμου, πού βάση ἔχουν τὸν ἰουδαϊσμό, στηρίζονται, ἔστω και μὲ οὐσιώδεις δογματικὲς παραλλαγές, στὸ δογματικὸ ἀπαραβίαστο τῶν «Γραφῶν», παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἔστω και σήμερα, μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων και τῆς ἐπιστήμης, πολλὰ και σπουδαῖα ἀπὸ τὰ δόγματα αὐτὰ ἀναιροῦνται. Καὶ ἐπειδὴ «ἐξ ὄνυχος τὸν λέοντα», θὰ σημειώσουμε κάτι πού ιδιαίτερα ἐνδιαφέρει τὸ σκοπὸ τοῦ παρόντος ἄρθρου (θρησκευολογία δὲν κάνουμε). Ἡ κυριακάτικη λειτουργία στὶς δυτικὲς ἐκκλησίες ὀνομάζεται *Mass* (δηλαδὴ και μάζα) τὸ δὲ ἐκκλησίασμα *Flock* (δηλαδὴ και κοπάδι). Καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο κρίκο τῆς ἀλυσίδας τῶν δεσμῶν τῆς μαζοποίησης. Καὶ δὲν εἶναι διόλου τυχαῖο, ὅτι ἡ λειτουργία ὀνομάστηκε *μάζα* στὴν Δύση (πού ἔσπειρε και ἐξέθρεψε τὸν ἀστισμὸ και τὴν βιομηχανικὴ ἐπανάσταση), ἐνῶ στὴν «ἐλληνικὴ» ἐκκλησία σωστὰ ὀνομάζεται λειτουργία. Διότι ἡ δυτικὴ φιλοσοφία ζωῆς, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ οἰκονομικοῦ δογματισμοῦ, θέλει τὸν ἄνθρωπο μάζα και ὄχι ἐξατομικευμένο, αὐθύπαρκτο και ἐλεύθερο.

Θὰ προσπεράσουμε, ἐν τάχει, τὴ σημασία τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας (πρῶτη περίπτωση ἐδραίου ἐξουσιαστικοῦ Κράτους). Πάντως, ἂν ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία μὲ τὴν κρατικιστικὴ και ἱμπεριαλιστικὴ τῆς νοοτροπία δὲν χάλκεψε τὸν χαλκὰ τῆς μαζοποίησης, ἄφησε πάντως τὰ πατρὸν γιὰ νὰ τὸν φτιάξουν οἱ ἐπόμενες αὐτοκρατορίες. Καὶ ἔτσι μπαίνουμε στὴν ἐποχὴ τῶν νέων αὐτοκρατοριῶν (Ἀγγλικῆς, Γαλλικῆς, Ἰσπανικῆς, Πορτογαλικῆς, Ὀλλανδικῆς κλπ.) πού χρονικῶς προετοιμάζουν τὴν Ἀστικὴ Ἐπανάσταση και τὸν Ἀστισμὸ.

Πράγματι, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1789 ἀποτελεῖ τὴν πιὸ καθαρὴ ἐκφραση Ἀστισμοῦ, πού ὑπόβαθρο εἶχε τὶς αὐτοκρατορίες. Οἱ ἀποικίες ἀνοίξαν πρωτοφανεῖς ὀρίζοντες ἀκόπου πλουτισμοῦ, στηριγμένου στὴν ἐκμετάλλευση πρῶτων ὑλῶν και ἀνθρώπων τῆς ἀποικίας και στὴν συνέχεια στὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἰδίων τῶν ἀστῶν τῶν μητροπόλεων. Ἡ συσσώρευση πλούτου στὰ κέντρα τῶν αὐτοκρατοριῶν ἐρέθισε τοὺς ἀγρότες, πού ζώντας μὲ περιορισμένα οἰκονομικὰ μέσα και φτώχεια στὰ χωριά, τὰ ἐγκατέλειψαν και μαζεύτηκαν στὶς πόλεις πρὸς ἀνεύρεση καλύτερης τύχης. Ἡ ἀστικὴ αὐτὴ συγκέντρωση, ὃ Ἀστισμός, πού συνέπεσε μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης και πῆρε τὸ ὄνομα τῆς «ἀστυφιλίας», εἶχε γιὰ σύνθημα τὸ τρίπτυχο: Ἐλευθερία-Ἰσότης-Ἀδελφότης. Ἀπὸ τὸ σύνθημα αὐτό, θὰ σημειώσουμε τὴν «ισότητα», ἡ ὁποία ἀποτελέσει τὸ προζύμι τοῦ αὐριανοῦ Μαρξισμού, πού κάτω ἀπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἰσότητος ἰσοπέδωσε τὴν ἐλευθερία και θεοποίησε τὸν Μαζισμό (*Προλετάριοι ὅλων τῶν χωρῶν ἐνωθεῖτε*).

Ὁ Ἀστισμός, λοιπόν, θὰ ἀποτελέσει τὸ δεῦτερο κρίκο στὴν ἀλυσίδα τῶν δεσμῶν τῆς «μαζοποίησης». Ὁ ἐξατομικευμένος ἄνθρωπος τῆς ὑπαίθρου συγκεντρώθηκε στὴν πόλη, ἀλέθηκε και ἔγινε ἄμορφη, ἀνώνυμη μάζα, πρῶτη ὕλη τοῦ οἰκονομικοῦ και τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης.

Και ὄντως, ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ μαζισμού, μὲ καταλυτικὴ ἐπίδραση πάνω στὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου και τοῦ ἀτόμου, μέχρι σημείου πού νὰ τὸν φέρει στὸ χεῖλος τῆς κατα-

στροφής (άλλα και της σωτηρίας υπό όρισμένες προϋποθέσεις).

Η έκβιομηχάνιση των κοινωνιών συντελέστηκε με τον άγριότερο, επισημονικότερο και απανθρωπότερο τρόπο μαζισμού, στα πλαίσια μιᾶς νοοτροπίας και ἑνὸς πολιτισμοῦ ποὺ εἶχε τὶς προϋποθέσεις νὰ αὐτοδεσμευτεῖ καὶ νὰ δεθεῖ χεροπόδα με τὶς ἀλυσίδες ποὺ χάλκεψε στὸ ἄμῳνι τοῦ οἰκονομισμού. Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση ἀκολουθώντας τοὺς κανόνες τοῦ «ὀρθολογισμού» (rationalization) ἔσπασε τὴν μία καὶ μοναδικὴ οἰκονομικὴ ἀρχὴ ποὺ ὑπῆρχε ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς «πλειστόκαινου» (2.000.000 χρόνια) περὶ «παραγωγοκαταναλωτοῦ», κατὰ τὴν ὁποία ἡ παραγωγὴ καὶ ἡ κατανάλωση συμπύκνουν στὸ ἴδιο πρόσωπο (οἰκονομία τῆς αὐτάρκειας), γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ ἔννοια τῆς «ἀγορᾶς» καὶ ἡ ἔννοια τοῦ «παραγωγοῦ» καὶ τοῦ «καταναλωτοῦ» σὲ διαφορετικὰ πρόσωπα. Ὁ διχασμὸς αὐτὸς τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὰ φύσει ἀληθινὰ ἐνστικτα αὐτοσυντήρησης καὶ ἐπιβίωσης, δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις ἀλληλεξουσίας τοῦ ἑνὸς ἀτόμου ἀπὸ τὸ ἄλλο ἄτομο, τῆς μιᾶς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὰ πλαίσια τοῦ δόγματος: τοπικὴ, ἔθνικὴ καὶ παγκόσμια ἀγορά. Καὶ ἐπειδὴ ἡ κατάκτηση τῆς ἀγορᾶς συναρτᾶται εὐθέως με τὴν ἔννοια καὶ τὴ διαδικασία τοῦ ἀνταγωνισμού, ἐφευρέθηκε ὁ μέγας κρίκος μαζοποίησης (τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης), ποὺ μαζὶ με τοὺς δύο προηγούμενους ὀδήγησε στὰ σημερινὰ μας δεσμά, ἐν μέσω ἀφθονίας, δημιουργώντας τὸν «πολιτισμὸ τοῦ οἰκονομισμού» τῶν ἡμερῶν μας.

Ἀλλὰ κάθε «πολιτισμὸς» ἔχει τὸν δικό του κώδικα, δηλ. ἕνα σύστημα ἀρχῶν καὶ κανόνων ποὺ διέπουν ὅλες τοὺς δραστηριότητες ἀπαράλλακτα. Καθὼς ὁ βιομηχανισμὸς-οἰκονομισμὸς ἀπλώθηκε στὸν πλανήτη μας, ὁ κώδικας τοῦ ἀποκαλύφθηκε. Καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία «δέσμη» ἑξὶ ἀλληλοσχετιζομένων κανόνων, ποὺ ὀρίζουν καὶ κατευθύνουν τὴν συμπεριφορὰ δισηκατομμυρίων ἀνθρώπων. Αὐτοὶ οἱ κανόνες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸ διαζύγιο παραγωγοῦ-καταναλωτοῦ, ἐπηρεάζουν κάθε ἐκδήλωση τῆς ζωῆς (σχολεῖο, ἐπιχειρήσεις, σέξ, οἰκογένεια, θρησκεία, πόλεμο, ἀθλητισμὸ, τέχνες, ἐμπόριο, πολιτικὴ κλπ.). Ὡς τοὺς δοῦμε.

Καὶ πρῶτα-πρῶτα ἡ «τυποποίηση». Ὁ ἐφευρέτης τῆς τυποποίησης εἶναι ὁ Ἀμερικανὸς μηχανικὸς Taylor καὶ ὁ πιὸ ἐνθερμος ὁπαδὸς τοῦ ὁ ἐπαναστάτης Λένιν. Καὶ ἴσως ἐδῶ βρίσκεται ἡ ἀρχὴ τοῦ τέρατος τῆς ἐποχῆς μας ποὺ ὀνομάζεται «καπιταλομαρξισμὸς». Μὲ τὸ σύστημα, λοιπόν, τῆς τυποποίησης τοῦ Taylor (Taylorism) τρῶμε ὅλοι τὰ ἴδια φαγητὰ (fast food), φορᾶμε τὰ ἴδια παπούτσια λαστιχὰ, ἀκοῦμε τὶς ἴδιες εἰδήσεις παγκοσμίως (μαζικὰ μέσα ἐνημέρωσης), πηγαίνουμε ἀγελῆδὸν στὸ Ὀλυμπιακὸ Στάδιο τῆς Καλογρῆζας γιὰ νὰ ἀκούσουμε λαϊκοὺς ἀοιδοὺς, θρησκευόμαστε ὁμοιομόρφως καὶ ὁμαδικῶς ὅλοι, φορᾶμε μπλοῦ τζήνς, μπαίνουμε κοπαδιαστὰ στὰ ἴδια μέσα μαζικῶν μεταφορῶν, ἔχουμε μαζικὲς ἀγορές, μαζικὲς διανομές, κάνουμε μαζικὲς διακοπὲς μέσω ὀργανωμένων γραφείων τουρισμοῦ καὶ μαζικὰ ἐγκαταλείπουμε τὶς πόλεις τὰ Σαββατοκύριακα καὶ τὶς γιορτές, με ἑκατοντάδες θύματα τῶν τροχῶν.

Ἀκολουθεῖ τὸ περιβόλι τῆς «ἐξειδίκευσης». Τὰ ἐργοστάσια τῶν ΗΠΑ, τῆς ΕΣΣΔ, τῆς Ἰαπωνίας, τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας, τῆς Πολωνίας κλπ. (νάτο

πάλι τὸ καπιταλομαρξιστικὸ τέρας) δὲν μποροῦν πιά νὰ λειτουργήσουν χωρὶς «ἄκρως ἐξειδικευμένο» προσωπικὸ. Τὸ Ὑπουργεῖο Ἑργασίας τῶν ΗΠΑ ἔχει καταγράψει 20.000 ἐντελῶς διακεκριμένα ἐπαγγέλματα, καὶ ὁ Ford ὑπολόγισε, ὅτι γιὰ τὴν κατασκευὴ ἑνὸς αὐτοκινήτου (τὸ γνωστὸ φορτάκι Τ) χρειάστηκαν 7.882 διαφορετικὲς ἐξειδικευμένες δουλειές, ποὺ οἱ μισὲς μποροῦσαν νὰ γίνονται ἀπὸ ἀναπήρους. Καὶ παραπέρα ὁ γιατρὸς παράγει κι ὁ ἀσθενὴς καταναλῶνει, ὁ δάσκαλος πουλάει κι ὁ μαθητὴς ἀγοράζει κ.ο.κ. Ὁ Λένιν πάντως ξεπέρασε κάθε περίπτωσι ἐξειδίκευσης ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ «μάζες» δὲν μποροῦν νὰ φέρουν εἰς πέρας μία ἐπανάστασι χωρὶς συμμετοχὴ «ἐπαγγελματιῶν ἐπαναστατῶν». Ὁ Σαρλὼ στὸ βωβὸ ἀριστουργημὰ του «*Μοντέρνοι Καιροί*» ἀπέδωσε ἀδρὰ καὶ δραματικὰ τὴν οὐσίαν τῆς βιομηχανικῆς ἐξειδίκευσης. Στὴν Ἑλλάδα, κατὰ τὴν ΕΣΥΕ, ὑπάρχουν περίπου 560 εἶδη βιομηχανιῶν, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ἐξυπηρετοῦνται ἀπὸ τουλάχιστον 10.000 ἐπαγγελματικὲς ἐιδικότητες.

Ὁ «συγχρονισμός» εἶναι ὁ τρίτος κατὰ σειρὰν νόμος τῆς καπιταλομαρξιστικῆς κοινωνίας. Ὅλοι μαζί κοπαδιαστὰ πηγαίνουμε στὴ δουλειὰ καὶ γυρίζουμε τὴν ἴδια ὥρα. Ἐννιά μὲ πέντε εἶναι τὸ ἔνα καὶ μοναδικὸ ὥράριο στὴν Ἀγγλία (οἱ ἀδιόρθωτοι Ἕλληνες δὲν συμφώνησαν ἀκόμη στὸ ἐνιαῖο ὥράριο — καὶ καλὰ κάνουν). Ὅταν πρόκειται νὰ συναντήσεις Ἀγγλο στὶς 5 μ.μ., σοῦ τὸ ξεκαθαρίζει χωρὶς τὴ μεσολάβησι τοῦ ρολοιοῦ. Σοῦ λέει τὴν ὥρα τοῦ τσαγιοῦ (at tea time). Ἀκοῦμε εἰδήσεις ὅλοι μαζί τὴν ἴδια ὥρα. Τὰ παιδιὰ πηγαινοέρχονται σχολεῖο τὴν ἴδια ὥρα. Οἱ λειτουργίες στὶς ἐκκλησίες γίνονται τὴν ἴδια ὥρα. Καὶ εἶμαι βέβαιος, ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῆς Δύσης τρῶνε, κοιμοῦνται, κάνουν ἔρωτα κλπ. πάντα τὴν ἴδια ὥρα, ὅλοι μαζί.

Ἡ «συγκέντρωσι» εἶναι ἡ τέταρτη ἀρχή. Ἔχουμε συγκέντρωσι τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν ὕπαιθρο στὶς πόλεις (ἀστυφιλία), συγκέντρωσι τῶν ἀνθρώπων στὶς πολυκατοικίες, συγκέντρωσι τῶν ἐργατῶν στὰ ἐργοστάσια, τῶν ἀσθενῶν στὰ νοσοκομεῖα, τῶν φοιτητῶν στὰ Προπύλαια (ὄχι γιὰ τὰ μαθήματά τους, ἀλλὰ γιὰ νὰ διώξουν τοὺς μισοὺς πυραύλους ποὺ σκοτώνουν· οἱ ἄλλοι μισοὶ δὲν σκοτώνουν). Καὶ παραπέρα: συνεταιρισμοί, γιγαντιαῖες πολυεθνικὲς ἐπιχειρήσεις, κοινοπραξίες, σωματεῖα. Τρεῖς βιομηχανίες στὴν Ἀμερικὴ παράγουν τὸ 94% τῶν αὐτοκινήτων τῶν ΗΠΑ. Ἡ Fiat μόνη τῆς παράγει τὸ 90% τῶν ἰταλικῶν αὐτοκινήτων. Καὶ νὰ μὴν ξεχνᾶμε τὸ Λένιν ποὺ ἔλεγε, ὅτι ἡ «μετατροπὴ» ὅλων τῶν πολιτῶν σὲ ἐργάτες ἑνὸς «πελώριου συνδικάτου» (διάβαζε μάζα) ποὺ εἶναι τὸ Κράτος, ἀποτελεῖ πρῶτιστο σκοπὸ, ἐνῶ ὁ Στάλιν ἀργότερα κόμπαζε, ὅτι ἡ ΕΣΣΔ ἔχει τὴν περισσότερην «συγκεντρωμένην» βιομηχανία τοῦ κόσμου. Πράγματι, ἀνεξάρτητα ἰδεολογικῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὴ Μόσχα καὶ στὴ Δύσι, ἐκεῖ ποὺ ταυτίζονται ὅλο καὶ βαθύτερα τὰ δύο στρατόπεδα εἶναι στὴν ἀρχὴ τῆς «συγκέντρωσις», μὲ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία στοὺς τομεῖς: ἐνεργείας, πληθυσμοῦ, ἐργασίας, παιδείας καὶ οἰκονομικῶν ὀργανισμῶν.

Ἡ «μεγιστοποίηση» (Maximization) εἶναι ἡ πλέον γνωστὴ ἀρχὴ ἀνὰ τὴν ὑφήλιο, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ «Τρίτου Κόσμου». Σὰν τοὺς προσκόπους, ὅλοι θέλουμε νὰ φθάσουμε ψηλότερα καὶ μακρύτερα. Ἐδῶ ὅλα εἶναι στὸν ὑπερθετικὸ βαθμό. Ἡ General Motors ἀπασχολεῖ 595.000 ἀνθρώπους,

στην Γαλλία το 0,3% των επιχειρήσεων απασχολεί το 38% των εργατών της Γαλλίας. Ο Στάλιν έχτισε τα μεγαλύτερα χαλυβουργεία του κόσμου. Ρωτούσε πιο είναι το μεγαλύτερο εργοστάσιο της Αμερικής, για να φτιάξει ένα ακόμη πιο μεγάλο. Και ή κατακλείδα όλων αυτών είναι το έθνικόν εισόδημα (GNP) ή το κατά κεφαλήν εισόδημα. Όλο και μεγαλύτερο, δλο και δέν φθάνει. Στην Ελλάδα του 1955 το κατά κεφαλήν εισόδημα ήταν 224 δολάρια και τα φέρναμε βόλτα. Το 1982 έφθασε τα 4000 δολάρια και είμαστε δυστυχείς. Έν τώ μεταξύ στη Σουηδία έχει φθάσει στα 12.000 δολάρια, ενώ στις Ίνδιες μόλις ξεπερνάει τα 200. Τώρα δέν έχει σημασία, αν στο εισόδημα συμπεριλαμβάνεται ή εργασία για την κατασκευή οίκιας όπως και για την κατεδάφιση της (ίδιο πράγμα). Η για την παραγωγή λεμονιών που θα τα φάμε ή θα τα θάψουμε. Όλα είναι εισόδημα. Η έννοια του έργου δέν υπάρχει.

Η «κεντροποίηση» (Centralization) είναι ό εκτός και τελευταίος κανόνας του συστήματος. Όλα τα βιομηχανικώς ανεπτυγμένα κράτη ανέπτυξαν την κεντροποίηση σε έπιπεδο «καλών τεχνών» (τά γνωστά «κέντρα αποφάσεων» και έξουσίας). Και ενώ ή Έκκλησία παλαιότερα εγνώριζε καλώς πως να συγκεντρώνει την έξουσία, άλλωστε είχε να κάνει με άπλους ανθρώπους, ή σημερινή βιομηχανοποιημένη κοινωνία δέν τα πάει και τόσο καλά. Πάντως έχουμε Όμοσπονδιακές Κυβερνήσεις, Πολιτειακές Κυβερνήσεις, Τοπική Αυτοδιοίκηση, Βιομηχανικά Τράστ, Γενικές Συνομοσπονδίες Έργατών, ΕΟΚ, ΟΠΕΚ, ΚΟΜΕΚΟΝ, ΝΑΤΟ, Σύμφωνο Βαρσοβίας, ΟΗΕ, Βατικανό, Έβραϊκό Πρακτορείο, Έπιτροπή Όλυμπιακών Αγώνων, Παγκόσμιο Πρωτάθλημα Ποδοσφαίρου, Διεθνή Δικαστήρια, Κεντρικές Τράπεζες κλπ. Ειδικά στην ΕΣΣΔ, στην προσπάθειά τους να έπιταχύνουν τόν ρυθμό έκβιομηχάνισης, έπινόησαν την πιο κεντροποιημένη και πιο έξουσιαστική οικονομικοπολιτική δομή (Structure) στον κόσμο, στην όποια υπήχθησαν ακόμη και οι πιο άσημαντες αποφάσεις παραγωγής, κάτω από ένα ένιαίο κεντρικό όργανο προγραμματισμού.

Οί παραπάνω έξη αρχές, άλληλοενισχυόμενες, κατέληξαν σε μία γραφειοκρατία και λογοκρατία χωρίς προηγούμενο στην ιστορία, που συνθλίβουν το άτομο και το όδηγοϋν στον φρικαλέο κόσμο που περιγράφει ό Κάφκα και ό Όργουελ. Όμως αυτή ή κατάσταση (λογοκρατικός οικονομισμός) άπεργάζεται την άναίρεσή της, νομοτελειακά. Η κατάρρευση του βιομηχανικού πολιτισμού έχει άρχισει και οι χαλκάδες θα σπάσουν άρχίζοντας με την «άπομαζοποίηση» της οικονομίας. Είναι βέβαιο, ότι ό νέος πολιτισμός θα κτιστεί (ήδη άρχισε να κτίζεται) πάνω σε τέτοιες βάσεις, ώστε άξίες όπως: οικονομία, πολιτική, δημοκρατία, θρησκεία, οικογένεια, διεθνείς σχέσεις, παιδεία, προσωπικότης του ατόμου, έξοπλισμοί κλπ. θα παρουσιαστοϋν με έντελως νέο πρόσωπο. Και πιο βέβαιο είναι ακόμη, ότι ό νέος πολιτισμός (ή «Τρίτη οικονομική φάση»), για να πιάσει, θα πρέπει να ιδωθει μέσα από τις βασικές άξίες της Έλληνικότητας (έλευθερία-άλήθεια), γιατί άλλη λύση δέν υπάρχει. Άλλά θα συνεχίσουμε με την «Άπομαζοποίηση».

ΣΠΥΡΟΣ ΝΟΝΙΚΑΣ

Δεσμὰ

Κάθισε σὲ διαμέρισμα
καὶ πληρώνει θυρωρὸ γιὰ νὰ τὸν ἐποπτεύει.
Ἔβαλε τηλέφωνο
καὶ δέθηκε μὲ τὰ σύρματά του.
Ἀγόρασε τηλεόραση
καὶ χάθηκε ὁ διάλογος.
Ἀπόκτησε αὐτοκίνητο
κι ἔγινε δέσμιος τῶν συνεργείων καὶ τῆς ἐφορίας.
Ἐντάχθηκε στὸ σωματεῖο, στὸ κόμμα
καὶ ἰσοπεδώθηκε.
Ζήτησε τὰ περιττὰ
καὶ μαζοποιήθηκε.

Κι ὅμως
ὁ καταλύτης εἶναι
ἕνας κόκκος ἐλευθερίας.

ANGELO VITI*

Στὴν Πλάκα

Γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ

Πόσα χρόνια πέρασαν
ἀπ' ἐκεῖνο τὸν χειμῶνα τοῦ πολέμου,
ὅταν οἱ ἐχθρικές σημαῖες
τῆς Ἀκρόπολης ὑποκλίνονταν
στὸ πέρασμά σου.
Ἔτσι στὴν Πλάκα κουφὰ τείχια
ἄφησες, χωρὶς πιά τὴν ἀρχαία
δόξα τῶν ναῶν καὶ τοῦ πλήθους.
Σήμερα, μόνο μοιρολόγια τῆς Ἀνατολῆς
θυμοῦνται τὰ κατορθώματα τῶν παλληκαριῶν,
ἀπ' τὶς ὁμορφιὲς τῶν στίχων σου
στὸν Παρθενῶνα υἱοθετημένων.
Αὐτὲς οἱ μικρὲς στράτες, πνιγμένες,
ποὺ ἀπ' τὴν ἐξουσία τοῦ Ἀδριανοῦ
ἐκθειάζουν τ' ὄνομα, εἶναι πιὸ στενές,
θλιμμένες. Δόξες τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἀθήνας
ἐνώθηκαν σὲ θρῆνο.
Ἡ τελευταία νέα ποίηση πάντα αἰώνια.

(Μεταφράζει ὁ ΦΟΙΒΟΣ ΔΕΛΦΗΣ)

* Ἰταλὸς ποιητής, φιλέλληνας, σπούδασε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἱταλικὴ Σχολή (ὁδὸς Ἀμαλίας) ὡς τὸ 1939. Σὰν ἀρχαιολόγος καὶ καθηγητὴς τῆς κλασσικῆς φιλολογίας γνωρίζει τέλεια τὴν πατρίδα μας. Κι ὅπως γράφει: «Ὅμως ἡ ἀγάπη» μου παραμένει πάντα ἡ Ἀθήνα! Μιὰ πόλη ποὺ ἀγαπῶ, ὅπως θὰ μπορούσα ν' ἀγαπήσω μιὰ θαυμαστὴ γυναῖκα». Ἐτοιμάζει ποιητικὴ συλλογὴ μὲ τίτλο: «Τραγοῦδια τῆς Ἑλλάδας». Φ.Δ.

Μ Ε Τ Ε Ω Ρ Ι Σ Μ Ο Ι

Αναρωτιέμαι, τί αποτελέσματα θά είχε μιὰ κατὰ 180 μοῖρες στροφή τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας καὶ τῆς ἐπίσημης ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα, στροφή τέτοια ὥστε ἡ εὐθύνη τῶν πολλῶν, τῶν πλείστων δημόσιων δραστηριοτήτων νὰ ἀναλαμβάνεται ἀπὸ ἰδιωτικούς φορεῖς. Ἀντὶ δηλαδὴ τῆς παγκυριαρχίας τοῦ κρατισμοῦ, τοῦ κοινωνισμοῦ, τῶν κομματικοποιήσεων, τῶν ἐθνικοποιήσεων, τῶν συνεταιριστικοποιήσεων, τῶν κοινωνικοποιήσεων (μὲ ἄλλα λόγια: τῆς ἐξουσιαστικῆς ἀ-προσωποποίησης κάθε προσπάθειας μὲ γενικώτερη γιὰ τὸν τόπο σημασία) ποὺ σήμερα ἐκφράζουν τό, ὑποβολιμαῖο βέβαια, ἰδεῶδες καὶ τὴν «φιλοσοφία» τοῦ Ἑλληνισμοῦ — καὶ δὲν ἐννοῶ μόνο τῆς παρουσίας κυβερνήσεως — ἀλλὰ καὶ συνιστοῦν τὴν ἐπίσημη πρακτικὴ σ' ὅλους τοὺς τομεῖς, ἀπὸ τὴν παιδεία μέχρι τὴν υγεία, ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες «κοινῆς ὠφελείας» μέχρι τὴ βιομηχανία, ἀπὸ τὶς συγκοινωνίες μέχρι τὰ δημόσια ἔργα, ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἀσφάλεια μέχρι τὴν μαζικὴ ἐνημέρωση, ἀντὶ, λέω, ὅλης αὐτῆς τῆς τερατοποίησης τῆς ἀπρόσωπης ὁμάδας, τί θὰ μπορούσαμε νὰ προσδοκᾶμε ἂν κατίσχυε ἡ ἐπιδίωξη καὶ ἡ πρακτικὴ τοῦ ἀντιθέτου: ἂν δηλαδὴ ἀποκτούσαμε Παιδεία ἰδιωτικὴ (ἀπὸ νηπιαγωγεῖο μέχρι καὶ πανεπιστήμιο), κοινωνικὴ ἀσφάλιση, υγεία, «κοινὴ ὠφέλεια», συγκοινωνίες, μέσα ἐνημερώσεως, ἐθνικὴ ἀσφάλεια, ἔρευνα κλπ., ὅλα ἰδιωτικά, ὅλα δημιουργήματα τῆς πρωτοβουλίας καὶ τῆς εὐφυΐας ἄξιων καὶ προικισμένων ἀπὸ τὴ φύση Ἑλλήνων, σὰν προσώπων κι ὄχι σὰν ἀπροσώπων, ἀνευθύνων καὶ ἀνώνυμων «ὕπαλλήλων», κομματικῶν ἢ

κρατικῶν «ὀργάνων», τεχνοκρατῶν, ὑπηρεσιῶν, ὀργανισμῶν καὶ λοιπῶν φαντασμάτων, ἡμιορατῶν καὶ ἡμιορατῶν, ἡμισυγκεκριμένων καὶ ἡμιαφηρημένων, πάνω στὰ ὅποια στηρίζεται σήμερα σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἡ ἐπιβίωση, οἱ δυνατότητες δημιουργίας καὶ ἡ εὐτυχία τοῦ Ἑλλήνου. Τί θὰ συνέβαινε, ἂν, ἀντὶ νὰ εἶναι ὅλα Κράτος, ὅλα «κοινωνία», ὅλα ὁμάδα, ὑπῆρχε ἕνας τρόπος νὰ δημιουργηθῇ μιὰ ἐντελῶς ἄλλη κατάσταση μὲ «ὅσο τὸ δυνατὸ λιγώτερο Κράτος», ὅσο τὸ δυνατό λιγώτερη «κοινωνία», ὅσο τὸ δυνατό λιγώτερη ἀπροσωπία; Π.χ., γιὰ νὰ ἀπαριθμήσω πρόχειρα λίγες περιπτώσεις, ἢ «Ὀλυμπιακὴ», ἢ ΔΕΗ, τὸ ΙΚΑ κλπ. ταμεῖα, ἢ ΕΡΤ 1 καὶ 2, ὁ ΟΣΕ, ὁ ΟΤΕ, τὰ νοσοκομεῖα, τὰ Πανεπιστήμια κλπ. σχολεῖα, ἢ ἀσφάλεια τοῦ Ἑθνους, ἢ πολεμικὴ βιομηχανία, οἱ μελέτες καὶ τὰ σχέδια γιὰ τὴν ἄμυνα, θὰ λειτουργοῦσαν καλύτερα ἢ χειρότερα ἂν πρόσωπα ἢ ἰδιωτικὲς ὁμάδες ἐπώνυμες, αὐτοτελεῖς, αὐτενεργεῖς ἐπωμίζονταν τὴν εὐθύνη λειτουργίας, ἀναπτύξεως, καὶ ἐκτελέσεως τῆς ἀποστολῆς τῶν «δημόσιων» αὐτῶν λειτουργημάτων;

Βλέπω τὸν ἀναγνώστη τῶν γραμμῶν αὐτῶν νὰ ὑπομειδιᾷ ἴσως εἰρωνικά γιὰ τὶς ἰδέες μου αὐτές. Πῶς ἀλήθεια τολμάει κανεὶς νὰ λήη τέτοια πράγματα, τὴ στιγμή ποὺ ὅλοι πιστεύουμε — ἡ μᾶς κάνανε νὰ πιστεῦουμε, δὲν ἔχει σημασία — ὅτι ὅλα τὰ δεινά μας, ὡς ἀτόμων καὶ ὡς συνόλου, προέρχονται ἀπὸ τὴν διαφθορὰ καὶ τὴν ἀρπακτικότητα τῆς ἐπαίσχυντης καὶ ἐπάρατης ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, ὅτι Ἑλλάδα κι ἐλληνικὸ ἔθνος εἶναι τὸ κράτος καὶ

γενικά όλες οι άμεσες ή έμμεσες μορφές εξουσίας και τίποτ' άλλο έξω απ' αυτά κι ότι ή πανάκεια πάσης νόσου και πάσης μαλακίας που μόλυναν πιά τον τόπον αυτόν μέχρι μυελού οστών είναι ή συντριβή του αίσχρου "Ελληνα-προσώπου και ή λατρεία ως θεού της έξουσιαστικής ομαδοποιήσεως; Και πώς να φαντασθί κανείς, ότι ή τέλεια παρακμή και τὸ θλιβερό ξεφτισμα της ανώτατης κυρίως (άλλά και της υπόλοιπης) Παιδείας μας π.χ. ή τών δημόσιων και κρατικών (κι άς μη λέμε τον ψεύτικο ὄρο «ήμικρατικών»!) ασφαλιστικών οργανισμών ή τών δημόσιων συγκοινωνιακών φορέων ή τών δημόσιων οργανισμών μαζικής ένημερώσεως κλπ. θά μπορούσαν ν' αντιμετωπισθοῦν μόνο με την άπαλλαγή τους από τον θανάσιμο έναγκαλισμό της εξουσίας, τη στιγμή που ὅλοι απαιτούμε και «έπιτύχαμε» την κρατικοποίηση άκόμη και τών φροντιστηρίων, άκόμη και της «Όλυμπιακής», άκόμη και τών βιομηχανιών (άλλο άν με τις κρατικοποιήσεις ή κοινωνικοποιήσεις αυτές καταστρέψαμε ὀριστικά ὅ,τι έστεκε και λειτουργούσε άκόμη κάπως καλά στον τόπον αυτόν); Και δέν είμαι ένας αντιδραστικός, όταν ξεκινῶ από την ιδέα, έγω ὁ μηδαμινός μέσα σ' ένα πέλαγος προσδευτισμού και μοντερνισμού, ότι τὸ πρόσωπο κι ὄχι ή ομάδα, τὸ έγω κι ὄχι ή εξουσία, ή συνείδηση κι ὄχι ὁ κοινωνιστικός μαζοπολτὸς είναι ή πηγή πάσης δημιουργίας, ή κινητήρια δύναμη παντός έργου πνευματικού ή υλικού κι ή πρωτοπορία πάσης προόδου; Σίγουρα, ναί: ένας αντιδραστικός και βρυκόλακας πρωτόγονων εποχών, ένας φορέας φεουδαρχικού πνεύματος —για να μιλήσω και λίγο με την ὀρολογία του θείου Μάρξ...

Δέν ζητῶ την έκ μέρους του άναγνώστη επικρότηση του προβλη-

ματισμού μου αυτού. Κι ούτε βέβαια προσπαθῶ με τὸ συνοπτικώτατο αυτό σημείωμα, να άντιτάξω, ὁ άσήμαντος έγω, κάποιο φράγμα μπροστά στο γενικό κύμα της παγκυρίαρχης ιδεολογίας και στο πανίσχυρο ρεύμα της σύγχρονης προόδου — τρομάρα μας! — που μᾶς άνήρπασε και μᾶς άνέβασε στον έβδομο οὐρανὸ της χαρᾶς και της εὐτυχίας. Θέλω ὅμως να παρατηρήσω από τη ταπεινή σκοπιά μου, την έλεύθερη, την άδογματίστη και την άπατρωνάριστη από κάθε -ισμό, ότι ή ὁμαδική ή άτομική σύγχρονη συνείδηση, ὁ σύγχρονος μαζικός τρόπος θεωρεῖν τὰ κοινὰ μας πράγματα, έλέγχεται τόσο στενά και κατευθύνεται τόσο άποτελεσματικά από τὸ ισχύον πολιτικοκοινωνικό δόγμα, ὥστε πράγματα ὀλοφάνερα αληθινά, αυτονόητα πραγματικά, αὐταπόδεικτα σωστά να είναι άόρατα, άκατανόητα και άσύλληπτα, ένῶ, αντίθετα, πράγματα ὀλοφάνερα άποτυχημένα, πράγματι χρεοκοπημένα, αὐταπόδεικτα παράλογα, παρακμιακά, άνελεύθερα κι αντιδραστικά να επιβιώνουν τεχνητά και να συντηροῦνται σάν πανίσχυροι θεσμοί ή ιερές «άρχές» της δημόσιας ζωής, σέ βαθμὸ που ὅποιαδήποτε ένσταση ή αντίρρηση σ' αυτά να θεωρηται πιά σάν κάτι τὸ κακόβουλο ή τουλάχιστον σάν έκκεντρικότητα και παραδοξολογία.

"Όμως δέν θά έξυπηρετοῦσε την Έλλάδα σέ τίποτε, κατ' έμέ, ή άνάληψη μιᾶς προσπάθειας άποκαταστάσεως της φυσικής πολιτικοκοινωνικής αλήθειας ή τὸ ξεκίνημα ένὸς άγώνος που θά στόχευε στην έπίσπευση της χρεοκοπίας τών ήδη χρεοκοπημένων, της καταρρεύσεως τών τεχνητά παραμενουσών ὀρθίων κρατικιστικών «αρχών» και «ιδεών» ή μιᾶ άνορθωτική έκστρατεία επαναφορᾶς του προσώπου στην φυσική πρωτογενή κι αληθι-

νή θέση του «*πρώτου κινούντος*» και της «*πρώτης αρχής*»: Ἡ ἀπροσωπία τῆς ἐξουσιαστικῆς ὁμαδοποιήσεως ὁποιασδήποτε μορφῆς, γέννημα γνήσιο τῆς *δίψας τῆς ἀρπαγῆς καὶ τῆς δυνάμεως* — ἅς τὸ καταλάβουμε μιὰ γιὰ πάντα αὐτὸ — δηλαδὴ ἐνὸς τυφλοῦ ἐνστίκτου, ποῦ, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση του, ὅπως ὅλες οἱ ἄλογες ὁρμές, δὲν αὐτοελέγχεται οὔτε αὐτοσυντηρεῖται, ἐνέχει μέσα της τὸ σπέρμα τῆς αὐτοκαταστροφῆς. Δὲν ὑπάρχει περίπτωση μιὰ κατάσταση σὰν κι αὐτὴ ποῦ ὅλοι μας ὑφιστάμεθα σήμερα νὰ ἐπιβιώσῃ: Εἶναι ψευδὴς καὶ δογματικὴ, ἄρα εἶναι φθαρτὴ. Θὰ καταρρεύσῃ στὴν ὥρα της κι ἀπὸ μόνη της, κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς νομοτελειακῆς ἀποτυχίας της. Κι ὅταν πιά τὸ πτώμα τοῦ πολυκέφαλου τέρατος τοῦ κρατισμοῦ, τοῦ κοινωνισμοῦ, τῶν κοινωνικοποιήσεων καὶ ὅλων τῶν παρόμοιων μορφῶν βιασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης φύσεως θὰ κείτεται ἄταφο καὶ θὰ μολύνει τὴν ἀτμόσφαιρα μὲ τὴν δυσώδη ἀποφορά του, δὲν θὰ ὑπάρχῃ, γιὰ νὰ καλύψῃ τὸ κενό, τίποτ' ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρόσωπο, τὴν ἐπώλυμη συνείδηση, τὴν ἐπώνυμη εὐθύνη.

Τὸ μόνο ποῦ θὰ τολμοῦσα κλείνοντας τὸ σημείωμα αὐτὸ νὰ ὑποδείξω εἶναι: ὅσοι ἔχουμε ἐπίγνωση, μέσα στὸ γενικὸ ζόφο, τοῦ τί συμβαίνει γύρω μας, ἅς συντηρήσουμε ἀλώβητη τὴν ἀτομικὴ ὑπαρξὴ μας. Αὐτὴ, ἡ ὑπαρξὴ, καὶ μόνον αὐτή, θὰ κληθῇ ἀπὸ τὴν ἱστορία νὰ σώσῃ ὅ,τι καταστρέφει ὁ ληστρικώτατος κοινωνιστικὸς κοπρανοπολτὸς ποῦ πλημμύρισε κι ἐπῆξε τὴν παιδεΐα μας, τὸν πολιτισμό μας, τὴ δημιουργικότητά μας, τὶς δημιουργικὲς δραστηριότητές μας, τοὺς τομεῖς ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐξαρτᾶται ἡ ἐπιβίωση τοῦ λαοῦ μας καὶ τῆς ἴδιας τῆς Ἑλλάδος. Δὲν ὑπάρχει καμμιά δύναμη ποῦ νὰ μπορῇ ν' ἀποτρέψῃ τὴν ἐξαλήθευση κι ἐλευθέρωση. Ἄς μὴ ξεγελιέται κανεὶς ἀπὸ τὶς φιγοῦρες τοῦ ἐξουσιαστικοῦ ψεύδους καὶ τὴν παράνοια τῆς ἐξουσιαστικῆς διαστροφῆς. Τὸ ἀδιέξοδο εἶναι ὀλοφάνερο, εἶναι πνιγηρό, εἶναι ἀπάνθρωπο. Καὶ ἡ ἀνάγκη διαφυγῆς ἀπ' αὐτὸ ταυτίζεται μὲ τὸ αἶτημα τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς ὁμάδας κι ὡς καθέκαστα προσώπων.

Μετέωρος

R.R. BOLGAR*

Ἡ ἐπίδραση τῆς ἑλληνικότητος στὴν Ἀναγέννηση

Αὐτὸ πὺν διακρίνει τὴν Ἀναγέννηση ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα στὸν τομέα τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν εἶναι ἡ μετατόπιση τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπὸ τὶς θετικὲς ἐπιστημονικὲς γνώσεις (ἢ ὅ,τι ἐθεωρεῖτο ἐπιστημονικὸ) στὴ λογοτεχνία, τὶς θεωρητικὲς σπουδὲς καὶ τὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη.

Ἀρχικὰ ὁ 14ος αἰῶνας ἀκολούθησε τὸ ὑπόδειγμα τοῦ 13ου. Οἱ σχέσεις τῆς Δύσεως μὲ τὸ Βυζάντιο δεσπόζονταν ἀπὸ τὰ ἐμπορικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ συμφέροντα. Γίνονταν ἐπανεπιλημμένα ἐκκλήσεις ἀπὸ σχολὰς ὅπου διδάσκονταν τὰ ἑλληνικά, ἀλλ' οἱ ἐκκλήσεις αὐτές, ὅπως ὁ συχνὰ ἀναφερόμενος ἐνδέκατος κανόνας τῆς Συνόδου τῆς Βιέννης (1312 μ.Χ.), δυνάμει τοῦ ὁποῖου καθιερώθηκαν ἔδρες τῆς ἑλληνικῆς σὲ πέντε πανεπιστήμια, κυρίως ἀπηχοῦσαν τὴν ἀνάγκη ἀναλήψεως ἱεραποστολικῶν ἀποστολῶν ἀπὸ ἀνθρώπους πὺν θὰ μπορούσαν ν' ἀσκῆσουν ἐπιρροὴ στὴν Βυζαντινὴ Ἐκκλησία. Δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη θέμα γιὰ οἰασθήποτε μορφῆς σπουδῆς τῆς κλασσικῆς γλώσσας.

Πάντως ὠρισμένοι ἄνδρες εἶχαν ἐν τῷ μεταξὺ ἀρχίσει νὰ ἐνδιαφέρονται ἀπαξ ἔτι γιὰ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἀρχαιότητος. Οἱ πρῶτες ἐνδείξεις γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ μπορούν ν' ἀνιχνευθοῦν στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰῶνα· καὶ ἀμέσως μετὰ ἀπ' τὸ αὐτό, ἐμφανίζεται ὁ Πετράρχης ὡς ἐνδοξος προπαγανδιστὴς τῆς ποιήσεως καὶ τῆς ρητορικῆς. Τὰ ὀνόματα ὠρισμένων Ἑλλήνων συγγραφέων —συγκεκριμένα τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Πλάτωνος— ἦταν ἀπὸ μακροῦ γνωστὰ στὴ Δύση καί, κατὰ κάποιον ἀνεξήγητο τρόπο, εἶχε ἀναγνωρισθῇ τὸ μεγαλεῖο τους· ἀλλὰ ὁ Πετράρχης ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος πὺν ἀντιμετώπισε συνειδητὰ τὸ χρέος πὺν προέκυπτε ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μεγαλοφυεῖς συγγραφεῖς. Ἡ λαχτάρα του νὰ διαβάσῃ τὰ ἔργα τους τὸν ὤθησε στὸ νὰ προσπαθῇ νὰ ἐκμάθῃ τὴν ἑλληνικὴ. Ὁ πρῶτος του δάσκαλος, ὁ Βαρλαάμ, ἦταν διακεκριμένος λόγιος καὶ θεολόγος. Ἐγραφε μὲ τὴν ἴδια ἐπιτυχία ἔργα γιὰ τὸ Στωϊκισμὸ καὶ τὴν Ἀλγεβρα. Ἀλλὰ ὁ Πετράρχης δὲν θεώρησε τὴ διδασκαλία του ἐπιβοηθητική. Μιὰ δευτέρα ἀπόπειρα νὰ μάθῃ ἑλληνικά εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, ὅταν μαθήτευσε σ' ἓνα Βυζαντινὸ, τὸν Λεόντιο Πιλάτο, ἀπέτυχεν ἐπίσης. Οἱ βιογράφοι τοῦ Πετράρχη θρήνησαν τὴν ἀτυχία του νὰ βρῇ καλύτερους ἐκπαιδευτές· ἀλλ' ἴσως τὸ σφάλμα ἦταν δικό του. Εἶναι πιθανὸν ὅτι δὲν διέθετε ὑπομονή. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τελικὰ ἔλυσε τὸ πρόβλημά του βάζοντας τὸν Πιλάτο νὰ τοῦ μετραφράσῃ τὴν *Ἰλιάδα*.

Ἡ κατὰ λέξιν μετάφραση τοῦ Πιλάτου ἀπογοήτευσε τὸν Πετράρχη. Καὶ καθὼς δημοσιεύθηκε τελικὰ δίπλα στὸ ἑλληνικὸ κείμενο σὰν «τυφλοσοῦρτης», προξενούσε παρόμοια ἀπογοήτευση στὶς μεταγενέστερες γενεὲς τῶν μελετητῶν. Οἱ ἔμμετρες μεταφράσεις πὺν ὁ Marsuppinus (περ. 1450) καὶ ὁ Eobanus Hessus (1540) φιλοτέχνησαν φαίνεται πῶς δὲν ἦταν πολὺ καλύτερες· καὶ τελικὰ οἱ οὐμανιστὲς ἔφθασαν στὸ σημεῖο νὰ νομίζουν, ὅτι τὰ ἐλαττώματα δὲν ὠφείλονταν ἐξ ὀλοκλήρου στὶς μεταφράσεις. Ἀνέμεναν ἡ *Ἰλιάδα* νὰ ἐμφανίσῃ τὰ προτερήματα τῆς *Αἰνείας*· σὲ πολὺ ὑψηλότερο βαθμὸ· ἀλλὰ οἱ ἀναφορὲς τοῦ Ὀμήρου σὲ ἀπλὰ γεγονότα τῆς καθημερινῆς ζωῆς φαίνονταν λαϊκὲς μὲ βάση τὸ κριτήριό τῆς *Αἰνείας*. Θρηνοῦσαν γιὰ τὴν ἀνυπαρξία μεγάλων πολιτικῶν θεμάτων τῶν Ὀμηρο ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ τῶν ἡρώων του· δὲν ἦταν οὔτε ἱππότες οὔτε χριστιανοί. Συνέχιζαν νὰ μνημονεύουν τὸν Ὀμηρο σὰν μεγάλο ποιητὴ, ἀλλὰ τὸν διάβαζαν λίγο· καὶ ὅταν τὸν διάβαζαν, δὲν τοὺς ἄρεσε οὔτε τὸν καταλάβαιναν.

* Ὁ R. R. Bolgar εἶναι καθηγητὴς τῆς κλασσικῆς φιλολογίας στὸ King's College τοῦ Καίμπριτζ. Τὸ δικαίωμα τῆς μεταφράσεως καὶ δημοσιεύσεως τοῦ ἀρθροῦ του αὐτοῦ στὴν Ἑλλάδα ὁ Δαυλὸς ἀγόρασε ἀπὸ τὸ Oxford University Press, πὺν ἔχει τὴν παγκόσμια ἀποκλειστικότητα του.

Ἄλλοι, λιγώτερο ἐπιφανεῖς συγγραφεῖς, γίνονταν περισσότερο ἀποδεκτοί. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. ἓνας Βυζαντινὸς θεολόγος, ὁ Σίμων Ἀτουμᾶνος, ἐφτιαξε μιὰ κατὰ λέξιν μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀοργησίας* τοῦ Πλουτάρχου. Ὁ σημαντικώτερος οὐμανιστὴς τῆς ἐποχῆς, ὁ Salutati, καταδίκασε τὴ γλῶσσα τοῦ ἔργου ὡς *semigraeca* (ἡμιελληνική), ἀλλὰ ἐντυπωσιάσθηκε ἄρκετὰ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο, ὥστε νὰ δηλώσῃ ὅτι προτιμᾷ νὰ ἔχῃ τὸν Πλουτάρχου σὲ κακὴ λατινικὴ γλῶσσα παρὰ καθόλου. Περίπου τὴν ἴδια ἐποχὴ ἔντεκα ἀπὸ τοὺς *Βίους Παραλλήλους* μεταφράσθηκαν ἀρχικὰ σὲ δημοτικὴ ἐλληνικὴ γλῶσσα καί, ὕστερα, ἀπὸ τὴ δημοτικὴ στὴν καταλανικὴ· καὶ ἔτερπαν τὸν Ἰωάννη Α' τῆς Ἀραγωνίας (1387 - 95). Ὁ Ἰωάννης προσελκύει τὴν προσοχὴ μας. Πρόκειται γιὰ ἓναν ἰσχυρὸ πρίγκιπα ποὺ ἤθελε νὰ πληροφορηθῇ «γιὰ τὰ ἐνδοξὰ ἐπιτεύγματα τῶν Ἑλλήνων». Ὁ ἴδιος δὲν ἦταν λόγιος. Προτιμοῦσε τὴν καταλανικὴ ἀπὸ τὴ λατινικὴ. Ἀλλὰ ἔδειξε ἐνθουσιασμό γιὰ τὴν ἀρχαιότητα, πρᾶγμα ποὺ ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς μεσαιωνικοὺς ἀγροίκους ὁμολόγους του.

Ὁ ἐνθουσιασμός τῆς μορφῆς αὐτῆς ὑπῆρξε χαρακτηριστικὸ τοῦ 14ου αἰ. Τὸ πῶς ἀναπτύχθηκε ἀρχικὰ, εἶναι μυστήριο. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1369 ἦδη ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς εὐεργετήθηκε ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμό αὐτό. Ὅπως πολλοὶ ἄλλοι Βυζαντινοί, ἐφθασε στὴν Ἰταλία ὡς μέλος κάποιας διπλωματικῆς ἀποστολῆς· καὶ οἱ Φλωρεντινοὶ ἀπὸ τότε ἐνδιαφέρθηκαν τόσο πολὺ γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἐλληνικῆς, ὥστε δύο νέοι εὐγενεῖς ταξίδεψαν στὴ Βενετία εἰδικὰ γιὰ νὰ τὸν συναντήσουν. Καὶ ἐπεισαν τοὺς προύχοντες τῆς πόλεως νὰ τὸν προσκαλέσουν, γιὰ νὰ διδάξῃ στὴ Φλωρεντία ἐπὶ μισθῷ τοῦ δημοσίου —ἐντολὴ ποὺ ὁ Χρυσολωρᾶς ἐξετέλεσε ἐπιτυχῶς ἐπὶ τρία χρόνια.

Κατὰ τὰ ἐπόμενα πενήντα χρόνια οἱ ἐλληνικὲς σπουδὲς στὴν Ἰταλία δεσπόζονταν ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ Χρυσολωρᾶ καὶ ἀπὸ τοὺς λίγους ταξιδευμένους μελετητὲς ποὺ εἶχαν πρόσφατα σπουδάσει στὸ Βυζάντιο. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἄνδρες αὐτοὺς ἦταν συλλέκτες. Αὐτοὶ ἐστρεψαν πρὸς τὰ ἐλληνικὰ τὶς ἐρευνες γιὰ τὴν ἀνεύρεση κλασσικῶν χειρογράφων, ἐρευνες συνεπεία τῶν ὁποίων εἶχαν ἀνακαλυφθῇ σημαντικὰ ἔργα τῆς λατινικῆς γραμματείας. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ κατάστασις, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς δύο γλῶσσες, δὲν ἦταν ἡ ἴδια. Ὅταν ὁ Poggio ἀνακάλυψε τὸν Πετρώνιο τοῦ ἡ τὸν Βρούτο τοῦ, ἡ ἀνακάλυψις αὐτῆ ἀντιπροσώπευε κάποια περὶωρισμένη διεύρυνσις τῶν γνώσεων τῶν συγχρόνων του. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐλληνικὴν γραμματείαν, ὑπῆρχαν μεγαλύτερες ἀπαιτήσεις: ἔπρεπε ν' ἀνευρεθῇ μιὰ ὁλόκληρη λογοτεχνία κι ὅχι ἀπλῶς κάποιο μέρος τῆς ποὺ εἶχε ἀπολεσθῇ· καὶ τὰ κείμενά της ἦταν δυσκολώτερο νὰ γίνουν κατανοητά, σὲ βαθμὸ ποὺ πολλὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα —μπορεῖ νὰ ὑποψιασθῇ κανεῖς— ἔμεναν ἀδιάβαστα σὲ βιβλιοθήκας τῶν ἰδιοκτητῶν τοὺς ἡ διαβάζονταν ἐν μέρει. Πάντως, κι ἂν ἀκόμη ἡ ἀξιοποίησις τῆς συγκεντρώσεως αὐτῆς χειρογράφων ἀφωροῦσε στὸ μέλλον, τοῦτο ἀποτελεῖ σημαντικὴ ἐπιτυχία· γιατί ἡ συγκέντρωσις ὑπῆρξε μεγάλη. Μόνον ὁ Aurispa πιστεύεται ὅτι μετέφερε τὸ 1417 σχεδὸν 300 χειρόγραφα ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν, πλεῖστα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιεῖχαν κλασσικὰ ἔργα· ἄλλοι ἐπέστρεψαν ἀπὸ τὰ ταξίδια τοὺς στὸ Βυζάντιο συναποκομίζοντας τριάντα, σαράντα, πενήντα. Γύρω στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ. πλεῖστα ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν πιὸ γνωστῶν Ἑλλήνων συγγραφέων εἶχαν βρεθῇ τὸ δρόμο τοὺς γιὰ τὴν Ἰταλία. Ὑπῆρξαν ἐξαίρεσεις, εἰδικὰ στὰ ἐπιστημονικὰ ἔργα, ἀλλὰ ὡς πρὸς τοὺς πρακτικοὺς τῆς σκοποῦς ἡ ἐπιχείρησις αὐτῆς τῆς «μετακομίσεως» ὑπῆρξε πλήρης.

Οἱ ἄλλες ἐπιτυχίαι τῆς «γενιᾶς Χρυσολωρᾶ» ἦταν λιγώτερο ἐντυπωσιακές. Ἀναγνώριζαν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς τῆς ἀνάγκης νὰ κάνουν προσιτοὺς στοὺς λατινομαθεῖς τοὺς Ἑλλήνες συγγραφεῖς· ἀλλὰ, οἱ μεταφραστικὲς τοὺς προσπάθειες, μολονότι ἐπιμονες καὶ οἰκονομικὰ ὑποστηριζόμενες, περὶωρίσθηκαν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου σὲ πεζὰ ἔργα μικρῆς ἐκτάσεως: δοκίμια, διαλόγους, λόγους. Ὅταν ἀντιμετώπιζαν τὰ ἐκτενέστερα συγγράμματα, προτιμοῦσαν τὴν παράφραση —καὶ μόνο πέντε μεγάλα ἔργα μεταφράσθηκαν στὴ λατινικὴ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος. Ἡ κυκλοφορία τοὺς ἐπίσης

υπήρξε περιωρισμένη. Έκτός από τη μετάφραση ενός ασημαντού μέρους της *Ιλιάδας* (1-16), οι άλλες μεταφράσεις δεν άγγιξαν τους ποιητές: και άπασχόλησαν ελάχιστα τους Ιστορικούς. Τò πραγματικό ενδιαφέρον τους στρεφόταν στην ήθική φιλοσοφία και την πολιτική σκέψη. Οι πλείστοι από τους πρώιμους αυτούς ούμανιστές κατείχαν σημαντικά δημόσια αξιώματα· και δέν είναι έκπληκτικό πού μελετούσαν τους κλασσικούς, γιά νά άντλούν μαθήματα περί του πώς πρέπει νά συμπεριφέρεται ó πολίτης.

Ή πρό του 1450 περίοδος ήταν ούσιαστικά περίοδος προπαρασκευής. Κατά τη διάρκεια της οι έλληνικές σπουδές δέν ήταν τόσο προχωρημένες, ώστε νά μπορούν νά δώσουν έντυπωσιακά άποτελέσματα. Καί, μαθαίνοντας την έλληνική γλώσσα, οι ούμανιστές πίστευαν, ότι την μεγάλη σημασία του κινήματός τους την όφείλουν στο Βυζάντιο μάλλον παρά στον άρχαίο κόσμο. Ό Guarino, γράφοντας μετά τò θάνατο του διδασκάλου του Χρυσολωρά, τόν έξυμνεί, διότι ξαναζωντάνεψε τις «λατινικές» σπουδές⁽¹⁾. Ό επίτολαιο άναγνώστης άπορεί, ύποψιαζόμενος ότι πρόκειται γιά τυπογραφικό λάθος. Άλλά ή διατύπωση αύτή πρέπει νά θεωρηθή σοβαρή. Ό Χρυσολωράς μύησε τους μαθητές του στις βυζαντινές μεθόδους μνήσεως της άρχαίας έλληνικής: τη χρήση λεξικών γιά τόν έλεγχο του λεξιλογίου, την χρήση γραμματικής γιά τόν έλεγχο της όρθης χρησιμοποίησης των λέξεων, την πρακτική της έπιλογής κι έπειτα της προσεκτικής έφαρμογής κάποιου συγκεκριμένου λογοτεχνικού προτύπου. Τους παρώτρυνε μέν νά γράφουν έλληνιστί, άλλ' αυτοί έφάρμοζαν τά διδάγματα του στη λατινική. Στην άρχή συναντούσαν δυσκολίες, έν δσω δέν διέθεταν τ' άναγκαία βοηθήματα. Άλλά άργότερα δημιουργήθηκαν και τά βοηθήματα. Οι *Elegantiae* του Lorenzo Valla (έκδοση 1471) άποτέλεσε οδηγό γιά την κλασσική λατινική, πού καθιστούσε δυνατό την άκριβή μίμηση με βάση τη γλώσσα του Κικέρωνος.

Ή κατάσταση πού επικρατούσε τò πρώτο ήμισυ του 15ου αί. άλλαξε ριζικά στά έπόμενα έκατό χρόνια. Κύμα έξόριστων μελετητών έφτασε από τò Βυζάντιο. Ό ούμανισμός ξεχύθηκε στο Βορρά. Ή παιδεία πού ύποστήριζε, εισήχθη σ' όλόκληρη την Εύρώπη. Άνακαλύφθηκε ή τυπογραφία. Καί οι έγχώριες λογοτεχνίες, πού έως τότε είχαν μικρή σχέση με την λατινική, άναπτύχθηκαν παραγκωνίζοντάς την. Οι έξελίξεις αυτές, πού σημειώθηκαν άρχικά άνεξάρτητα άλλα άργότερα με άλληλεπιδράσεις, μεταμόρφωσαν τις έλληνικές σπουδές, όπως μεταμόρφωσαν τά πάντα στο δυτικό πολιτισμό. Αυτό πού άποτελούσε άπλως ύπόσχεση γιά μιá άναγέννηση, τροφοδότησε μιá έπανάσταση.

Τò νέο κύμα των Βυζαντινών λογίων έφτασε μεταξύ 1430 και 1460. Έπρόκειτο γιά νέους άνδρες μεταξύ 20 και 30 έτών, πού δέν ήταν διακεκριμένοι έπισκέπτες σαν τόν Χρυσολωρά, άλλα πρόσφυγες πού έπεδίωκαν νά έξασφαλίσουν με τη γνώση της έλληνικής γλώσσας και του έλληνικού πολιτισμού πόρους ζωής. Άτυχώς γι' αυτούς, έφτασαν άκριβώς κατά τη στιγμή πού ή Παπική Έκκλησία, πού τά προηγούμενα έκατό και πλέον χρόνια προωθούσε τη σπουδή της όμιλούμενης έλληνικής γλώσσας, έπαψε νά ενδιαφέρεται, γιατί ή Άνατολή ήταν πιά κλειστή γιά ίεραποστολικές έπιχειρήσεις. Οι νεήλudes έπρεπε νά στηριχθούν στον πρόσφατα άναπτυχθέντα ένθουσιασμό γιά τò παρελθόν της χώρας τους, όταν αναγκάζονταν νά προσαρμοσθούν καλύτερα και νά έπιδώξουν αύξηση του ενδιαφέροντος γιά την ύπάρχουσα λογοτεχνία τους· και είναι προς τιμήν τους τò γεγονός ότι πέτυχαν όσο μπορούσαν καλύτερα στην έπιδώξή τους αύτή. Έκτός από κάποιον Μιχαήλ Άποστόλιο, πού έμεινε γνωστός γιά την άνικανότητά του νά προσαρμοσθή, οι ύπόλοιποι δέν χρησιμοποίησαν στη διδασκαλία τους τη γλώσσα πού μιλούσαν. Χρησιμοποιούσαν τò γραπτό ιδίωμα, πού ήταν πλησιέστερο στην άττική και πού οι βυζαντινές μέθοδοι διδασκαλίας ήταν κατάλληλες γιά νά τò

(1) Guarinus Veronensis, *Epistolario*, έκδ. R. Sabbadini (Βενετία, 1915-19), ii. 580-1, 583, 588.

μεταδώσουν. Δίδασκαν τὴν ἐλληνικὴν, ὅπως οἱ Ἱταλοὶ συνάδελφοί τους δίδασκαν τὴ λατινικὴν, ἐπιμένοντας κυρίως στὴν ὀρθὴ προφορά.

Ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ πάντως, ὑπῆρξε ἀκόμη καὶ κάποια νέα συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων αὐτῶν λογίων. Δὲν προσέβλεπαν στὴν ἐλληνικὴν, ὅπως οἱ πρῶτοι οὐμανιστές, ἐπειδὴ ἤλπιζαν ὅτι θὰ διαφώτιζε προβλήματα ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός τους. Ἐφ' ὅσον ἡ προσωπικὴ τύχη τους ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴ δημοτικότητα τοῦ ἀντικειμένου τῆς διδασκαλίας τους, τὴ δημοτικότητα αὐτὴ τὴ θεωροῦσαν ὡς σκοπὸ κι ὄχι ὡς μέσον· καὶ ἡ τακτικὴ τους αὐτὴ, ποὺ τὴν υἱοθέτησαν καὶ οἱ Ἱτατοὶ συνάδελφοί τους, ἐξασθένησε τὴ σύνδεση, ποὺ προηγουμένως ὑπῆρχε, μεταξὺ τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς ἐποχῆς. Ὁ σχολαστικισμὸς ἀνοίξε διὰ πλάτα τις πόρτες στὸ παρελθὸν μὲ τίμημα τὴν ἀποκοπὴ τοῦ ἀπὸ τὸ παρόν.

Τὸ ἔργο τῆς μεταδόσεως τῆς ἐλληνικῆς γνώσεως σὲ εὐρύτερους κύκλους ἀναγνωστῶν πῆρε μεγάλες διαστάσεις ἐπὶ Πάπα Νικολάου τοῦ Ε' (1447 - 55). Χρησιμοποιώντας ὅλους τοὺς γνωστοὺς οὐμανιστὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ καὶ βάζοντάς τους νὰ ἐργασθοῦν πάνω σὲ ἐκτενῆ ἱστορικὰ καὶ φιλοσοφικὰ κείμενα, ὁ Νικόλαος ἔλυσε ὀριστικὰ τὸ πρόβλημα τῶν μεταφράσεων. Ἡ ἐπόμενη γενιὰ τῶν λογίων ὠλοκλήρωσε τὴν προσπάθειά του· καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα τὰ καλὺτερα ἐλληνικὰ πεζὰ συγγράμματα ἦταν προσιτὰ στοὺς λατινόγλωσσους ἀναγνώστες.

Ἐν τῷ μεταξὺ συνέβη τὸ γεγονός ἐκεῖνο ποὺ περισσότερο ἀπ' ὅτιδήποτε ἄλλο προκάλεσε τὴν ἐπανάσταση στὶς ἀκαδημαϊκὲς σπουδές. Ἡ τυπογραφία εἰσήχθη στὴν Ἱταλίαν τὸ 1465. Ἡ τυπογραφικὴ δημοσίευση ἐλληνικῶν κειμένων ποὺ παρουσίαζε ἐξαιρετικὲς δυσχέρειες, ἀκολούθησε μᾶλλον βραδύ ρυθμό. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1535 καὶ ἐξῆς ὅλοι οἱ σημαντικοὶ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ἐξαιρουμένων ἐλαχίστων, εἶχαν ἐκδοθῇ διὰ τοῦ τύπου.

Τὸ ἔργο ποὺ ἔπρεπε νὰ παρουσιασθῇ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ τυπογραφικῶν ἀντιτύπων ἦταν ἀνάγκη νὰ εἶναι σὲ κατάσταση διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν κατάσταση ἐνὸς ἀπλοῦ χειρογράφου. Τὸ τύπωμά του παρεῖχε μιὰ καλὴ εὐκαιρία, γιὰ νὰ γίνῃ εὐπρόσδεκτο σὰν κείμενο· τὸ πῶς οἱ λόγοι ἀντέδρασαν στὴν πρόκληση αὐτὴ ἀποτελεῖ προφανῶς ζήτημα τῆς στιγμῆς. Ὅταν οἱ βυζαντινοὶ τοῦ 14ου αἰ. προτίθεντο νὰ κυκλοφορήσουν χειρόγραφα τῶν εὐνοούμενων συγγραφέων τους προσπαθώντας νὰ καλύψουν τὶς ἀπώλειες ποὺ σημειώθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λατινικῆς κατακτῆσεως, ὁ κύριος σκοπὸς τους ἦταν νὰ παράγουν κείμενα ποὺ θὰ ἦταν κατανοητὰ στοὺς συγχρόνους τους· καὶ ἔχοντας σὰν κύριον κριτήριον τὴ «διαβασιμότητά» τους εἶχαν παρασυρθῇ σὲ φιλολογικὰ σχόλια ποὺ συχνὰ δὲν ἦταν τεκμηριωμένα. Οἱ λόγοι ποὺ ἐξέδωσαν τὶς *editiones principes* ἀκολούθησαν τὸ πρότυπο αὐτό, καὶ πολλοὶ ἐπηρεάσθησαν ἀπ' αὐτό. Ἡ περιλάλητη ἐκδοσις τοῦ Ὀμήρου ἀπὸ τὸν Χαλκοκονδύλη π.χ. εἶχε τύχην ἐπεξεργασίας στὸ Βυζάντιον ἐκατὸ χρόνια πρὸ τῆς τυπογραφικῆς ἐμφανίσεώς της.

Πάντως, ἐν τῷ μεταξὺ ὑπέστησαν κι ἄλλες ἐπιδράσεις. Ὁ Valla εἶχε μελετήσῃ τὴ χρῆσιν τῆς λατινικῆς ἔχοντας ὑπ' ὄψιν τὶς ἀνάγκες ποὺ θὰ δημιουργοῦσε ἡ ἐφαρμογὴ τῆς στὴ λογοτεχνία. Ἀλλὰ ἡ πεῖρα τοῦ αὐτοῦ ἔδειξε ὅτι οἱ φιλολογικὲς εἰκασίες ἐστεροῦντο ἀξίας, ἂν δὲν στηρίζονταν στοὺς κανόνες τῆς γλώσσας. Ὁ Valla ἐφάρμοσε τὴν κριτικὴν αὐτὴ ἀρχὴν στὶς διορθώσεις τοῦ Λιβίου, ἀρχὴ ποὺ ὕστερα ἀπὸ πενήντα χρόνια βλέπουμε νὰ υἱοθετῇ καὶ ὁ Politiano (1454 - 94). Οἱ μελετητὲς ἀναγκάσθησαν νὰ δεχθῶν, ὅτι ὅλα τὰ χειρόγραφα δὲν ἦταν ἐξ ἴσου ἀξιόπιστα καὶ ὅτι οἱ ἀμφισβητούμενες ἀναγνώσεις ἐπέβαλλαν τὴ συστηματικὴ ἀξιολόγησιν ὅλων τῶν χειρογράφων. Βαθμιαῖα οἱ χονδροειδεῖς μέθοδοι τῶν πρῶτων ἐκδοτῶν παραχώρησαν τὴ θέσιν τους σὲ τελειότερες εἰδικεύσεις, μολοντί ἡ πρόοδος ποὺ σημειώθηκε ἦταν περιορισμένη. Ὁ Μάρκος Μουσούρος π.χ., ποὺ ἐξέδιδε κείμενα στὴν τυπογραφίαν τοῦ Ἀλδου Μανούτιου, ὑπῆρξε ἱκανώτατος λόγιος, ἀλλὰ τὰ σχόλια τοῦ στηρίζονταν στὴν μεγάλη ἐξοικείωσιν

του με τὰ κείμενα καὶ στὴ γνώση τῆς ἑλληνικῆς. Ἐν ἑλλείψει ἀκριβῶν καταλόγων βιβλιοθηκῶν καὶ σ' ἓνα κόσμον ποὺ τὰ ταξίδια ἦταν ἀκόμη ἐπικίνδυνα, δὲν μπορούσε νὰ ἐπιτευχθῇ κάτι καλύτερο.

Ἄν ἡ ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας ἐπέφερε κάποια στιγμιαία δυσμενῆ συνέπεια στοὺς οὐμανιστές, προκάλεσε ὁμως τὴν ἐξάπλωση τῆς μαθήσεως ἀπὸ τὴν Ἰταλία στὸ Βορρᾶ. Οἱ Ἰταλοὶ τοῦ 15ου αἰ. φιλοδοξοῦσαν νὰ γράφουν ὅπως οἱ ἀρχαῖοι, ἀλλὰ στὴν προσπάθειά τους νὰ τὸ ἐπιτύχουν δὲν ξεχώριζαν τὴ χρῆση τῆς γλώσσας ἀπὸ τὸ ὕφος. Οἱ Βορειοευρωπαῖοι ποὺ υἰοθέτησαν τὴ φιλοδοξία αὐτή, προχώρησαν πρὸς πέρα. Κατὰ λαβαίναν, ὅτι ἡ ἀκριβὴς μίμηση ἦταν ἀνάγκη νὰ καλύπτει τόσο τὸ περιεχόμενο ὅσο καὶ τὴ μορφή, ἀνάγκη ποὺ ἔπρεπε νὰ συνδυάζεται μετὰ τὴν κατάκτηση τῶν ἀρχαίων τρόπων ἑρμηνείας, τῶν ἀρχαίων θεωριῶν περὶ τῆς φύσεως καὶ τοῦ σύμπαντος καθὼς καὶ τὴ γνώση τῶν γεγονότων, ποὺ οἱ ἀρχαῖοι ἐπεκαλοῦντο στὰ κείμενά τους γιὰ νὰ υποστηρίζουν ἢ νὰ ὁμορφαίνουν τὶς ἀπόψεις τους. Ἔτσι πρόσθεταν *copia rerum* σὲ *copia verborum*, καὶ ἡ προσθήκη τους αὐτῇ ἀντιπροσωπεύει τὸ κεντρικὸ γνώρισμα τῆς πορείας τους πρὸς τὴ δική τους παιδεία.

Ὁ Ἑρασμος συμβούλευε τοὺς ἐνθουσιώδεις συγγραφεῖς νὰ διαβάζουν συνεχῶς τὰ κλασσικὰ κείμενα καὶ νὰ ὑποσημειώνουν γιὰ δικό τους λογαριασμό ὅ,τι νόμιζαν ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιήσουν στὶς δικές τους συνθέσεις. Ἀλλὰ ταυτόχρονα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον θεωροῦσε μὴ ἀναγκαῖα τὴν ἐπίπονη καὶ σχολαστικὴ αὐτὴ μέθοδο. Ὁ Ἑρασμος δημοσίευσε τοὺς καρποὺς τῆς δικῆς του ὑποσημειωματικῆς δραστηριότητος στὰ *Adagia*, μιὰ γιγάντια συλλογὴ ἠθικῶν ρήσεων ἀντλημένων ἀπὸ ἑλληνικὲς καὶ λατινικὲς πηγές, ποὺ ἔγινε ἐξαιρετικὰ δημοφιλὴς· καὶ κατὰ τὸν 17ο αἰ. παρουσιάσθηκαν πλῆθος ἀπομιμήσεών της. Τὸ περιεχόμενο τῆς κλασσικῆς λογοτεχνίας —ἢ τὰ στοιχεῖα της ἐκεῖνα ποὺ οἱ συγγραφεῖς τῆς Ἀναγεννήσεως θεωροῦσαν ὅτι ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιοῦν —κατέστη προσιτὸ σ' ὅλους τοὺς ἀναγνώστες καὶ πολλοὶ συγγραφεῖς, ὁ Rabelais π.χ., ὁ Gascoigne καὶ ὁ Jonson, ὀφείλουν πολλὰ στοὺς ἐκλαϊκευτὲς αὐτοὺς οὐμανιστές.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν τοπικῶν λογοτεχνιῶν. Ἡ προσπάθεια ποὺ ἔγινε τὸν 15ον αἰ. γιὰ νὰ γράφονται τὰ συγγράμματα ὅπως ἔγραφαν οἱ ἀρχαῖοι, στὴ λατινικὴ, ἐπηρεάσε τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη μιᾶς μικρῆς ἀλλὰ σημαντικῆς μορφωμένης τάξεως. Παράλληλες προσπάθειες γιὰ τὴν καθιέρωση τρόπου γραψίματος παρόμοιου πρὸς τὸν ἀρχαῖο, στὴν Ἰταλική, ἀγγλική, γαλλικὴ καὶ ἰσπανικὴ, ἐπρόκειτο νὰ ἐπιφέρουν σοβαρότερες καὶ διαρκέστερες ἐπιπτώσεις. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἐπιθυμοῦσαν κάτι τέτοιο, ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τῆς μεγάλης ἐπιτυχίας τῆς οὐμανιστικῆς προπαγάνδας. Ἡ ἔκταση τῆς ἐπιτυχίας αὐτῆς ὀφείλεται στὶς τεχνικὲς ποὺ ἀναπτύχθηκαν γιὰ τὴν διευκόλυνση τῆς μιμήσεως. Ὑπῆρχαν τὰ ἐγχειρίδια, ἀλλ' ὑπῆρχε ἐπίσης τὸ νέο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῆς ἐποχῆς. Τὸ διδακτικὸ πρόγραμμα τῶν οὐμανιστικῶν σχολῶν, ποὺ οἱ προσπάθειες τῶν Διαμαρτυρομένων καὶ τῶν Ἰησοῦιτῶν εἶχαν καθιερώσει σ' ὁλόκληρὴ τὴν Εὐρώπῃ, ἐκυριαρχεῖτο ἀπὸ τὶς ἀσκήσεις μιμήσεως. Οἱ μαθητὲς μάθαιναν νὰ γράφουν ὅπως ὁ Κικέρων. Κατὰ τὸ μέτρο ποὺ τὸ ἐγχειρίδιό τους ἐπέτρεπε, μάθαιναν νὰ σκέπτονται ὅπως ὁ Κικέρων, ἢ, κατὰ κάποιο τρόπο, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι.

Ἡ ἐξάπλωση τῆς κλασσικῆς ἐπιδράσεως στὶς τοπικὲς λογοτεχνίες συντελέσθηκε μετὰ πολλοὺς τρόπους. Νέοι τύποι κατασκευάσθηκαν γιὰ τὶς ἑλληνικὲς καὶ λατινικὲς λέξεις. Οἱ μικρὲς περίοδοι τοῦ Κικέρωνος καὶ τὸ «πηδηχτὸ» ὕφος τοῦ Σενέκα βρῆκαν μιλλῶν. Ἀγγλοὶ καὶ Γάλλοι συγγραφεῖς υἰοθέτησαν τὸ ὑψιπετὲς ὕφος, ποὺ μεταμόρφωνε τεχνοτροπίας, κλασσικῶν τραγωδιῶν καὶ κωμωδιῶν, ρητορικῶν λόγων καὶ ἐπιστολῶν. Ἀγγλοὶ καὶ Γάλλοι συγγραφεῖς υἰοθέτησαν τὸ ὑψιπετὲς ὕφος, ποὺ μεταμόρφωνε τὰ στιχορρηγμάτα τους σὲ ποίηση. Ἀλλὰ πρὸς σημαντικὸς ἀπὸ τὶς σαφεῖς αὐτὲς μιμή-

σεις ἦταν ὁ ἀθόρυβος ἀλλὰ μαζικός μετασχηματισμός τοῦ λογοτεχνικοῦ περιεχομένου τῶν τοπικῶν λογοτεχνιμάτων μὲ τὴν εἰσαγωγή ὕλικου τῆς κλασσικῆς μυθολογίας, τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καὶ λογοτεχνίας, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς πολιτικῆς σκέψεως. Χάρη σ' αὐτὸν τὸν μετασχηματισμὸ ἡ εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία προσέλαβε νέες διαστάσεις. Μπῆκε σὲ μιὰ νέα τροχιά, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ τὴν ὀδηγήσῃ σὲ πραγματικούς θριάμβους.

Σκιαγραφώντας τὶς ἐξελίξεις αὐτές, πρέπει νὰ ἐξετάζουμε τὴν ἐλληνικὴ καὶ τὴ λατινικὴ μαζί, ἀφοῦ οἱ δύο αὐτὲς γλῶσσες δὲν διαχωρίζονταν στὴν κρατοῦσα ἀντίληψη τῶν ἀνθρώπων· καὶ πολλὰ ἐξ ὧων ἔφθασαν σ' ἐμᾶς μέσω τῆς κλασσικῆς λατινικῆς ἦταν ὅπως ποτε ἐλληνικῆς προελεύσεως. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐκτιμήσουμε πόσα ἡ Ἀναγέννηση ἔμαθε ἀπ' εὐθείας στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ἢ ἀπὸ μεταφράσεις ἐλληνικῶν ἔργων. Ἡ γνώση τῆς ἐλληνικῆς μπορεῖ κάπως νὰ ὑπολογισθῇ. Σίγουρα ὁ Alberti καὶ ὁ Ἑρασμος διάβασαν Λουκιανό, προτοῦ νὰ συνθέσουν τὶς εἰρωνικὲς τοὺς σάτιρες. Ὁ Ronsard διάβασε Πίνδαρο, προτοῦ νὰ συνθέσῃ τὶς ᾠδές του. Ὁ Ρακίνας διάβασε Εὐριπίδη στὸ πρωτότυπο. ὉΞυδερκεῖς σπουδαστής, ὅπως ὁ John Milton, εἶχαν ἐξοικειωθῇ μὲ τὰ ἔργα πολυαριθμῶν Ἑλλήνων συγγραφέων· ἀλλὰ γιὰ τοὺς λιγώτερο ἱκανοὺς συσπουδαστές τοὺς καὶ γιὰ τοὺς πλείστους μαθητὲς κατωτέρων σχολῶν ἡ ἐλληνικὴ παρέμεινε περιθωριακὴ γλῶσσα. Οἱ σπουδὲς τοὺς περιλάβαιναν λίγα κείμενα, ποὺ τὰ διάβαζαν μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς ἐνθετης λατινικῆς μεταφράσεως, γιὰ νὰ συγκεντρῶνουν ὕλικὸ χρησιμοποίησιμο στὶς δικές τοὺς συνθέσεις. Ἀλλὰ ἡ ἐκπαίδευση αὐτὴ ἀποτελοῦσε τομέα στὸν ὁποῖο ἡ αὐτοπαιδεία μποροῦσε ν' ἀντικαταστήσῃ τὴν παιδεία. Ἀλλὰ ἡ διάδοση τῆς πληθώρας τῶν μεταφράσεων ἀντιστάθμιζε τὸ ὀλιγάριθμον τῶν μαθητῶν τῶν σχολῶν. Ἡ προσπάθεια νὰ καταστή ἡ ἐλληνικὴ λογοτεχνία προσιτὴ στοὺς ἀναγνώστες τῶν ἐγχωρίων ἔργων δὲν εἶχε ἀρχίσει πρὸ τοῦ 1500, ἀλλὰ ἔκτοτε ἐξελίχθηκε μὲ τέτοια ταχύτητα ὥστε κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἵωνα οἱ σημαντικώτεροι Ἕλληνες συγγραφεῖς εἶχαν μεταφρασθῇ σὲ μιὰ ἢ δύο τουλάχιστον ἀπὸ τὶς κυριώτερες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες.

Ἀλλὰ δὲν ἦταν καθαρὴν ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα μὲ τὴν εὐρύτατη ἔννοια τοῦ ὅρου ποὺ ἐξ αἰτίας ὠρισμένων συγγραφέων μπορεῖ, κατ' ἐπέκτασιν, νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἄσκησε ἐπιρροή. Ὁ Πλατωνισμὸς ἀπέκτησε πολλοὺς ὁπαδούς, ἀφοῦ δημοσιεύθηκε ἡ μετάφραση τῶν πλατωνικῶν ἔργων ἀπὸ τὸν Φικίνο (1482). Παρουσιάζοντας τὸν σεξουαλικὸ πόθο ὡς κλίμακα (ποὺ εἶναι τελικὰ μεταφυσικὴ) στὰ μάτια τοῦ ἀναζητητῆ τοῦ ἀπόλυτου κάλλους παρέιχε στὴν ἐρωτικὴ ἐπιθυμία κάποια δικαιολόγηση καὶ στὴν ἐρωτικὴ ἀστάθεια ἕνα ἄλλοθι. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπίσης ἐξακολούθησε νὰ διαβάζεται, παρὰ τὴν ἐκ μέρους τῶν οὐμανιστῶν δεδηλωμένη περιφρόνηση τῶν σχολαστικῶν ἀρχῶν του· καὶ τὸ κύρος του ἐνισχύθηκε μὲ νέα ὑποστήριξη, ὅταν ἡ Σύνοδος τοῦ Trent ἀνακήρυξε τὸν Θωμισμὸ ἐπίσημη φιλοσοφία τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ἐνισχύθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὴν αἰφνίδια ἀνοδοῦ τῆς δημοτικότητος τῆς *Ποιητικῆς*. Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶχε παραμεληθῇ μέχρι τὸ 1536, ὅταν δημοσιεύθηκε τὸ κείμενο μαζί μὲ μιὰ λατινικὴ μετάφραση. Μέχρι τὸ 1561 εἶχαν ἐμφανισθεῖ τρεῖς νέες ἐκδόσεις του· καὶ ὁ γηραιὸς Scaliger χαρακτηρίζε τὸν Ἀριστοτέλη *"bonarum artium dictator perpetuus"* (αἰώνιο δικτάτορα τῶν Καλῶν Τεχνῶν). Ἡ ἐκλογὴ τοῦ οὐσιαστικοῦ εἶναι χαρακτηριστικὴ. Ὁ χρόνος ἀπέδειξε, ὅτι τὸ ἔργο ἀποτελεῖ πρότυπο πραγματείας. Οἱ γενικεύσεις του χρησιμοποιήθηκαν σὰν κανόνες. Στὰ σημεῖα ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε γράψῃ ἀόριστα γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ χρόνου (στὴν τραγωδίαν), ὁ Ἰταλὸς κριτικὸς Castelvetro (1505 - 71) πρότεινε ἐν πλήρει σοβαρότητι ὅτι ἡ διάρκεια τῆς διδασκαλίας (τῆς τραγωδίας) ἔπρεπε νὰ εἶναι ἴση πρὸς τὴ διάρκεια τῆς ὑποθέσεως ποὺ παρουσίαζε. Ἡ παράλληλη ἀνάπτυξη τοῦ Κικερωνισμοῦ —οἱ λόγοι δημιουργοῦσαν σάλο, ἂν κάποιοι χρησιμοποιοῦσε λέξεις ποὺ δὲν ὑπῆρχαν στὸ Κικερωνεῖο Λεξικὸ τοῦ Nizzoli (1535)— δείχνει, ὅτι ὁ 16ος αἰ. διωοῦσε γιὰ νομιμοφροσύνη. Ἀλλὰ τὸ πῶς συνέβη αὐτὸ εἶναι ἕνα πρόβλημα.

Ἡ *Ποιητικὴ* εἶχε κι ἀπώτερες ἐπιπτώσεις στοὺς τρόπους μετασχηματισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς σὲ καλλιτέχνημα. Πρὶν ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ οἱ κριτικοὶ θεωροῦσαν τοὺς μύθους ὡς τοὺς πλησιέστερους συγγενεῖς τοῦ ψέμματος, καὶ τοὺς ἀνέχονταν μόνο χάρις στὴ ψυχαγωγικὴ δύναμή τους. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι οἱ ἴδιοι ὑπονόμευσαν τὴν ἀξεστη αὐτὴ ἀντίληψή τους ὑποστηρίζοντας ταυτόχρονα ὅτι οἱ μῦθοι ποὺ βρίσκονται στὴν ποίηση εἶναι ἀλληγορικοὶ καὶ ἀποδεχόμενοι ὡς ἱστορικὰ πολλὰ μυθολογικὰ στοιχεῖα. Ἀλλὰ κι ἔτσι ἔκαναν δυσχερῆ τὴν ἀναγνώριση τῆς μυθιστοριογραφίας ὡς ἀξιοσέβαστης μορφῆς τέχνης. Ἡ ἀριστοτελικὴ θεωρία ὅτι τὸ φανταστικὸ φιλολογικὸ ἔργο δείχνει αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναμένεται ὅτι θὰ συμβῇ καὶ ὅτι θὰ μποροῦσε πάντως κατὰ μίαν ἔννοια νὰ θεωρηθῇ σὰν πιὸ πραγματικὸ ἀπὸ τὴν ἱστορία, ἔγινε ἐνθερμα ἀποδεκτὴ, γεγονός ποὺ ἐπέτρεψε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μυθιστορήματος.

Ἕνας ἄλλος Ἕλληνας συγγραφεὺς, ποὺ ἡ ἐπίδρασή του πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ, εἶναι ὁ Λουκιανός. Ἡ συντομία τῶν διαλόγων του τὸν ἔκανε ἐλκυστικὸ στοὺς μαθητευόμενους μεταφραστές, ἀλλὰ γιὰ ὀρισμένο χρόνον δὲν εἶχαν ἀνακαλύψει τὴν εἰρωνία του. Ὁ Leon Battista Alberti, ἀρχιτέκτων, λόγιος καὶ σατιρικός συγγραφεὺς, ἦταν ὁ πρῶτος καὶ ἀνακάλυψε τὸν πραγματικὸ Λουκιανὸ καὶ μιμήθηκε τὰ διαφοροῦμένα του καὶ τὴν χρησιμοποίησε τοῦ φανταστικοῦ στοιχείου. Ἡ λουκιανειὸς τεχνικὴ τῆς σάτιρας κατέστη μέρος τῆς εὐρωπαϊκῆς κληρονομιάς. Χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ἑρασμο με ἀξιοσημεῖωτη ἀποτελεσματικότητά στὸ *Μωρίας Ἐγκώμιον*. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἐπέβαλε τὴ σφραγίδα της στὸν Rabelais, τὸν Ben Jonson καὶ τὸν Cervantes. Ἡ Ἀληθὴς Ἱστορία, με ἥρωες ταξιδιώτες ποὺ ἐπισκέπτονται τὸ φεγγάρι καὶ τὰ νησιά τῶν Μακάρων, παρήγαγε μιὰ μεγάλη σοδεῖα μιμήσεων, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν πιὸ τιμητικὴ θέση κατέχουν τὰ *Ταξίδια τοῦ Γκιούλιβερ*.

Ὁ Πλούταρχος, εὐθὺς ἐκεῖ ποὺ ὁ Λουκιανός εἶναι πλάγιος, προσεῖλκε τοὺς διαφορετικὰ σκεπτόμενους. Τὰ *Ἠθικά* του ἐνίσχυσαν τὸν Montaigne. Οἱ *Βίοι* του ἀνέφλεξαν τὸν Σαίξπηρ. Καὶ πρέπει ἐπίσης νὰ γίνῃ μνεία ἐνὸς ἔργου, ποὺ εἶχε προκαλέσει ἐλάχιστα τὴν προσοχὴ τῶν ἐπαγγελματιῶν λογίων. Τὰ *Αἰθιοπικά* τοῦ Ἡλιοδώρου μῆτ' ἔκαν μαζί με ἄλλους βυζαντινοὺς θησαυροὺς στὴ Βατικανὴ Βιβλιοθήκη, τυπώθηκαν τὸ 1534 καί, μετὰ ἀπὸ 13 χρόνια, ἔγιναν ὀνομαστὰ χάρις στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Αμπου. Ἡ μετάφραση αὐτὴ κυκλοφόρησε τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῶν μυθιστοριῶν εἶχε βαρεθῇ τοὺς ἱππότες, τοὺς γίγαντες καὶ τοὺς μάγους ποὺ κατέκλυζαν τὴ λαϊκὴ λογοτεχνία τοῦ ὕστερου Μεσαίωνα. Ἀναζητοῦσε τίς συγκινήσεις τοῦ μυθιστορήματος, ἀλλὰ με κάποια προσχήματα ρεαλισμοῦ· κι ὁ Ἡλιόδωρος κάλυπτε τὴν ἀνάγκη αὐτή. Ἡ ἐπίδρασή του μπορεῖ ν' ἀνιχνευθῇ σὲ μιὰ μεγάλῃ σειρά ἔργων, ἀπὸ τὴν *Arcadia* τοῦ Sidney μέχρι τὴν *Clélie* τῆς δεσποινίδος De Scudéry καὶ τὸ *Le grand Cyrus*.

Ἀλλὰ ἡ ἐκμάθηση τῆς ἐλληνικῆς συνέβαλε ἐπίσης στὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, ποὺ τελικὰ ἡ σημασία της ὑπῆρξε μεγάλη. Ἡ ἀποκατάσταση τῶν ὀρθῶν κειμένων τοῦ Ἀρχιμήδη καὶ τοῦ Εὐκλείδη με τίς ἐργασίες τῶν Ἰταλῶν λογίων προπαρασκεύασε τὸ δρόμο γιὰ τίς ἀνακαλύψεις τοῦ Γαλιλαίου. Σημειώθηκε νέα πρόοδος στὰ μαθηματικά, ποὺ ἔγινε δυνατὴ με τὴ μελέτη τοῦ Διοφάντου. Οἱ βοτανολόγοι τοῦ 16ου αἰ. κατάρτισαν τὰ συστήματά τους με βάση τὸν Διοσκορίδη· καί, στοὺς ἀμεσώτερα πρακτικοὺς τομεῖς, ἡ ἐκγύμναση τῶν ὀλλανδικῶν στρατιῶν, ποὺ ἀργότερα ἄλλοι στρατοὶ ἐπρόκειτο ν' ἀντιγράψουν, ἀνέτρεχε στὰ βυζαντικὰ ἐγχειρίδια, ποὺ ἀντλοῦσαν τοὺς κανονισμοὺς τοὺς ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ καὶ ἐλληνιστικὴ πεῖρα.

Ἡ Ἀναγέννηση εἶναι ἡ περίοδος τῆς ἱστορίας μας, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀρχαιότητα ἐθεωρεῖτο σημαντικὴ καὶ ἡ μελέτη της συνέβαλε με πολλοὺς διαφορετικοὺς τρόπους στὴν πνευματικὴ ἀνοδο. Ἄν κυτᾶζουμε πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν τότε ἐνθουσιασμῶν, βλέπουμε ὅτι ἡ γνώση τῆς ἐλληνικῆς ἀναπτύχθηκε πράγματι με βραδὺ ἀλλά

σταθερό ρυθμό. Οί ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἔγιναν προσιτοί, ἐκδόθηκαν γραμματικὲς καὶ τελικὰ ἡ ἀρχαία γλῶσσα ἐμελετᾶτο ἀπὸ πολλοὺς λογίους, ὅλο καὶ περισσότερους σὲ κάθε νέα γενιά. Ἀλλὰ ἡ βαθμιαία αὐτὴ πρόοδος συνωδεύετο μὲ ἐνθουσιασμοὺς γιὰ συγκεκριμένους συγγραφεῖς, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα, ποὺ διαβάζονταν σὲ μετάφραση, ἐπρόκειτο νὰ ἀσκήσουν ἐπίδραση τέτοια ποὺ δὲν ἔχει ἀναλογίες μὲ τὴν παρούσα κατάσταση τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν. Ἀρχομένου τοῦ 17ου αἰ. τὸ πλεῖστον μέρος τῶν γνώσεων ποὺ ἡ Εὐρώπη ἐπρόκειτο νὰ κληρονομήσῃ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἶχε ἤδη κατακτηθῇ, μολονότι πολλὰ ἀπὸ τίς τελειότερες ἐπιτεύξεις τῶν κλασσικῶν σπουδῶν θὰ ἐπραγματοποιοῦντο στὸ προσεχὲς μέλλον.

Μετάφραση: ΔΗΜ. Ι. ΛΑΜΠΡΟΥ

Δ. Β. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Χρύσης

Δίπλα στὸ ἀπέραντο, θολὸ τοῦ μέγα πόντου κύμα,
 ποὺ ἀναρριγᾷ διαβαίνοντας ἀπάνου του κι ὡς ἴσκιος
 ἀπὸ συγγέφων πέρασμα ὁ βουερὸς ἀγέρας,
 στοῦ Χρόνου ἐμπρὸς τ' ἀπόκρεμνον ἀκρόγιαλο, πορεύω
 τὴν ἀνθισμένη μου ζωὴ, τῆς Ὅμορφιάς κρατώντας
 στ' ἄτρεμα χέρια, τὰ ἱερὰ κι' ἀνυψωμένα σκῆπτρα.
 Ἄ, νὰ δυνόμουν, στὸ βαθὺ τὸ πέλαγον ὡς βλέπω,
 ποὺ οἱ συγγένινοι χοροὶ τοῦ Χρόνου ἀργοσαλεύουν
 ὥσὰν ἀφροὶ ἀγέρινοι, τὸ μέγα φῶς ν' ἀπλώσω
 σὰν ξαστεριά ἀπάνου τους τῆς φωτερῆς ψυχῆς μου,
 καὶ τότε ἀγνάντια μου, ὁ Θεὸς ὁ μυστικός, νὰ ὑψώσει
 τὰ πιὸ βαθιὰ κι' ἀπόρρητα τοῦ κόσμου, κι' ἀπ' ἀντίκρυ,
 πέρφανος ρήγας, ἡ ὀρθὴ κι' ἀμάτιαστη Ἀνάγκη,
 ν' ἀναμερίσει σπλαχνικά· κι ὥραία πολὺ νὰ γεῖρει,
 στὴν ἀπλωμένη ἀπὸ κρουφὸ αἰώνων πόθο ἀγκάλη,
 ἡ λατρεμένη κόρη μου ἡ Χρυσήϊδα, ἡ Γνώση,
 μὲ τὰ μαλλιά στεφανωτὰ ἀπὸ ἀνθοὺς γαλήνης...
 Μὰ πῶς ὁ ἀγέρας βροντερὰ κι' ὡς πολεμάρχος κράζει
 στὴν ἀπλωσιὰ τῆς θάλασσας, παρόμοια κι' ὁ ρηγάρχης
 ὁ Ἀγαμέμνωνας, ὀρθὸς ἐμπρὸς μου τώρα στέκει,
 κι' ἀνήλεο μάτι, στὴν γερτὴν εὐχὴ μου, τρικυμίζει.
 Ἄ, εἰν' ἐμὲ ἡ μοῖρα μου, τὸ νοιώθω, ὥσὰν τοῦ Χρύση,
 νὰ πισωστρέψω μοναχός, ἀποδιωγμένος, ἔρμος,
 στ' ἄζια κρατώντας χέρια μου τῆς Ὅμορφιάς τὸ σκῆπτρο,
 καὶ στὸν ἀτέρμονα γιὰ τὸ δίπλα τοῦ Χρόνου, πάντα,
 πικρὸ νὰ ψάλλω στὸ θεὸ κι' ὡς μοιρολόγι ὕμνο....

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Γ. ΡΟΖΟΣ

Ἡ χρεοκοπία τῆς ἐξουσιαστικῆς Παιδείας

Ποτέ ἄλλοτε ἡ Ἑλλάδα δὲν δαπανοῦσε τόσο μεγάλα ποσὰ γιὰ τὴν παιδεία. Κάθε χρόνο τὰ σχετικὰ κονδύλια αὐξάνουν μ' ἓνα ρυθμὸ ἱλιγγιώδη, γεγονὸς ποὺ προκαλεῖ πολλές ἀπορίες καὶ περισσότερα ἐρωτηματικά: Ἡ ποιότητα τῆς παρεχόμενης μόρφωσης στοὺς νέους εἶναι ἀνάλογη; Τὰ παιδιά μας ἐπωφελοῦνται, ὅσο θὰ ἔπρεπε, ἀπὸ τὶς τόσες εὐκαιρίες γιὰ μάθηση, ποὺ τοὺς παρέχονται σήμερα; Δὲν νομίζω, πὼς χρειάζεται μεγάλη σκέψη, γιὰ νὰ καταλήξουμε σὲ κάθε ἄλλο παρὰ εὐχάριστα συμπεράσματα γύρω ἀπὸ τὴν σημερινὴ μορφή τῆς παιδείας μας, τὴν ποιότητά της καὶ τὴν ἀπόδοσή της.

Κατὰ γενικὴ ὁμολογία ἡ παιδεία μας χωλαίνει. Ἐνῶ ἀπορροφᾷ τεράστιες πιστώσεις καὶ διαθέτει χιλιάδες διδαχτικοὺς φορεῖς —σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα καὶ τὶς ἐιδικότητες— τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι πενιχρό. Δυστυχῶς δὲν εἶναι μόνο τὰ χρήματα, οἱ δάσκαλοι, ὁ τεχνικὸς ἐξοπλισμὸς, τὰ καλὰ εκπαιδευτικὰ βιβλία, τὸ κατάλληλο σύστημα ποὺ προάγουν σ' ἓνα τόπο τὴν παιδεία.

Εἶναι καὶ κάτι ἄλλο ποὺ ἴσως διαφεύγει ἀπὸ τοὺς ἐιδικοὺς καὶ τοὺς κάθε λογῆς ἀρμόδιους, μὲ τοὺς παχυλοὺς μισθοὺς καὶ τὰ ὕψηλὰ πόστα στὶς διάφορες βαθμίδες τῆς ἱεραρχίας στὸ χωρὸ τῆς ἐκπαίδευσης. Εἶναι ἡ ἔλλειψη προσανατολισμοῦ καὶ σωστῆς προοπτικῆς. Εἶναι, θάλεγα, ἀκόμα ἡ ἀδυναμία μας νὰ δοῦμε σωστὰ τί ἀκριβῶς εἶναι τὸ εἶδος τῆς παιδείας ποὺ ἐπιθυμοῦμε γιὰ τοὺς νέους μας καὶ τί ἀκριβῶς θέλουμε νὰ ἐπιτύχουμε μ' αὐτήν. Ἔτσι πέρα ἀπὸ τὶς γνωστὲς ὀργανωτικὲς ἐλλείψεις, τὶς ἀδυναμίες, τὶς ἀσάφειες, ποὺ ὅλοι γνωρίζουμε καὶ τοὺς κακοὺς προγραμματισμοὺς τὸ πρόβλημα τῆς ἐλληνικῆς παιδείας παραμένει ἀκέραιο. Κανένας δὲν θέλησε ἢ δὲν μπόρεσε ὡς τώρα νὰ ἀναζητήσει τὰ βαθύτερα αἷτια τῆς χαμηλῆς ἀπόδοσης ἐκεῖ ποὺ, πραγματικά, θὰ τὰ εὑρισκε. Χρειάζεται φαντασία καὶ εὐρύτητα πνεύματος, τόλμη καὶ παρρησία, γιὰ νὰ πεῖς ἀπροκατάληπτα τὴν ἀλήθεια γιὰ τὴν ἄπνοη, τὴν δεκάριχη, τὴν χωρὶς νεῦρο παιδεία μας, ποὺ, ἐνῶ ἀπορροφᾷ τόσα χρήματα, ἱκανοποιεῖ τὶς φιλοδοξίες τῶν δασκάλων, δὲν προσφέρει τίποτα τὸ οὐσιαστικὸ καὶ τὸ οὐσιώδες στοὺς νέους μας.

Ἡ συμβατικότητα, ἡ κατευθυνόμενη γνώση, ἡ στεγνὴ χρησιμοθηρία, ἡ ἄγονη σχολαστικότητα, ἡ ἐντονὴ πολιτικοποίηση, ἡ στενότητα, νὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα, τὰ θανάσιμα μειονεκτήματα τῆς παιδείας μας σήμερα. Ἀλλὰ πάνω ἀπ' ὅλα εἶναι ἡ ἔλλειψη εὐλικρίνειας. Εἶναι ἡ ἀδυναμία της ν' ἀνταποκριθεῖ πρὸς τὶς ἀληθινές, τὶς αἰώνιες ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς ἀνάγκες τῶν νέων, ποὺ δὲν διψοῦν μόνο γιὰ γνώσεις ἀλλὰ καὶ ἰδέες, ποὺ, πρὶν μάθουν, θέλουν νὰ ξέρουν ποιοὶ εἶναι, γιατί ὑπάρχουν καὶ ποιοὶ εἶναι τὸ νόημα καὶ ἡ οὐσία ὅλης αὐτῆς τῆς περιπέτειας ποὺ λέγεται ζωὴ.

Ἄν καλοεξετάσουμε τὸ πρόβλημα, πέρα ἀπὸ τὶς ἐπὶ μέρος αἰτίες, ὅλες γνωστὲς καὶ χιλιοεπιωμένες, ὁ κυριώτερος λόγος τῆς ἀποτυχίας τῆς Παιδείας μας σήμερα εἶναι ἡ ἀνεπίτρεπτη ἄμεση ἐξάρτησή της ἀπὸ τὴν Ἐξουσία. Τὴν ὁποιαδήποτε ἐξουσία, τὴν κυβερνητικὴ, τὴν πολιτικὴ, τὴν ἐξουσία τῆς ἐκάστοτε κρατοῦσας ἰδεολογίας, θρησκείας, φιλοσοφίας, ποὺ περιορίζουν καὶ στενεύουν τὶς προοπτικὲς της. Σύμφωνα μ' ἓνα μελετητὴ δύο εἶναι τὰ σκέλη τῆς παιδείας ποὺ παρέχει σήμερα τὸ Κατεστημένο σ' ὅλο τὸν Κόσμο (Ἀνατολὴ καὶ Δύση). Τὸ δογματικὸ καὶ τὸ τεχνοκρατικὸ. Σκοπὸς τοῦ πρώτου εἶναι ἡ ἄλωση τῆς ψυχῆς καὶ τῆς σκέψης. Σκοπὸς τοῦ δευτέρου εἶναι ἡ παραγωγή ἀνθρώπων - μηχανῶν γιὰ τὴν ὕλική - ὀργανωτικὴ θεμελίωση τῆς ἐξουσίας!

Προεκτείνοντας τὶς πρὸ πάνω θέσεις θὰ προσθέσουμε, πὼς ἓνα ἀκόμα κύριο ὅσο

καὶ παρακαμιακὸ χαρακτηριστικὸ τῆς σύγχρονης παιδείας εἶναι ἡ ὑποτέλειά της στὴ μετριότητα. Ἡ παιδεία, σήμερα, ἔχει ἀπὸ μόνη της ὑποβαθμισθεῖ (στὰ περισσότερα ἐπίπεδα), στὴν προσπάθειά της νὰ καλύψει τὶς περιορισμένες δυνατότητες τῆς μετριότητος. Οἱ μέτριοι, οἱ μέσοι, οἱ ἀπλὰ ἐπαρκεῖς σπουδαστὲς εἶναι ὁ στόχος καὶ τὸ μέτρο της. Ἔτσι οἱ γνώσεις ποὺ προσφέρονται εἶναι τόσο εὐπεπτες καὶ ἀφομοιωμένες, ὥστε νὰ «χωνεῦνται» ἀμάσητες ἀπὸ τὸ «πλῆθος» τῶν σπουδαστῶν ποὺ διακριτικὰ ἀντιπαράβalletαι στοὺς «ἐκλεκτούς». Ἔτσι ἔχουμε τὴν μαζοποίηση τῆς Παιδείας, ποὺ λειτουργεῖ καὶ ἀποτείνεται σ' ὅσο γίνεται μεγαλύτερους ἀριθμοὺς σπουδαστῶν καὶ στοχεύει πάντα στὸν προσηλυτισμὸ τοὺς στὴν κρατοῦσα ἰδεολογία καὶ τὸ δεδομένο κοινωνικοπολιτικὸ κατεστημένο.

Μέσα ἀπὸ τὴν παιδεία στοὺς καιροὺς μας τὸ Κράτος, φορέας τῆς κάθε φορὰ ἐξουσιαστικῆς βούλησης, προβάλλει τὶς ἀξίες καὶ τὰ συνθήματά του ποὺ βοηθοῦν στὴν αὐτοδιαιώνισή του. Μέσα ὁμως ἀπὸ τὶς δογματικὲς καὶ ἀνελαστικὲς αὐτὲς προδιαγραφὰς τοῦ ἡ προσωπικότητα ἀφανίζεται καὶ προβάλλει μόνον ἡ ὁμάδα, τὸ σύνολο, ἡ μάζα, ποὺ δένεται μὲ τὶς κοινὲς καὶ τυποποιημένες τοὺς ἀξίες σ' ἓνα ἀξεδιάλυτο σύνολο ποὺ ἐπάνω του κυριαρχεῖ ἡ ἐξουσία καὶ τὸ ἀπρόσωπο κατεστημένο.

Ἀλλὰ ἡ ἀληθινὴ, ἡ οὐσιαστικὴ παιδεία εἶναι κάτι τὸ τελείως διαφορετικὸ. Δὲν ἐπιχειρεῖ πρῶτα-πρῶτα μαζικὴ διαπαιδαγώγηση, γιατί δὲν πιστεύει στὴν ὁρθότητα μιᾶς τέτοιας προσπάθειας. Πολὺ περισσότερο, δὲν φιλοδοξεῖ νὰ δημιουργήσῃ μόνον τεχνοκράτες, δογματικούς, εἰδικούς ἢ μονοδιάστατα πολιτικοποιημένους πολῖτες, ἑτοιμοὺς νὰ ἐπαναλάβουν τὰ συνθήματα τῆς ὁποιασδήποτε ἐξουσίας. Στόχος, δυστυχῶς, τῆς σημερινῆς παιδείας τοῦ ὁποιοδήποτε καὶ ὁποιοῦδήποτε κατεστημένου εἶναι ἡ διαμόρφωση τῆς ψυχολογίας τοῦ ὁπαδοῦ, τοῦ πιστοῦ καὶ τοῦ ὑπερασπιστῆ. Αὐτὸ γίνεται μὲ τὴν χαλάρωση τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης (ἡ εὐθύνη ἀνήκει στοὺς ἄλλους, στὸ Κράτος, στοὺς κρατοῦντες), τὴν ἀμβλυνση τῆς δυνατότητας κρίσης (οἱ ὀφιστάμενοι τῆς κρατοῦσας δογματικῆς παιδείας δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ κρίνουν, ὄχι μόνον γιατί ἡ κρίσις τοὺς ἔχει ἀπαγορευθεῖ, ἀλλὰ καὶ γιατί ἔπαψαν νὰ βλέπουν καὶ νὰ βιώνουν «κριτικὰ») καὶ προπαντὸς μὲ τὴν ἔλλειψη δυνατότητας ἐκλογῆς.

Οἱ διαπαιδαγωγημένοι πολῖτες - «προϊόντα» ἢ ἀνδρείκελα τῆς ἐξουσιαστικῆς παιδείας, δὲν μποροῦν, δὲν θέλουν, ἀλλὰ καὶ δὲν τοὺς ἐπιτρέπεται νὰ διαλέγουν. Ἄλλοι διαλέγουν γι' αὐτοὺς. Ἄλλοι ἀποφασίζουν γι' αὐτοὺς. Ἄλλοι διαμορφώνουν τὰ γούστα καὶ τὶς προτιμήσεις τοὺς. Αὐτοὶ τὸ μόνον ποὺ μποροῦν νὰ κάνουν εἶναι νὰ προσαρμοστοῦν ὅσο γίνεται καλῶτερα στὸ κατεστημένο καὶ νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὶς περιορισμένες εὐκαιρίες ἀνάδειξης ποὺ τοὺς παρέχονται. Στὶς καπιταλιστικὲς κοινωνίες (ἢ τὶς ἀνάμικτες) μποροῦν νὰ γίνουν ὑψηλόμισθα στελέχη ἐπιχειρήσεων, ἀνώτατοι λειτουργοί, τραπεζίτες, ἐργοστασιάρχες, κλπ. Στὶς σοσιαλιστικὲς μποροῦν νὰ καταλάβουν ὑψηλὲς θέσεις-κλειδιά στὸν ἀπέραντο, πολὺκλαδο γραφειοκρατικὸ μηχανισμό.

Ἀντίθετα ἡ ἀληθινὴ Παιδεία «παράγει» πρῶτα ἀπ' ὅλα πολῖτες ἐλεύθερους καὶ συνειδητούς, πεύθυνους καὶ προβληματιζόμενους. Ἀτομα ὀλοκληρωμένα μὲ γενικὴ ἐποπτεία, ποὺ συζητᾶνε καὶ δὲν ἐπαναπαύονται, ποὺ εἶναι ἀνήσυχοι καὶ σὲ συνεχῆ ἐγρήγορση. Ἡ ἀληθινὴ παιδεία διαμορφώνει ἀνθρώπους ἑτοιμοὺς νὰ πάρουν δικὰς τους πρωτοβουλίες καὶ νὰ προτείνουν τὶς δικὰς τους λύσεις γιὰ τὰ ἐπείγοντα καὶ φλέγοντα προβλήματα. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν κατεστημένη παιδεία ἐκείνη διαμορφώνει ἀνθρώπους μ' ἓνα δικὸ τοὺς «πρόσωπο», συνθεμένο ἀπὸ γνώσεις καὶ ἰδέες ὄχι ἑτοιμες ἀλλὰ βγαλμένες ἀπὸ τὴν βίωση καὶ τὴν ζωντανὴ μεθεξῆς τοὺς στὴν παράδοση καὶ τὴν ἴδια τὴν ζωὴ.

Δυστυχῶς, σήμερα, στὰ Πανεπιστήμιά μας δὲν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Παιδεία αὐτόνομη, ἀνεξάρτητη καὶ ἐλεύθερη εἶναι κάτι τὸ ἀδιανόητο. Ἐνας καθηγητὴς Πανεπιστημίου ὁμολογεῖ: «Τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα στὴν Ἑλλάδα βγάζει ἀνθρώπους ποὺ

έχουν πτυχία, δὲν ἔχουν ὁμως ἐξασκήσει τοῦ νοῦ τους. Τοὺς δίνει ἓνα πασάλειμμα γνώσεων χωρὶς νὰ τοὺς καλλιιεργεῖ. "Ἐνα Κράτος ποὺ ἔχει σύστημα πέρα γιὰ πέρα γραφειοκρατικό, δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει. Ὁ κίνδυνος εἶναι νὰ ἔχουμε στὸ μέλλον μιὰ κοινωνία, ποὺ θὰ ἔχει ἑλλειψη καλλιεργημένων διανοητικῶς ἀνθρώπων, ἀν καὶ θὰ ἔχει νὰ παρουσιάσει πολλοὺς καὶ ἱκανοὺς ἐπαγγελματίες»². Τὸ κακὸ εἶναι, ὅτι δὲν παράγουμε μόνο ἐπαγγελματίες ἀλλὰ καὶ ἄτομα χωρὶς ἀνθρωπιστικὰ ἰδανικά, ἐσωτερικὲς ἀνησυχίες, πολῖτες-πιόνα. Κι ὁμως ὅσο ποτὲ ἄλλοτε ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ ὀλοκληρωμένες ἠθικὲς καὶ πνευματικὲς προσωπικότητες, ἀνθρώπους εὐαισθητοποιημένους καὶ δραματιστές. Τὸν κόσμον τὸν φτιάχνουν οἱ ἀνήσυχτοι καὶ οἱ ἀνένταχτοι, τὰ πρωτότυπα καὶ τὰ ἐλεύθερα μυαλὰ κι ὅχι οἱ τεχνοκράτες καὶ οἱ σπεκουλαδόροι, ποὺ μόνο θέσεις-κλειδιά στήν καλοαδωμένη μηχανή τοῦ συστήματος προορίζονται νὰ καταλάβουν καὶ στήν καλή του λειτουργία νὰ συντελέσουν.

Τὸ νὰ κάνεις ὑπαλλήλους καὶ ἀνθρώπους βίδες ἢ ἀνθρώπους ἐξαρτήματα στοὺς μεγάλους κρατικούς καὶ γραφειοκρατικούς μηχανισμούς, εἶναι εὐκόλο. Δύσκολο εἶναι νὰ φτιάχνεις ἀνθρώπους ὀλοκληρωμένους, ὑπεύθυνους, μὲ προοπτικὲς καὶ ὀρίζοντες, πρωτοτυπίες καὶ ἐξάρσεις. Καὶ τέτοιους σπάνια (καὶ μόνο τυχαῖα) δημιουργεῖ ἡ σημερινὴ μικρόψυχη καὶ στενόμυαλη παιδεία μας. Δὲν ἔχει νόημα τὸ νὰ μάθεις νὰ γράφεις καὶ νὰ διαβάζεις, ὅταν δὲν εἶσαι σὲ θέση νὰ ξέρεις τί σημαίνει αὐτὸ ποὺ διαβάζεις καὶ τί ζητᾷς ἀπὸ τὴ ζωὴ. Ἀπόδειξη: τὸ χάος καὶ ἡ σύγχυση ποὺ κυριαρχεῖ σήμερον στὶς καρδιὲς καὶ τὶς πεποισθήσεις τόσων καὶ τόσων «μορφωμένων» ἀνθρώπων τοῦ καιροῦ μας, ποὺ παραπαίουσιν χωρὶς ποτὲ νὰ ἔχουν κατορθώσει νὰ κατασταλάξουν κάπου ἢ νάβω σὲ θέση νὰ διαμορφώσουν μιὰ δική τους ἰδεολογία ἢ νὰ πάρουν κάποια προσωπικὴ θέση, πολιτικὴ ἢ κοινωνικὴ, ποὺ νὰ μὴν εἶναι δανεικὴ ἀπὸ κάποιο κέντρο ἐπηρεασμοῦ, ψυχολογικῆς καταπίεσης ἢ κάποιο ἀλλότριο κέντρο Ἐξουσίας ἀπὸ τὰ τόσα φανερά ἢ ἀόρατα ποὺ μᾶς δυναστεύουν καὶ ἀπειλοῦν νὰ μᾶς ἐξομοιώσουν, νὰ μᾶς τυποποιήσουν καὶ νὰ μᾶς κάνουν ἀπὸ ὑπεύθυνα καὶ συνειδητὰ ὄντα ἀνδρείκελα, ἄβουλα καὶ ἄφωνα, ποὺ μόνο νὰ ὑπακούουν γνωρίζουν καὶ ποτὲ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ σκέπτονται ἐλεύθερα. Εἶναι περίεργο ὅσο καὶ ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε, πὼς ὅλα αὐτὰ συμβαίνουν σήμερον. Σήμερον ποὺ ἀφθονοῦν οἱ «σοφοὶ» δάσκαλοι καὶ καθηγητὲς ὄλων τῶν βαθμίδων καὶ τῶν ἐιδικότητων καὶ οἱ ἐπιστήμονες μὲ πτυχία ἀριθμοῦνται σὲ χιλιάδες.

Αλλὰ, θὰ μποροῦσε ὁ ἀναγνώστης τῶν γραμμῶν αὐτῶν νὰ ρωτήσει: Καὶ ἐσεῖς τί προτείνετε; Ποιὰ εἶναι τὰ συγκεκριμένα μέτρα, ποὺ θὰ πρέπει νὰ υἱοθετηθοῦν γιὰ ν' ἀλλάξει ἡ θλιβερὴ αὐτὴ κατάσταση; Χωρὶς νὰ εἴμαστε ἐιδικοί ἐπὶ τῶν προβλημάτων τῆς παιδείας, θὰ προσπαθήσουμε ν' ἀναλύσουμε τίς σκέψεις μας, γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα, μὲ τὸ δικαίωμα ποὺ μᾶς δίνει ἡ ἰδιότητά μας ὡς ἐλευθέρων καὶ σκεπτόμενων ἀνθρώπων. Ἄς τὸ ποῦμε, ἐδῶ, ξεκάθαρα, πὼς δὲν πιστεύουμε πιά στοὺς ἐιδικούς τῆς παιδείας. Σ' ὅλους ἐκείνους τοὺς μεγαλόσχημους «παιδαγωγούς» μὲ τίς δῆθεν μοντέρνες καὶ πρωτότυπες θεωρίες γύρω ἀπὸ τὴν ὀργάνωση, τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων, τὴν μετάδοση τῶν γνώσεων κλπ. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ δῆθεν νεωτερίζοντες ἔχουν χρεοκοπήσει ὀριστικά. Ἀπόδειξη τὸ χάλι τῆς σημερινῆς μας παιδείας σ' ὅλες τίς βαθμίδες.

Φυσικά, δὲν εἴμαστε κατὰ τῶν ὁποιωνδήποτε ἀλλαγῶν καὶ τροποποιήσεων. Εἴμαστε ὁμως σαφῶς κατὰ τῶν αὐτοσχέδιων καὶ ἀδόκιμων πειραματισμῶν, κατὰ τῶν ὁποιωνδήποτε ἐπεμβάσεων τῆς ἐξουσίας, τοῦ κράτους καὶ τῶν κομμάτων στὸ χῶρον τῆς παιδείας. Μακρὰ ἢ ἀνευθυνότητα, οἱ αὐτοσχεδισμοὶ καὶ ἡ ἀχαλίνωτη κομματικοποίηση ἀπὸ τοὺς ἱερούς καὶ ἐλευθέρους, ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση, Ναοὺς τῆς Μάθησης.

Δὲν ἰσχυρίζομαστε, βέβαια, πὼς τὸ σχολεῖο μπορεῖ νὰ μείνει ἀνεπηρέαστο ἀπὸ

(2) Π. Βατικιώτης, *Καθημερινή*, 18.1.1976.

καιρικά καὶ μονοδιάστατα. Κινούνται μέσα στὸ κενό, χτίζουν ἐπάνω στὴν ἄρνηση καὶ στὸ τίποτα.

Κι ἐδῶ εἶναι ἡ ἀντίφαση: Ἐνῶ θάπρεπε ἡ κρατοῦσα παιδεία νὰ «παράγει» πολῖτες αἰσιόδοξους, ἐπαφιέμενους στὴν «σοφία» τοῦ συστήματος καὶ τὶς «ἐτοιμες λύσεις», ποὺ διαφημίζει κραυγαλέα τὸ Κράτος καὶ οἱ φορεῖς του, συμβαίνει τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο. Ἐκεῖνο πρῶτα-πρῶτα ἀμφισβητεῖται. Οἱ δύσπιστοι καὶ οἱ ἀνήσυχτοι, οἱ ἄρνητὲς καὶ οἱ ἀπαισιόδοχοι, πληθαίνουν στὶς τάξεις τῶν νέων. Τὸ Κράτος ἐλέγχεται ἀπὸ ἐκείνους περισσότερο, ποὺ διαπαιδαγωγοῦνται ἔτσι ποὺ νὰ τὸ θεωροῦν ὅσο ποτὲ ἄλλοτε ἀλάνθαστο καὶ πανάκεια σὲ ὅλα τοὺς τὰ προβλήματα.

Γιατί συμβαίνουν ὅλα αὐτά; Δὲν θὰ ἀπαντήσουμε ἐδῶ. Ὁ καθένας ἄς σκεφθεῖ μόνος του καὶ ἄς δώσει τὴν ἀπάντηση. Ἐμᾶς μᾶς ἀρκεῖ νὰ θέσουμε τὰ ἐρωτήματα..

Ἄς θυμηθοῦμε, τέλος πὼς στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα ἡ παιδεία δὲν ἦταν ποτὲ τυποποιημένη, κατευθυνόμενη καὶ στὰ χέρια τοῦ Κράτους. Ὅχι μόνο ἦταν ἐλεύθερη, ἰδιωτική, μὴ κρατική, ἀλλὰ καὶ ἀνοιχτή. Χωρὶς βαθμίδες καὶ προκαθορισμένες αὐστηρὰ σειρὲς μαθημάτων, προγράμματα σπουδῶν, χρονικὴ διάρκεια... Φυσικά, τότε, δὲν δίνονταν πτυχία καὶ πιστοποιητικὰ σπουδῶν. Φυσικά τότε ἡ παιδεία ἦταν ὑπόθεση ἰδιωτική καὶ ἐλεύθερη, ἔτσι ποὺ νὰ προσαρμόζεται εὐκόλα στὶς ἀνάγκες καὶ τὶς ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς δυνατότητες τῶν νέων. Οἱ δάσκαλοι (συνήθως οἱ γνωστοὶ φιλόσοφοι καὶ οἱ σχολές τους) ἐναρμόνιζαν τὶς διδαχὲς τους στὶς συγκεκριμένες ἀπαιτήσεις καὶ ἀνάγκες τῶν μαθητῶν τους. Πάνω ὅμως ἀπ' ὅλα ζοῦσαν μαζί τους καὶ κοντά τους. Τοὺς ἐβλεπαν ἀδιάκοπα γύρω τους, μοιράζονταν τὶς ἀνησυχίες τους καὶ τὰ προβλήματα τους. Ὅπως οἱ ἴδιοι εἶχαν ὄνομα, εἶχαν ὄνομα καὶ οἱ κάθε φορὰ λίγοι μαθητὲς τους, εἶχαν «πρόσωπο» ποὺ στὴν καλύτερη διαμόρφωσή του συντελοῦσαν ὄχι μόνο μὲ τὶς ἀπὸ καθέδρας διδασκαλίες τους ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς ἄτυπες, φιλικὲς καὶ ἐγκάρδιες μεταξὺ τους σχέσεις...

Σήμερα τίποτα ἀπ' ὅλα αὐτὰ δὲν συμβαίνει... Σὲ σύγκριση μὲ τὸ ἀρχαῖο ιδεῶδες τῆς παιδείας τὸ γεμᾶτο ἀνθρωπιά καὶ ἀπλότητα, ἐξατομίκευση καὶ ὁμορφιά, τὸ κυρίαρχο γνώρισμα τῆς σύγχρονης ἐξουσιαστικῆς παιδείας εἶναι ἡ ἄνωνυμία, τὸ πλῆθος, ἡ τυποποίηση, ἡ εἰδίκευση καὶ ἡ ἰδιοτέλεια... Σήμερα, βέβαια, δίνονται περισσότερα πτυχία ἀπὸ ἄλλοτε. Δυστυχῶς, ὅμως, τὰ περισσότερα δὲν πιστοποιοῦν γνώσεις καὶ σοφία, ἀνωτερότητα ἥθους καὶ ἠθική καὶ πνευματικὴ τελείωση. Πιστοποιοῦν μόνο τὸ ἀδιέξοδο καὶ τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ Κατεστημένου νὰ προσφέρει ἀληθινὴ παιδεία στοὺς νέους καὶ δείχνουν ὅλες τὶς ἐλλείψεις καὶ τὰ μεγάλα κενὰ στὴν ψυχικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ τους καλλιέργεια. Ἡ κρατικὴ - ἐξουσιαστικὴ παιδεία χρεοκόπησε ὀριστικὰ σὺν θεσμός.

ΜΕΤΑΞΥ ΣΟΒΑΡΟΥ ΚΑΙ ΑΣΤΕΙΟΥ

Τὸ σεβαστὸν κράτος μας, ἐξαντλήσαν πᾶσαν τῶν τालαιπῶρων διπόδων ὑπεκὼν του φοροδοτικῆν δυνατότητα, ἔστρεψεν τὴν ἀφαιμακτικὴν προβοσκίδα του καὶ πρὸς τὰ τετράποδα τοῦ Φαιδροπορτοκαλεῶνος μας. Ὡς θὰ ἐδιαβάσατε, ἐπεβλήθη ἡδη φόρος καὶ ἐπὶ τῶν κυνῶν! Καιρὸς ἦτο νὰ πληρώσουν καὶ οἱ σκύλοι. Βεβαίως ἡ ἐπιβληθεῖσα σκυλοφορολογία εἶναι σχετικῶς μικρά — 1000 δραχμαὶ ἀνὰ κυνοκεφαλὴν — καί, φυσικά, σύμφωνος πρὸς τὴν σοσιαλιστικὴν ἰδεολογίαν καὶ δεοντολογίαν: Ἀνὰ ἓν χιλιόδραχμον καλοῦνται νὰ καταβάλουν τόσον οἱ μὲ φιλετάκια διαιτώμενοι κύνες τοῦ Κολωνακίου καὶ τῆς Κηφισίας ὅσον καὶ οἱ λείχοντες κόκκαλα κοπρόσκυλοι τῶν Ἐνω Λιοσίων καὶ τοῦ Σχιστοῦ. Ὅλοι οἱ σκύλοι εἶναι σοσιαλιστικῶς ἴσοι ἔναντι τῆς ἐφορίας!

Πάντως, προβλέπω ἀναταραχὴν εἰς τὸ Βασίλειον τῶν Ζώων. Ἀκόμη καὶ σκυλοεπανάστασις εἶναι δυνατόν νὰ ἐκσπάσῃ, ἐὰν εἰς μίαν σκυλοσυγκέντρωσιν τεθῇ τὸ ἐρώτημα: *Διὰ τί νὰ μὴ φορολογοῦνται καὶ αἱ γάτα;* Διὰ νὰ προληφθοῦν, ὅθεν, ἐνδεχόμενα σκυλοδεῖνά διὰ τὸν τόπον, καλὸν εἶναι νὰ φορολογηθοῦν συντόμως καὶ αἱ γαλαῖ. Τὸ μέτρον, πλὴν τοῦ ὅτι συνάδει πρὸς τὴν συνταγματικὴν ἐπιταγὴν περὶ ἴσης μεταχειρίσεως, θὰ εἶναι καὶ ἀποδοτικώτατον. Εἰς τὴν γειτονίαν μου μετρῶ καθημερινῶς περὶ τὰς τεσσαράκοντα γάτας ποῦ σκαλιίζουν τοὺς σάκκους ἀπορριμμάτων. Ὅμως ἡ σκέψις μου προχωρεῖ ἔτι περαιτέρω. Ἡ ἑλληνικὴ πανὶς περιλαμβάνει — ἀκόμη — ἕνα ζῶα, πτηνὰ καὶ ἔρπετά — λαγωούς, ἀλώπεκας, χελώνας, δεινδρογαλᾶς, ἀρουραίους, στρουθία τινα κλπ. — τὰ ὅποια καταλλήλως φορολογούμενα θὰ συνέβαλλον ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἐνδυνάμωσιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν μας.

Μάλιστα, ἐφ' ὅσον οἱ Ἀραβες φίλοι μας ἀπεδείχθησαν ἀγνώμονες καὶ δὲν διωχέτευσαν τοὺς ποταμούς τῶν δολλαρίων των, ὡς μᾶς εἶχον ὑποσχεθῇ, καὶ αἱ ἐγγῶριοι βιομήχανοι ἀρνούνται νὰ προχωρήσουν εἰς

ἐπενδύσεις, νομίζω, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ πανὶς εἶναι πλέον ἢ μόνη ἐλπίς χρηματοδοτήσεως τῶν φιλοδόξων κρατικῶν πενταετῶν ἀναπτυξιακῶν προγραμμάτων, ἡ μόνη ἐλπίς διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ.

Ὅμως, πλὴν τῆς φορολογίας τῶν σκύλων, καὶ ἄλλα ἀξιολογὰ τινα συνέβησαν εἰς τὸν Φαιδροπορτοκαλεῶνα μας τὸν παρελθόντα μῆνα Ἰανουάριον, πρῶτον μὴν τοῦ «ἔτους τοῦ Πολίτη».

— Ἐγένετο μία ὑπουργικὴ ἀναδόμησις, ἡ ὁποία κυρίως ἀπέβλεπεν εἰς τὴν περαιτέρω «ἀριστοποίηση» τῆς περιθάλψεως. Ὡς γνωστὸν, πέρις, ὅτε ἀπηλαύσαμεν τὸ «ἔτος τῆς υγείας», μᾶς εἶχε παρασχεθῇ «ἀριστοποιημένη» περιθαλψις. Ἐκρίθη ὁμως, ὅτι ἐφέτος θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς προσφερθῇ μία πιὸ «ἀριστοποιημένη». Ἐφ' ᾧ καὶ ἐστάλη νέος ὑπουργός, διὰ νὰ μᾶς τὴν προσφέρῃ.

— Ἐξ ἄλλου ἀξίζει νὰ ἀναφερθῇ καὶ ἡ τιμητικὴ ἀποστρατεία τοῦ ὑπουργοῦ ὅστις εἶχεν ἀποσπάσει θεαματικὰς νίκας εἰς δύο μεγάλους πολέμους, γνωστοὺς εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς «πόλεμος τοῦ τελλάρου» καὶ «πόλεμος τῆς φραντζόλας».

— Ἐπίσης, τὸν παρελθόντα μῆνα ἔγινε καὶ ἡ πρώτη τοῦ ἔτους — καὶ 98ῃ κατὰ σειρὰν — «ἀναβάθμιση» τῆς Παιδείας. Ἡ παρούσα «ἀναβάθμιση» ἐπῆλθε ἑναντίον τῆς στοιχειώδους καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως, αἱ ὁποῖαι, ὡς ἐγράφη χαρακτηριστικῶς, θὰ ὑποστοῦν «βαθεῖς τομές». Πιστεύεται, ὅτι μιά-δύο ἀκόμη «βαθεῖς τομές» ἀρκοῦν, διὰ νὰ περάσῃ ἡ Παιδεία εἰς τὸν χῶρον τῶν μακάρων καὶ νὰ παύσῃ νὰ χρειάζεται πλεονόποιανδῆποτε ἐγκόσμιον παρέμβασιν.

— Τέλος, τὸν Ἰανουάριον ἐδημοσιεύθη καὶ τὸ νομοσχέδιον δι' οὗ ἐνοποιοῦνται ἀστυνομία, χωροφυλακὴ, πυροσβεστικὴ καὶ ἀγροφυλακὴ. Οἱ μαθηταὶ τῆς Πυροσβεστικῆς Σχολῆς διεμαρτυρήθησαν καταλαβόντες τὴν σχολὴν των, πλὴν νομίζω, ὅτι δὲν

έχουν δίκαιον. Διὰ τὴν μὴ ἀποσταλοῦν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπαιθρον διὰ τὴν ἐπισημαίνουσαν τὰς ἀγροζημίας; Ἐξ ἄλλου, πιστεύω, ὅτι οἱ ἀγροφύλακες θὰ ἠμποροῦσαν νὰ ἐπιδύσουν τὸ κυκλοφοριακὸν τῶν Ἀθηνῶν, ἀντικαθιστῶντες τοὺς τροχονόμους. Ἐχουν πεῖραν ἀξιόλογον εἰς τὴν διαχείρισιν προβάτων καὶ λοιπῶν ζώων καὶ θὰ ἠδύναντο νὰ ἀποβοῦν πολῦτιμοι εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν ἀγέλην μας.

— Περαιῶν, θεωρῶ ὅτι θὰ ἦτο παράλειψίς μου, ἐάν δὲν ἐπεσήμαινα τὴν «ἀρραγῇ» ἐνότητα τῆς ἀξιοματικῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἥτις τὸν παρελθόντα Ἰανουάριον ἐξεδηλώθη διὰ 458 γρονθοκοπημάτων καὶ 502 λακτισμάτων.

Ταῦτα, καὶ σὰς ἀσπάζομαι

Ἀριστοφάνης Καρφιάς

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΖΙΤΣΑΙΑ

ἽΟραματισμός

*Τὰ αἰχμαλωτίσαμε ἢ μᾶς αἰχμαλώτισαν
ἐκεῖνα τῆς ζωῆς τ' ἀδάμαστα στοιχεῖα;
Βιαστήκαμε νὰ θριαμβολογήσουμε τὴ νίκη.
Τώρα γιὰ τὴν πτώση ἔχουμε χρόνον καὶ χῶρον
στὸ γενικὸ καὶ ἀτομικὸ ἱστορικὸ ἀρχεῖο.
Τί δὲ φυτρώνουν εὐκόλα φτερά.
«Τὰ φτερά τὰ μεγάλα»
Ἀγωνιστές, προφῆτες, ποιητές...
Μὲ λόγον, μὲ σπαθί, μὲ τὸ σταυρό.
Μόνο μ' ἀχτίδα ἀπὸ τὸ διάβα σας
γύρω μας πάντα κατοικεῖ
καὶ ἐντός μας ἀνατέλλει.
Νὰ φέγγει, νὰ καλεῖ, νὰ ὑπόσχεται.
Μεγάλοι ἽΟραματιστές...
Εὐλογημένοι ἐσεῖς, μακαρισμένοι
γι' αὐτὴ τὴ χαραμάδα πρὸς τὸ φῶς
νὰ μὴ βουλιάζει ὁ κόσμος.*

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΥΡΙΑΚΑΚΟΣ

Ποίηση και Έρωτας

«Ποίηση είναι ή μαγεία της συγκίνησης των λέξεων», λέει ο Τόμας Ντύλαν. Και αυτό, όχι βέβαια επειδή οι λέξεις είναι το αποκλειστικό υλικό του ποιήματος. Κάτι άλλο συμβαίνει. Ή λέξη, σαν έννοια αλλά και σαν ήχος περισσότερο, διαμορφώνει μιάν ατμόσφαιρα γοητευτική μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας. Ή λέξη, βλέπεις, δημιουργεί εικόνες και μπορεί μ' αυτές ν' απαλλαγεί και από τον υποχρεωτικό φόρτο του συγκεκριμένου νοήματος. Ή εικόνα έχει μιά παραστατικότητα άμεση και οι λέξεις καταλήγουν σε εικόνες συχνά συγκλονιστικές.

Οι σουρρεαλιστές βυθίζονται στο υποσυνείδητο (προσπαθούν τουλάχιστον), και εκεί στο υπόγειο του εγώ, κάτω από την σκοτεινή καταπακτή ανασύρουν τις εικόνες τους χωρίς τη βοήθεια της λογικής και της κρίσεως. Προκύπτει βέβαια τότε ένας μη συνειδητός, όνειρικός κόσμος, πιδάληθινός όμως από τον θεωρούμενο ως πραγματικό.

Όσο όμως είναι τέχνη το καταπληκτικό σε όμορφα βότανα της λίμνης που έχει στη συλλογή του ο Ρίτσος, άλλο τόσο είναι τέχνη και ο όνειρικός, φαντασμαγορικός κόσμος του υποσυνειδήτου. Και οι σταλαγμίτες των σπηλαίων είναι χάρμα όμορφιάς όπως και κάθε δύση ή ανατολή του ήλιου, αλλά ούτε το πρώτο ονομάζουμε γλυπτική ούτε το δεύτερο ζωγραφική. Άρα ούτε και οι αυθεντικές σουρρεαλιστικές επιδόσεις είναι ποίηση. Και λέω αυθεντικές, διότι αν έχει επέμβαση ή συνειδηση στις λέξεις που προκύπτουν από το υποσυνείδητο, τότε δεν έχουμε τη φύση στην ακεραιότητά της, έχουμε όμως ποίηση, δηλ. αποτέλεσμα επεξεργασμένο από τον πολιτισμό. Ή λεγόμενη σουρρεαλιστική άσυναρτησία, δέχομαι ότι περικλείει μιά ουσιαστικότερη πραγματικότητα, ενίοτε και όμορφη, δεν είναι όμως συνειδητό αποτέλεσμα, επομένως δεν είναι τέχνη.

* * *

*Σε μιά γωνιά ή γρήγορη αιμομιξία.
Στριφογυρίζει γύρω από την
παρθενιά μιάς μικρής ρόμπας.
(Π. Έλυάρ)*

Μά, θά μου πείτε, οι μεγάλοι σουρρεαλιστές, όπως ο Μπρετόν ή οι Άραγκόν και Έλυάρ, δεν είναι δηλ. καλλιτέχνες; Έγώ νομίζω, ότι αυτό που συμβαίνει με το δικό μας Έλύτη, πρέπει να συμβαίνει και μ' αυτούς. Ο Έλύτης μās έχει εξηγήσει, ότι επεμβαίνει συνειδητά στο άμορφο υλικό που αυθόρμητα έχει προκύψει από μέσα του και του δίνει σχήμα, χρώμα και έκφραση. Και λέω: αυτό που συνειδητά έκανε ο Έλύτης, αυθόρμητα θά έκανε και ο Έλυάρ. Δεν είναι σε θέση να απολαύσω τη ποίησή του, γιατί τα γαλλικά μου είναι άθλια, όμως ξέρω, ότι το αισθητικό κριτήριο των ποιητών αυτών ήταν ήδη πολύ προηγμένο, όταν άρχισαν το σουρρεαλιστικό πείραμα. Το πρωτόγονο υλικό του υποσυνειδήτου εύρισκε έτοιμο λοιπόν ένα καταπληκτικά ανεπτυγμένο, καλλιεργημένο και, επί πλέον, ταλαντούχο έκφραστικό μηχανισμό. Έδω πιά το υποσυνείδητο και ή περιοχή του συνειδητού είναι δυσδιάκριτα. Ή αυθόρμητα προκύπτουσα εικόνα έκφραζόταν άμέσως σε ποιητικώτατες λεκτικές φόρμες.

* * *

Μετά τους σουρρεαλιστές που ανήκουν στο είδος της αυτόματης γραφής, έχουμε τους παραδοσιακούς ποετάστρους με τα όμοιοκατάληκτα στιχάκια που γέμιζαν τα παλιά σχολικά βιβλία. Ο πολὺς κόσμος αυτούς προτιμά, διότι είναι... εύπεπτοι. Ο πολὺς κόσμος, βλέπεις, νομίζει, ότι ή ποίηση πρέπει να έχει την ίδια σαφήνεια που έχουν και οι συνταγές μαγειρικής.

Άλλά ή ποίηση είναι περίπου σαν ή μουσική. Το αίσθημα και ή μουσική έντυπωση είναι το πάν. Όλο το βάρος δίνεται στη σκηνοθεσία, στη στάση, στην ψυχολογική διάθεση, όχι στα δρώμενα. Ή ψυχολογική ατμόσφαιρα του ποιητή είναι που

πρέπει να δοθῇ· καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα ψυχῆς δὲν ἔχει βέβαια ποτὲ τὸ σχῆμα τοῦ συγκεκριμένου. Ἀπεναντίας ἔχει ὅλα τὰ ὀνειρικά στοιχεῖα ποὺ ἔχει ἡ περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα, διατηρεῖ τὸ ἀμφιλεγόμενο, τὸ διαρκῶς ὑποτιθέμενο καὶ ἀσαφῶς διατυπούμενο καὶ πάντα διαφεύγον γεγονός.

Βέβαια τὸ μυαλὸ ζητάει τὴν τάξη, ἀλλὰ ἡ τέχνη εἶναι καρδιά καὶ ὄχι μυαλὸ, εἶναι ξαφνικὴ ἔμπνευση καὶ ὁρμή, εἶναι ἔξαψη καὶ ἔκσταση καὶ ἐπομένως ὄχι λογικὴ. Εἶναι διαφάνεια ἢ ποίηση καὶ ὄχι σαφήνεια. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ ζωγραφικὴ καὶ πολὺ περισσότερο γιὰ τὴ μουσικὴ. Ἡ *καρδιά* εἶναι τὸ σύμπαν τοῦ κόσμου τῆς τέχνης.

Ἄλλὰ τί σημασία ἔχει ἐπὶ τέλους τὸ: *τί εἶναι ἡ ποίηση*; Δὲν διατυπώνουμε ὁρισμό. Περιφραστικά προσπαθοῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὸ θέμα. Καὶ ἀφοῦ δεχτήκαμε, πὼς ἡ καρδιά εἶναι τὸ σύμπαν τοῦ κόσμου τῆς τέχνης, συμπεραίνουμε: Ποίηση πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἔρως ἐκφρασμένος μὲ λέξεις. Ἀνακύπτει ὁμοῦς τὸ ἐρώτημα: Τί εἶναι ἔρως;

* * *

«*Ἀδίων οὐδὲν ἔρωτος*»
(Τίποτα γλυκύτερο ἀπ' τὸν ἔρωτα)
Νόσις (3ος π.Χ. αἰών)

Γενικὰ οἱ Ἕλληνες τὸν ἔρωτα τὸν ἐβλεπαν ἀξεχώριστα ἀπὸ τὴ σάρκα. Τὸ σῶμα γι' αὐτοὺς εἶναι πηγὴ σοφίας, ἀφοῦ ἡ ὁμορφιά του εἶναι οὐσιαστικὴ σοφία. Ὅποτε ἡ ἀφαίρεση δὲν εἶναι ἀπαραίτητη, καθὼς ἔχουμε τὸ κάλλος τῆς σωματικῆς υπάρξεως νὰ παρίσταται μπρὸς μας μὲ ὅλη τὴν ἀντικειμενικότητά του. Θὰ προτιμοῦσα τὴ διατύπωση τοῦ Καβάφη ἀπὸ *«Τοῦ καφενοῦ τὴν εἴσοδο»*:

«*Κ' εἶδα τ' ὥραϊο σῶμα ποὺ ἐμοιαζε
σὰν ἀπ' τὴν ἀκρα πείρα του νὰ τώκαμεν ὁ ἔρως*».

Ὅταν τὸ καλοκαίρι παραδίνετε τὸ σῶμα σας στὴ δροσερὴ ἀγκαλιὰ τῆς θάλασσας, δὲν νοιώθετε ὅλη τὴν ὑπαρξή σας νὰ ἀναγαλιάζει; Οἱ αἰσθήσεις τότε βρίσκονται στὸ ἀπόγειο κάποιας εὐφορίας ἰδανικῆς. Κάθε πόρος τοῦ κορμιοῦ, κάθε χιλιοστὸ τοῦ δέρματος συνευρίσκεται μὲ τὸ πιὸ καταπληκτικὸ στοιχεῖο τῆς φύσεως: τὸ νερό.

Καὶ ὅπως γλυστράει τὸ εὐλύγιστο σῶμα μέσα στὴν αἰθέρια ἀπαλότητα τοῦ ὕγρου στοιχείου καὶ ὅπως ὁ οὐρανὸς ἀπὸ πάνω ἔχει ἓνα γαλάζιο φόντο συναρπαστικό, ἡ μαγεία τοῦ ἀχανοῦς σύμπαντος σὲ ποτίζει ὡς τὸ μεδοῦλι τοῦ μικρότερου ὄσπου τοῦ κορμιοῦ σου.

Ἐρωτας δὲν εἶναι αὐτό;

Τὸν μεγαλύτερο ρόλο ἐδῶ τὸν παίζει ἡ ἀφή καὶ ἡ ὄραση. Ἡ διέγερση φαίνεται αἰσθητικὴ. Καὶ ὁμοῦς εἶναι καθαρά αἰσθησιακὴ. Ἡ σκέψη καὶ ἡ διάνοια ἔχουν παίζει κάποιο ρόλο, ἀλλὰ τόσο μικρό... Ἡ συνείδηση τῆς αἰσθησιακῆς αὐτῆς ἀπολαύσεως ὀλοκληρώνει μιὰν ἤδη κατακτημένη, κερδισμένη κατάσταση, μιὰν ἤδη ὀλοκληρωμένη αἴσθηση καὶ γιορτῇ.

Ὅμως, καθὼς ἡ ὑπαρξὴ ὀλοκληρῇ ἔχει μοιράσει τὴν ὑπέροχην γεύση σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια, ἔχουμε μιὰ κατάσταση τόσο πολὺ ἰσορροπημένη... Ἐστὼ μέσα στὴν ἔκσταση... λείπει ἡ ὑπέρβαση.

Ἡ ὑπέρβαση βρίσκεται στὸν ἔρωτα ἐκεῖνον ποὺ περιέχει καὶ σέξ. Τὴν ὥρα ποὺ τὰ δύο κορμιά ἐνώνονται, ἀλλὰ ἀκόμη περισσότερο τὴ στιγμή ποὺ συγκλονίζονται ἀπὸ τὸν ὑπέρτατο σεισμὸ τοῦ ἡδονικοῦ χάους, ἔχουμε μιὰ ἀπόλαυση ὄχι ἀπλῶς συναρπαστικὴ ἢ αἰθέρια, ἔχουμε μιὰν αἴσθηση *συγκλονιστικῇ*. Γι' αὐτὸ τὴν ὀνομάζω καὶ ὑπέρτατο σεισμό.

Δηλαδή τί συμβαίνει; Ἐχει γίνεи μιὰ καταπληκτικὴ συγκέντρωση ὄχι ἀπλῆς ἐνέργειας ἀλλὰ ἀκτινοβολίας συμπαντικῆς. Κάποια ἔκρηξη πραγματοποιεῖται, ὅπως αὐτὴ μὲ τὴν ὁποία γεννήθηκε ὁ Κόσμος, τότε πρὸ ἀτελευτήτων αἰώνων τὸ πρῶτο μούμ. Μὲ κάθε τέτοιο προσωπικὸ σεισμὸ γεννιέται ἓνας ἄνθρωπος ἢ διαμορφώνονται οἱ προϋποθέσεις γιὰ μιὰ τέτοια γέννηση, πρᾶγμα ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο.

Ἐχουμε τότε μιὰν ἔκσταση τόσο συγκλονιστικὴ καὶ βαθειά, ὥστε ὁ ἄνδρας γιὰ λίγα δευτερόλεπτα ἔχει πάψει νὰ ὑπάρχει σὰν ἄτομο, ἔχει ἐξομοιωθεῖ μὲ τὸ Σύμπαν, μὲ τὸ Θεό.

Καὶ ὁμοῦς ἐπιμένουν, ὅτι ἡ ποίηση πρέπει νὰ εἶναι σεμνὴ, μετριοπαθὴς, κατανοητὴ καὶ εὐχάριστη. Νὰ εἶναι δηλ. χαμομήλι.

Ἄλλὰ ἡ ἴδια ἡ λέξη *ποίηση* σημαίνει *δημιουργώ, ποιῶ, γεννάω*. Καὶ ἡ γέννα καὶ δημιουργία σημαίνει πόνο, ἔνταση, ταραχή, ἀγωνία. Δὲν ἀνήκει ἡ ποίηση στὴν ψυχρὴ περιοχὴ τοῦ «κατασκευάζω», «φτιάχνω», γιατί εἶναι τόσο αὐθόρμητη καὶ πηγαία ὥστε ἡ συνείδηση κανένα ρόλο δὲν παίζει στὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα. Ἐπεμβαίνει βέβαια μὲ λογικὴ ψυχραιμία ὁ ποιητὴς στὸ στίχο του καὶ ἐπιφέρει πολλὰς ἀλλαγές. Προσέχετε ὅμως, ἡ συνείδηση μὲ ὄργανο τὴ λογικὴ ἐπεμβαίνει γιὰ τὸ μουσικὸ καὶ καθαρὰ ἡχητικὸ μέρος. Ἡ νόηση ἐδῶ παίζει ρόλο χρησιμώτατου ἐργαλείου, ὅχι ὁμῶς δημιουργοῦ.

* * *

Ὁ κόσμος χάος.
Ρουφιέται ἀπ' ἑνα — ὅλος ποὺ εἶμαι — πάθος
δὲν ξέρω, οὔτε ποὺ θέλω νὰ ὑπάρχει.
Τίποτ' ἄλλο.
[Νεγρεπόντης—1971].

Καὶ ἐρχόμαστε τώρα στὸ καθαρὰ ποιητικὸ καὶ δημιουργικὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου, αὐτὸ ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὸ ἀπύθμενο καὶ χαῶδες βάθος τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ λοιπὸν τὸ περιεχόμενο εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀσχετο μὲ τὸν ἐρωτικὸ συγκλονισμό, ποὺ εἶναι ἡ σφοδρότερη καὶ σημαντικώτερη στιγμὴ τῆς ζωῆς μας; Καὶ οἱ στιγμὲς αὐτὲς δὲν εἶναι οἱ αἰσθησιακώτερες τῆς υπάρξεως; Καὶ ἡ ὑπαρξὴ δὲν στολιζεται μὲ τίς αἰσθητικώτερες ἐξωτερικὲς μορφές προετοιμαζόμενη γιὰ τὴν ἐρωτικὴ διαδικασίαν;

Ἀποφεύγουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ ἀνθρώπους καὶ μιλάμε γιὰ λουλούδια. Καὶ αὐτὰ ὅμως εἶναι σύνολα καθαρῶς ἐρωτικά. Συνεχεῖς γονιμοποιήσεις ὑπέρου καὶ στήμονος, μιὰ ἐρωτικὴ πανδαισία ἀνθέων, ἕνα αἰσθησιακὸ σύμπαν τοῦ φυτικῶς κόσμου μέσα σὲ ἕνα ὄργιο χρωμάτων, σχημάτων καὶ κινήσεων.

Ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρούμενη ὡς νεκρὴ καὶ ἀψυχὴ σκληρὴ ὄλη δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἐξοχὴ ἀρμονικὴ ἰσορροπία τοῦ θετικὰ ἡλεκτρισμένου πυρήνα μὲ τὰ ἀρνητικῶς φορτισμένα ἡλεκτρόνια, ποὺ περιφέρονται γύρω ἀπὸ τὸ θηλυκὸ τους κέντρο καὶ τὸ γονιμο-

ποιοῦν συνεχῶς.

* * *

«Ἡ σάρκα πρέπει νὰ δοξάζεται. Κάθε φορὰ ποὺ ὁ σαρκικὸς ἐρωτὰς ἐμφανίζεται στὰ Εὐαγγέλια, οἱ φαρισαῖοι τὸν χτυποῦν μὲ μανία καὶ ὁ Χριστὸς ἀναλαμβάνει τὴν ὑπεράσπισή του».
[Μισέλ Τουρνιέ]

Πῶς γίνεται νὰ γράφουμε *ποίηση* καὶ νὰ μὴν ἔχει μέσα τὸν ἐρωτὰ; Καὶ πῶς μπορεῖ νὰ ἔχει τὸν ἐρωτὰ καὶ νὰ μὴν παρουσιάζει τίς ἐκδηλώσεις του, τίς πραγματικὰ συναρπαστικές;

Καὶ ὅταν ἕνας ἄνδρας ἔχει ἀπέναντί του θηλυκὰ πρόσωπα, πῶς μπορεῖ νὰ μὴν συγκλονίζεται συνεχῶς; Βέβαια ἡ συνείδηση κρατᾷ καὶ συχνὰ ἐπιβάλλει μιὰ ἰσορροπία. Διότι τὸ ζευγάρωμα δὲν εἶναι μηχανικὸ καὶ αὐτόματο. Ἀπαιτεῖ μιὰ μακρὰ συνήθως σειρά προσεκτικῶν ἐπιλογῶν, ποὺ δὲν προϋποθέτουν ὅμως ὑποχρεωτικὰ συνειδητὲς διαδικασίες. Οἱ ἐπιλογές γίνονται ἀπὸ τὸ δρόμο τῶν αἰσθήσεων, οἱ ὁποῖες μὲ πηγὴ τὸ ἐνστικτὸ λειτουργοῦν συχνὰ (ὅχι πάντα) ἀποδοτικώτερα. Παίζει καὶ ἡ συνείδηση κάποιο ρόλο, ἀλλὰ μᾶλλον αὐτὸν τοῦ τελικοῦ ἐλέγχου ποὺ ἐπιβεβαιώνει συνήθως.

Γιὰ νὰ λειτουργήσουν ὅμως σωστὰ καὶ οἱ αἰσθήσεις, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἀτμόσφαιρα ἐρωτικὴ. Μερικοὶ αὐτὸ τὸ φαντάζονται σὰν πανσεξουαλισμό. Ἀλλὰ ὁ πανσεξουαλισμὸς δὲν ὑπάρχει στὴ φύση, εἶναι κατασκευάσμα τῆς διεστραμμένης συνείδησης. Ὁ ἐβραϊκὸς ὁδὸς «ἀμαρτωλός» ἐκφράζει ἐδῶ παραστατικὰ τὸν ἄρρωστο διανοητικὸ ἀνθρώπο, τὸ μὴ φυσικὸ. Οἱ ἀρχαῖοι ἑλληνες ἀγνοοῦν τὴν ἁμαρτία, καὶ ὅμως οἱ κοινωνίες τους εἶχαν τάξη, ἀρμονία καὶ ὁμορφιά.

Οἱ ἀμαρτωλοὶ τὴν ὥρα τοῦ σὲξ δὲν εὐχαριστιοῦνται ἢ μᾶλλον δὲν συγκλονίζονται. Καὶ οὔτε ἔχουν συνείδηση αὐτῆς τῆς φτώχειας τους. Οἱ αἰσθήσεις τους βέβαια τὸ ξέρουν καὶ πιέζουν ἀσφυκτικά. Καὶ ἐνῶ αὐτοὶ ἐκτελοῦν σωστὰ τίς ἐρωτικὰς κινήσεις, τὸ κορμὶ κινεῖται μηχανικὰ χωρὶς συμμετοχὴ τῶν αἰσθήσεων. Κάπου ἡ συνείδηση μὲ τὰ ἀπωθημένα τοῦ ὑποσυνειδήτου μπλοκάρει

την ελευθερία της υπέρξεως και εμποδίζει την έξαρση. Ἄλλὰ ἡ *Υπαρξη* εἶναι κάτι ἀπροσδιόριστο, εἶναι ἡ ἴδια ἡ *ἐλευθερία* καὶ δὲν εἶναι κάτι σχεδὸν ἀντικειμενικὸ ὅπως τὸ σῶμα.

Ἡ ελευθερία εἶναι ἔρωτας. Γιαυτὸ λέμε, πῶς ἡ ποίηση τότε μόνο εἶναι ποίηση, ὅταν εἶναι ἐρωτικὴ. Καὶ ἐρωτικὴ σημαίνει αἰσθησιακὴ, ἔστω καὶ ἂν δὲν μιλάει γιὰ ἀγάπες, ἔστω κι ἂν δὲν μιλάει γιὰ ἄστρα καὶ θάλασσες καὶ φεγγάρια. Τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο φαίνεται στὸ συγκλονισμὸ τῆς ἐκφράσεως, στὴν ἔξαρση καὶ τὴν συχνὰ λεπτὴ ἀλλὰ βαθεῖα συγκίνηση τῆς ἐντυπώσεως.

* * *

Ἄλλὰ ἀφοῦ μιᾶμε γιὰ ἔρωτα καὶ ἔχουμε γυναικεῖα σώματα μπροστὰ μας, γιὰτὶ θὰ πρέπει νὰ κάνουμε πῶς ἀγνοοῦμε τὰ ἡδονικώτερα σημεία τοῦ κορμιοῦ τους; Καὶ ἂν σκεφθῇ κανεὶς, ὅτι αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ σημεία τὰ ἔχει καλύπτει ἕνας πέπλος αἰδημοσύνης 200 χιλιάδων ἐτῶν, θὰ καταλάβει γιὰτὶ οἱ λέξεις ποὺ τὰ ἐκφράζουν ἔχουν γίνει ταμποῦ ἀπαγορευτικά.

Καὶ ὅμως σήμερα τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων στὴ θάλασσα τὰ λούζει πλέον τὸ ἄπλετο φῶς τοῦ ἡλίου καὶ τὰ σφικταγκαλιάζει τὸ ἀργυρογάλαζο ὕγρὸ στοιχεῖο. Καὶ ὅλα σὲ κοινὴ θέα, χωρὶς νὰ βλάπτεται σὲ τίποτα ἡ ἀνθρώπινη συστολή.

Νὰ τί λέει ὁ Παλαμᾶς:

*«Γυνὰ ὅλα, ξέσκεπα, ἄδολα,
γῆ, αἰθέρες, κορμιά, στήθεια
— γύμνια εἶν' ἡ ἀλήθεια
καὶ γύμνια ἡ ὁμορφιά».*

Ἀκόμη βέβαια καλύπτονται μικρά, ἐλάχιστα τμήματα, ὅμως δὲν εἶναι ἡ αἰδῶς ποὺ τὰ καλύπτει, ἀλλὰ λόγοι καθαρῶς πρακτικοί, γι' αὐτὸ καὶ δὲν πρόκειται νὰ λείψουν ποτέ. Ὁ πλήρης γυμνισμὸς εἶναι κουτός, γιὰτὶ οἱ ἄδενες ἀδέσμευτοι στὸ στήθος καὶ στοὺς μηροὺς εἶναι ἐμπόδιο στὴν ἀνετη καὶ γρήγορὴ κίνηση τοῦ κορμιοῦ.

Καὶ ὅμως καὶ σήμερα, ὅταν ἡ ποίηση δὲν ἀναφέρεται στὰ μαλλιά καὶ στὰ μάτια ἀλλὰ προχωράει σὲ ἐρωτικώτερα κέντρα τοῦ σώματος, ἐνίοτε σκανδαλίζει τοὺς ἀκροατές.

Ἐδῶ ὅμως θὰ προτιμοῦσα ἡ ἐξέλιξη νὰ μὴν κατορθώσει νὰ ψυχράνει τὸ βλέμμα μὲ τὴν συνήθεια καὶ τὴ σκληρὴ ἀδιαφορία. Εἶναι θαυμάσιος αὐτὸς ὁ λεκτικὸς σκανδαλισμὸς. Γιατὶ δὲν εἶναι μόνο ἡ πονηρία ποὺ ὑπάρχει στὸ μυαλό, καὶ τὴν καταδικάζουμε. Εἶναι καὶ ἡ διέγερση, ποὺ τὴν ὑποδεχόμαστε τρυφερά. Τὸ κυριότερο στοιχεῖο ποὺ δείχνει ὅτι εἴμαστε ζωντανοὶ καὶ ὄχι νεκρὲς ψυχὲς τοῦ Γκόγκολ εἶναι ἀκριβῶς ἡ διέγερση ἡ ἐρωτικὴ.

Καὶ ὑπαρχούσης τῆς διεγέρσεως, διατηρεῖται αὐτὴ ἡ ἀτμόσφαιρα ἡ ἀμφιθυμικὴ, ἡ ὑφέρπουσα, ἡ συναρπαστικὴ, μέσα στὴν ὁποίαν οἱ ἄνθρωποι ὀλοκληρώνονται σάν ὄντα. Ὁ ἔρωτας δὲν εἶναι σάν τὸ φαῖ καὶ τὸ σέξ, ποὺ ἔχουν τίς συγκεκριμένες στιγμές τους. Ὁ ἔρωτας εἶναι ἀτμόσφαιρα, διάθεση, ὕφος, χαρακτῆρας, εἶναι συγκίνηση διαρκής. Ὁ ἔρωτας εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ζωὴ. Ἡ λεπτομέρεια ἀλλὰ καὶ τὸ βάρος τοῦ σύμπαντος κόσμου.

ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ

‘Η συμμόρφωση στις ομαδικές προστακτικές

‘Υπάρχει ένας ιδιαίτερος χαρακτήρας στις ομάδες που συναρπάζει πολλούς, δηλαδή οι πιέσεις συμμόρφωσης στις ομαδικές προστακτικές που δέχονται τα άτομα-μέλη. Τò σύγχρονο ενδιαφέρον για τò θέμα αυτό είναι μεγάλο και μορφοποιήθηκε από βασικές έρευνες, όπως εκείνη τού Γουάιτ ό «Όργανωτικός “Άνθρωπος» και τήν αντίληψη τού Ρίσμαν για τήν εξωστρεφόμενη προσωπικότητα. Τò θέμα τούτò δέν είναι καινούργιο.

Περισσότερο από έκατό χρόνια πριν ό ντέ Τοκβίλ έγραψε, ότι δέν ξέρει καμιά άλλη χώρα πού νά υπάρχει τόσο μικρή ανεξαρτησία τού πνεύματος και πραγματική έλευθερία συζήτησης από τήν ‘Αμερική. Στην ‘Αμερική ή πλειονότητα άνεγείρει τεράτια φράγματα γύρω από τήν έλευθερία τής γνώμης. ‘Η πλειονότητα δέν λέει πιά «δέν είσαι έλεύθερος νά σκέπτεσαι διαφορετικά από μένα, αλλά πρέπει νά σκέπτεσαι όπως έγώ, άλλως θά πεθάνεις», αλλά λέει «είσαι έλεύθερος νά σκέπτεσαι διαφορετικά από μένα και νά διατηρήσεις τήν ζωή σου και ότιδήποτε κατέχεις, αλλά θά σου είναι άχρηστη, άφου δέν θά εκλεγείς ποτέ από τούς συμπολίτες σου σέ δημόσιο λειτούργημα και θά σέ περιελάσουν άν ζητήσεις ιήν έκτίμησή τους· οί σύντροφοί σου θά σέ θεωρήσουν σάν ένα όχι καθαρό άνθρωπο, ενώ άκόμη και εκείνοι πού πιστεύουν στήν άθωότητά σου θά σέ εγκαταλείψουν τελευταίοι, άφου και αυτοί με τήν σειρά τους θά εγκαταλειφθούν».

Σχεδόν ό καθένας θά συμφωνήσει, ότι τά άτομα δέν θά πρέπει νά συμμορφώνονται τυφλά στους ομαδικούς κανόνες για νά μήν είναι κάθε ομαδικό μέλος αντίγραφο τών άλλων μελών. ‘Υπάρχει όμως και ή άλλη πλευρά τού νομίσματος. ‘Η άρνητική κατάσταση όποιουδήποτε προσώπου πού δέν ανήκει σέ ομάδα με σαφείς κανόνες και αξίες —ή άπουσία τών κοινωνικών άναφορών και ή κατάσταση τής άνομίας πού περιέγραψε ό Ντουρκχέιμ —καθιστά άπαραίτητη τήν κοινωνική ύποστήριξη τού

ατόμου στις αξίες και τις πίστεις του. Τò άτομο χρειάζεται νά γίνει άποδεκτό σάν μέλος από μιá ομάδα πού διαθέτει αξίες, ενώ ή άποτυχία του σάν μέλους τής ομάδας θά δημιουργήσει άγωνία και θά τόν οδηγήσει σέ προσωπική άποδιοργάνωση.

‘Από τήν άλλη μεριά όμως ή συμμετοχή στήν ομάδα τείνει νά στοιχίζει στό άτομο τήν ατομικότητά του, γιατί, για νά άποφύγει τήν πλήρη προσωπική άποδιοργάνωση, πρέπει νά συμμορφώνεται τουλάχιστο σέ ένα έλάχιστο βαθμό στις αξίες τής ομάδας πού ανήκει. ‘Η συμμόρφωση άποτελεί μεταβολή στήν συμπεριφορά και στις πίστεις σάν καρπό πραγματικών ή περιθωριακών ομαδικών πιέσεων. Οί πιέσεις τής ομάδας άποτελούν ψυχολογική δύναμη για τήν πλήρωση τών προσδοκιών πού έχουν τά άλλα ομαδικά μέλη από τò άτομο αυτό, ιδιαίτερα τών προσδοκιών εκείνων πού τά άλλα μέλη σχετίζουν με τόν προσωπικό ρόλο του ή τήν συμπεριφορά του, όπως περιγράφεται από τούς κανόνες τής ομάδας πού ανήκει.

Οί ομάδες καθορίζονται με βάση κάποια όμοιομορφία τών ανθρώπων (π.χ. οί ξανθοί, οί δευτεροετείς φοιτητές, τά πρόσωπα πού ανήκουν στό τρίτο σπίτι κάθε τετραγώνου). Στην έκταση πού ή όμοιότητα είναι άγνωστη ή όχι σημαντική σέ εκείνους πού υπάγονται σέ ένα στατιστικό άθροισμα, τò άθροισμα αυτό δέν άποτελεί ομάδα.

Δέν μπορεί νά υπάρξει ψυχολογική δέσμευση με άλλους, έκτός άν κάποιος έχει συνειδητοποιήσει τήν ύπαρξή τους. ‘Ο Λιούν ύποστήριξε τήν άποψη ότι ή όμοιότητα μεταξύ τών ανθρώπων επιτρέπει τήν κατάταξή τους και τήν ύπαγωγή τους στήν ίδια άφηρημένη έννοια, ενώ ή ύπαγωγή τους στήν ίδια κοινωνική ομάδα σημαίνει τήν συγκεκριμένη δυναμική διασυσχέτιση τών προσώπων. ‘Ο σύζυγος ή ή σύζυγος και τò βρέφος μοιάζουν λιγότερο μεταξύ τους, παρά τò γεγονός ότι άποτελούν μιá φυσική ομάδα ισχυρότερη άπ’ ό,τι είναι τò βρέφος σέ σχέση με τά άλλα βρέφη.

Τό γεγονός όμως ότι οι άνθρωποι συνειδητοποιούν την ύπαρξη άλλων ατόμων δεν είναι αρκετό για να τους καταστήσει ψυχολογική ένότητα. Όρισμένα στατιστικά άθροίσματα είναι εύρυτα γνωστά: π.χ. η μεσαία τάξη, οι φοιτητές. Πολλοί άνθρωποι που κατατάσσονται στις κατηγορίες αυτές δεν συγκαταλέγονται με τους άλλους στα ίδια άθροίσματα, επειδή δεν αυτοπροσδιορίζονται σαν μέλη των αθροισμάτων αυτών. Π.χ. η κοινωνική τάξη που πιστεύει κανείς ότι ανήκει είναι αυτό που καθορίζει τις πίστεις και την δραστηριότητά του· αντίθετη είναι η μαρξιστική έννοια για την κίβδηλη συνείδηση.

Η άναφορά του Κίνσεϋ υποστηρίζει ότι η σεξουαλική συμπεριφορά του ατόμου συμμορφώνεται με την κοινωνική εκείνη τάξη που επιθυμεί να ανήκει, ανεξάρτητα αν ανήκει ή όχι στην τάξη αυτή. Ψυχολογική ομάδα υπάρχει μόνο όταν: 1) το άτομο συνειδητοποιεί την ανάγκη των άλλων, 2) το άτομο αυτοκαθορίζεται σαν μέλος ή θα ήθελε να είναι μέλος της ομάδας αυτής και 3) το άτομο αισθάνεται ότι τα άλλα μέλη της ομάδας του είναι σημαντικά. Το γεγονός ότι το άτομο συνειδητοποιεί την ανάγκη των άλλων στο ίδιο άθροισμα και αυτοκαθορίζεται σαν μέλος δεν εγγυάται αναγκαστικά ότι το άτομο είναι δεσμευμένο στην ομάδα αυτή. Πολλοί γνωρίζουν περιπτώσεις που άτομα μόνο ονομαστικά αποτελούν μέλη μιας ομάδας και δείχνουν ότι απόλυτα ενδιαφέρονται γι' αυτήν.

Τό κύριο ενδιαφέρον μας στρέφεται στο πρόβλημα της συμμόρφωσης της συμπεριφοράς. Οι πίστεις και οι διαθέσεις του ατόμου δεν έχουν τουλάχιστον μέχρι τώρα υποβληθεί σε αυστηρή κριτική εξέταση. Ενδιαφερόμαστε να μάθουμε πώς αναγκάζουμε όρισμένους ανθρώπους να κάνουν ή να μην κάνουν κάτι. Από πολλές πλευρές αυτή είναι η πιο πρακτική άποψη (π.χ. αποτελεί πρόβλημα σε πολλές άστικές κοινότητες ή απασχόληση των αναπήρων). Γνωρίζουμε, ότι οι άρμόδιοι, χωρίς να είναι διστακτικοί για την απασχόληση των αναπήρων ή τουλάχιστον πολλών από αυτούς σε όρισμένες εργασίες, δεν τους προσφέρουν ά-

πασχόληση. Βασικό θέμα αποτελεί η εξέταση της συχνότητας της συμπεριφοράς αυτής: Πώς μπορούμε να κάνουμε τους άρμόδιους να εκμισθώνουν τις υπηρεσίες των αναπήρων που ζητούν εργασία. Η μεταβολή της διάθεσης έχει στην πραγματικότητα δευτερεύουσα σημασία. Ένδιαφέρονται για την αλλαγή της συμπεριφοράς και είναι πρόθυμοι να μεταβάλουν την ψυχική αυτή διάθεση άργότερα. Παρόμοιο πρόβλημα αποτελεί ή προσπάθεια παρακίνησης ανθρώπων να ψηφίσουν, να συμβάλουν στην φιλανθρωπία, να δείξουν άνοχη σε ομάδες μειονότητας, όπου ή αλλαγή της συμπεριφοράς είναι κρίσιμη. Τα πρακτικά θέματα καθορίζουν τη ζωή μας.

Οι άνθρωποι αγαπούν τους άλλους, εκείνους που έχουν όμοιες ψυχικές διαθέσεις και που συμπεριφέρονται σαν κι αυτούς. Μία από τις τεχνικές που χρησιμοποιούν είναι να εκφέρουν γνώμες όμοιες με εκείνες των άλλων και να συμφωνήσουν με τους άλλους. Με κάποια έννοια, δεν συμμορφωνόμαστε μόνο για να είμαστε περισσότερο άρεστοί, αλλά συχνά συμμορφωνόμαστε για να μην απορριφθούμε από την ομάδα. Έρευνες που έγιναν, έδειξαν ότι μπορεί κανείς να άσκήσει μεγάλες πιέσεις στον παραβάτη για να μεταβάλει τις γνώμες του και να τις προσαρμόσει στους κανόνες της ομάδας. Άν αυτό άποτύχει, μπορεί να άναμένει κανείς ότι θα απορριφθεί.

Η συμμόρφωση αποτελεί μία ανεξάρτητη τεχνική. Η άποτελεσματικότητα της στρατηγικής της δυσάρεσκειας εξαρτάται από μία εύφυά άπόρριψη των άώτερων κινήτρων του ενδιαφερομένου. Η συμμόρφωση που είναι δυσάρεστη, πρέπει να εμφανίζεται σαν συμπτωματική, για να είναι άπιτυχής ή διατήρηση των ύπαρχουσών σχέσεων.

Σε όρισμένες περιπτώσεις είναι άνάγκη να υιοθετηθούν ιδιαίτερες μορφές συμμόρφωσης, άκόμα και όταν ή συμπεριφορά αυτή έχει μικρή σημασία για μās και για τους ανθρώπους που την επιθυμούν. Π.χ. πολλές προσαρμογές γίνονται μεταξύ των συγκατοίκων φοιτητών για θέματα όπως ή ώρα κατάκλισης, οι συνθήκες της μελέτης

κ.λ.π.

Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ατόμου δὲν τείνει νὰ προσαρμόζεται σὲ ἐκείνη τοῦ ἄλλου ἐπειδὴ θέλει νὰ εἶναι ἀρεστός, ἀλλὰ δημιουργοῦνται πολλὲς φορές καὶ διάφορα ρήγματα. Ὑπάρχει ἓνα εἶδος ἀνταλλαγῆς, μεγιστοποίηση τῆς καμπύλης ἀμοιβῆς, ἐλαχιστοποίηση τῆς καμπύλης τιμωρίας ἢ ὅταν ἡ δαπάνη τῆς συμμόρφωσης εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴν δαπάνη τῆς μὴ συμμόρφωσης.

Μία ὁμάδα ἐνδέχεται νὰ ἔχει ἐνιαῖο μέτωπο γιὰ νὰ ἐπιτύχει. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνα πνεῦμα δημόσιας προσαρμογῆς ἐπιτρέπει στὴν ὁμάδα νὰ συνεχίσει τὴν πρόδοδό της γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὸν ἔσχατο σκοπὸ, εἶναι ὀλοφάνερο. Π.χ. ἂς υποθέσουμε ὅτι λέγεται σὲ κάποιον μέλος ὅτι ἡ ὁμάδα του θὰ κερδίσει ἓνα βραβεῖο, μόνο ἂν οἱ γνῶμες της εἶναι ὁμόφωνες σὲ κάποια κρίση ἢ ἂν εἶναι ὀρθές. Τὸ ἀτομικὸ αὐτὸ μέλος βρίσκει ὅτι ἡ ὁμάδα του ἔχει ὁμόφωνη γνώμη, ἀλλὰ ἐσφαλμένη. Ἐάν δὲν μπορέσει νὰ μεταβάλλει τὴν γνώμη τῶν ἄλλων, θὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν κρίση ἢ τὴν γνώμη τῆς ὁμάδας γιὰ νὰ κερδίσει τὸ βραβεῖο, ποῦ ἀποτελεῖ καὶ τὴν μόνη δυνατότητά του.

Οἱ ἄνθρωποι ἀναπτύσσουν μιὰ ἰσχυρὴ ἀνάγκη νὰ εἶναι προσωπικὰ καὶ κοινωνικὰ ὀρθοὶ στὴν συμπεριφορὰ καὶ στὴν γνώμη τους. Αὐτὸ ποῦ εἶναι ὀρθὸ δὲν καθορίζεται σαφῶς γιὰ κάθε κατάσταση. Ἐνας εὐκολος ὁρίσμος τῆς ὀρθότητος ἀποτελεῖ ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ποῦ ἔχουν κάτι κοινὸ μὲ αὐτόν. Ἐάν δὲν εἴμαστε βέβαιοι πῶς νὰ συμπεριφερόμαστε ἢ πῶς νὰ συμπεριφερθοῦμε σὲ μιὰ ὀρισμένη κατάσταση, προσέχουμε τὴν συμπεριφορὰ τῶν ἄλλων.

Ἡ θεωρία τῆς σύγκρισης τοῦ Φέστινγκερ προτείνει ὅτι ὑπάρχουν δύο τύποι πραγματικότητας γιὰ τὸ ἄτομο. Ὁ ἓνας τύπος ἀποκαλεῖται *φυσικὴ πραγματικότητα*, ὅπου ὑπάρχουν ἀρνητικὲς ἢ καταφατικὲς ἀπαντήσεις στὰ διάφορα ἐρωτήματα, ἢ ἐννοια τοῦ ὀρθοῦ ἢ τοῦ ἐσφαλμένου. Ὅμως ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ περιβάλλοντός μας δὲν καθορίζεται μὲ σαφήνεια οὔτε ὑπάρχουν καταφατικὲς ἢ ἀρνητικὲς ἀπαντήσεις στὰ διάφορα ἐρωτήματα. Στὴν κατάσταση

αὕτη, ποῦ ἀποκαλεῖται *κοινωνικὴ πραγματικότητα*, τὸ ἄτομο θὰ ἀναζητήσει σὲ ἄλλους ἀπαντήσεις ἢ τὸν καθορισμὸ τῆς κατάστασης ἰδιαίτερα σὲ σχέση μὲ τὴν ὀρθότητα τῆς δράσης του.

Ἡ κοινωνικὴ σύγκριση γίνεται συνήθως μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποῦ δὲν διαφέρουν πολὺ ἀπὸ ἐμᾶς. Πιθανὸν νὰ συγκριθοῦμε μὲ κάποιον γείτονα ἢ συνάδελφό μας περισσότερο παρά μὲ αὐτόν ποῦ χειρίζεται τὸ πρωθυπουργικὸ πρωτόκολλο, ὅταν ἐρωτηθοῦμε γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς συμπεριφορᾶς μας. Ὅταν ὅμως συγκρίνουμε τοὺς ἐαυτούς μας μὲ ἀνθρώπους ποῦ ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὶς γνώμες μας καὶ τὶς διαθέσεις μας, ἡ σύγκριση τείνει νὰ μᾶς μειώνει παρά νὰ μᾶς εὐνοεῖ. Εἶναι σχετικὰ ἀπίθανες οἱ δυσμενεῖς συγκρίσεις, ἐνῶ ἄλλα συστήματα κριτικῆς καὶ συμπεριφορᾶς γίνονται περισσότερο σταθερά.

Ἡ πρώτη ὑπόθεση τῆς θεωρίας τοῦ Φέστινγκερ γιὰ τὴν κοινωνικὴ σύγκριση προτείνει ὅτι στὸν ἀνθρώπινο ὄργανισμὸ ὑπάρχει ἓνα κριτήριο ἐκτίμησης τῶν γνωμῶν, τῶν ἱκανοτήτων καὶ τῶν συγκινήσεών του. Οἱ ἄνθρωποι ἐπιθυμοῦν ἔγκυρες ἐκτιμήσεις τῶν ἱκανοτήτων τους, θέλουν νὰ γνωρίζουν τὴν ὀρθότητα τῶν γνωμῶν τους καὶ τὴν μορφὴ τῶν συγκινησιακῶν τους ἀντιδράσεων. Ἐάν ὑπάρχουν ἀντικειμενικὰ ἢ φυσικὰ κριτήρια, οἱ ἱκανότητες μποροῦν νὰ ἐκτιμηθοῦν σὲ σχέση μὲ αὐτά.

Συνήθως ὅμως δὲν ὑπάρχουν σταθερὰ κριτήρια. Ὅταν τὰ ἀντικειμενικὰ κριτήρια εἶναι ἀνέφικτα, οἱ γνῶμες, οἱ πίστεις καὶ οἱ συγκινήσεις ποῦ ἀπαιτοῦν ἐκτίμηση θὰ συγκριθοῦν μὲ ἐκείνες τῶν ἄλλων. Ὁ τύπος αὐτὸς ἐκτίμησης ἀποκαλεῖται *κοινωνικὴ σύγκριση*, ἐνῶ ἡ πληροφορία ποῦ παρέχεται συγκροτεῖ τὴν *κοινωνικὴ πραγματικότητα*.

Ἡ κοινωνικὴ σύγκριση ἀπαιτεῖ νὰ εἶναι ὅμοια τὰ πρόσωπα ποῦ συγκρίνονται μὲ ἐκεῖνα ποῦ τὰ ἐκτιμοῦν. Ἐτσι, μὲ φυσιολογικὲς συγκινησιακὲς ἀντιδράσεις, δὲν θὰ κριθεῖ ἡ φύση μιᾶς συγκινησιακῆς κατάστασης ἀπὸ τὴν σύγκρισή της μὲ τὴν κατάστασιν ἑνὸς ψυχωτικοῦ ατόμου.

Συμπερασματικὰ ἀναφέρομε ὅτι ἡ θεω-

ρία της κοινωνικής σύγκρισης υποστηρίζει, ότι η συμφωνία με τους άλλους επικυρώνει τις γνώμες, ότι οι συγκινησιακές αντιδράσεις των άλλων υποστηρίζουν την καταληλότητα των συγκινησιακών αντιδράσεων του ατόμου έφ' όσον είναι όμοιες και ότι τὸ πρόσωπο με όμοιες ικανότητες επιτρέπει ακριβείς και έγκυρες εκτιμήσεις των ικανοτήτων του. Ακόμη πρόσωπα με διαφορετικές διαθέσεις, συγκινήσεις ή ικανότητες θα τείνουν να διαχωρίζουν, να ακυρώνουν ή να καθιστούν άσταθεις τις ακριβείς εκτιμήσεις του.

Με την διεργασία της κοινωνικής σύγκρισης ή ανάγκη για εκτίμηση μιάς γνώμης μπορεί να οδηγήσει στα αίτια της ανθρώπινης διασύνδεσης (βλέπε τὸ έργο του Σάχτερ, *Psychology of Affiliation*) ή σὲ πίστεις για την αίτια της όμοιομορφίας στις ομάδες. Οι συγκρίσεις με τους άλλους γίνονται με την όμιλία ή την παρατήρηση πρόσωπο με πρόσωπο.

Οι ανάγκες για μιά έγκυρη εκτίμηση καθορίζουν τους τύπους των άλλων με τους οποίους προσδένεται τὸ άτομο, πὸν είναι συνήθως τὰ πρόσωπα πὸν τοῦ μοιάζουν. Ὁ Σίγγκερ και ὁ Σόκλυ βρήκαν ότι τὰ άτομα διασυσχετίζονται, όταν ή ικανότητά τους πρέπει να εκτιμηθεί.

Τὸ άτομο έχει την τάση να εγκαταλείπει την ομάδα όπου δὲν υπάρχουν έπαρκείς και έγκυρες εκτιμήσεις των γύρω του για τις ικανότητες και τις συγκινήσεις του. Τὰ μέλη των ομάδων θα εξασκήσουν πιέσεις για όμοιομορφία. Ἀπὸ την άποψη τοῦ ατόμου οί πιέσεις αὐτές θα οδηγήσουν σὲ μιά τάση για την αλλαγή της συμπεριφοράς στην κατεύθυνση τοῦ ομάδικου κανόνα, ὥστε να άπορρίπτουν τους άλλους πὸν αντίστέκονται σὲ πιέσεις μεταβολής της συμπεριφοράς και να στρατολογούν άλλους όμοιους ἀπὸ έξωτερικές ομάδες.

Για νὰ ανακεφαλαιώσουμε και πάλι, οί άνθρωποι συνδέονται μεταξύ τους όταν είναι άβέβαιοι για την καταλληλότητα των συγκινησιακών τους αντιδράσεων, τὸ κύρος των γνώμων τους και τὸ επίπεδο των ικανοτήτων τους. Οί προσδεδιτικές αὐτές τάσεις γίνονται μετριοπαθείς ἀπὸ την ανάγκη

εκτίμησης των συγκινήσεων, των γνώμων και των ικανοτήτων. Ἡ ανάγκη για κοινωνική σύγκριση άποτελεί μιά μεσολαβούσα κατασκευή πὸν δὲν παρατηρείται κατὰ τρόπο εύθῡ. Τὰ άτομα ποικίλουν μεταξύ τους.

Έχουμε την επιθυμία να ένωθούμε με τους άλλους πὸν μοιάζουν και ὄχι με αὐτούς πὸν δὲν μοιάζουν, όταν παρουσιάζεται ή ανάγκη της αὐτοεκτίμησης. Στην ομάδα οί άνόμοιοι άπορρίπτονται τόσο σαν άτομα όσο και σαν μέλλοντες συνάδελφοι, ενώ εξασκούνται πιέσεις για συμμόρφωση στους παραβάτες.

Δὲν προσπαθούμε να υποδείξουμε ότι τὰ πρόσωπα συνδέονται ή άπορρίπτονται μόνο ή κυρίως για λόγους κοινωνικής σύγκρισης. Προτείνεται μάλλον ότι ή κοινωνική σύγκριση άποτελεί μιά σημαντική αίτια στην συσχέτιση των ατόμων, χωρίς να έννοούμε ότι όλες οί γνώμες, οί ικανότητες ή οί συγκινήσεις προκαλούν προσδεδιτικές τάσεις. Γενικά ή συνδρομή όλων αὐτών των διαδικασιών, δηλαδή της πρόσδεσης, της άποδοχής, της άπόρριψης και της πίεσης για όμοιομορφία είναι μεγαλύτερη όσο μεγαλύτερη είναι ή άβεβαιότητα σὲ σχέση με τις αντιδράσεις τοῦ ατόμου ή τις αντιδράσεις των άλλων, όσο μεγαλύτερη είναι ή σπουδαιότητα της γνώμης της ομάδας, ενώ όσο ύψηλότερη είναι ή ένταση της συγκίνησης πὸν προκαλείται, τόσο περισσότερο ύψηλή είναι ή ομάδαική συνοχή.

Τὸ βασικό αξίωμα της θεωρίας της κοινωνικής σύγκρισης άποτελεί τὸ αξίωμα για την ύπαρξη ένδὸς κινήτρου για αὐτοεκτίμηση. Ποιές είναι οί λειτουργίες τοῦ κινήτρου αὐτοῦ; Είναι συχνά αρκετά άνετο ἀπὸ την άποψη έξοικονόμησης χρόνου να έχουμε ακριβή αντίληψη της κατάστασης πρὶν προβεί σὲ μιά μακρά και δυσχερή δοκιμή των ικανοτήτων του (π.χ. είναι χρήσιμο για την φοιτητή να γνωρίζει τις πιθανότητες της άποφοίτησής του).

Ὁ Χέμπ και ὁ Τόμσον εξάγουν την άτυπία της συμπεριφοράς στις ανθρώπινες κοινωνίες ἀπὸ μιά ενδιαφέρουσα άπαριθμηση μελετών για τὰ ζῶα. Έρευνες για την συμπεριφορά και την συγκίνηση των ζῶων

τάση του για ανεξαρτησία. Η συμμόρφωση και η μη συμμετοχή δεν αποτελούν απλά θέματα. Όχι μόνο μπορεί να γίνει ανεκτός κάποιος βαθμός απόκλισης στην συμπεριφορά, αλλά μπορεί να είναι και επιθυμητός (Ντυρκχέιμ).

Η κοινωνική κατάσταση και ο βαθμός της συμμόρφωσης σχετίζονται κατά τρόπο εϋθύ. Ο διαφορισμός στην κοινωνική κατάσταση μπορεί να σημαίνει ότι είναι επιθυμητός, ενώ ο διαφορισμός στην συμπεριφορά χρησιμεύει στην επικύρωση των ομαδικών διακρίσεων. Έτσι τα μέλη μιᾶς ομάδας μπορούν να ρουτινοποιήσουν τους καθιερωμένους βαθμούς συμμόρφωσης που πρέπει να αναμένονται από αυτά και δεν αποτελούν πιδό στόχους επιρροής. Η συμμόρφωση μπορεί επίσης να σημαίνει διακίνηση στην κοινωνική θέση.

Ένα άτομο χαμηλῆς κοινωνικῆς θέσης μπορεί να αϋξήσει τὸν βαθμὸ τῆς συμμόρφωσής του στοὺς κανόνες κατὰ τὸ μέτρο πὺ ἀνέρχεται στὴν κοινωνικὴ κλίμακα.

Άτομα με ὑψηλὴ κοινωνικὴ θέση φαίνονται συχνὰ σὰν πρόσωπα πὺ συμμορφώνονται ἔντονα στοὺς κανόνες πὺ τοὺς ἐπιτρέπουν μεγαλύτερη ἐλευθερία γιὰ τὴν συμμόρφωση. Μποροῦν νὰ συμμορφωθοῦν, ἀλλὰ τὸ δικαίωμά τους νὰ παρεκκλίνουν γίνεται δεκτὸ ὅταν τοὺς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία καὶ ὄχι ὅταν τὸ ἐπιθυμοῦν. Ἡ συμμόρφωσή τους δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν καπιτσοϊζικὴ, ἀπειλητικὴ ἢ ἀνταγωνιστικὴ, ἀφοῦ ἔχουν ἀτὶ νὰ χάσουν σὲ ἀντίθεση με τὰ πρόσωπα χαμηλῆς κοινωνικῆς θέσης πὺ ἔχουν λίγα νὰ χάσουν καὶ γι' αὐτὸ τὰ κίνητρά τους εἶναι ὑποπτα.

Τὰ μέλη με ὑψηλὴ κοινωνικὴ θέση μποροῦν νὰ ἐπηρεάσουν περισσότερο τὸ εἶδος τῶν κανόνων.

Μιὰ περισσότερο ὀλοκληρωτικὴ ἐπίδραση τῆς ἑτερογένειας φαίνεται νὰ προκύπτει ἀπὸ τὴν διαδικασίᾳ τοῦ διαφορισμοῦ τῶν πόλων. Οἱ καθιερωμένες ὁμάδες διαφοροποιοῦνται συνήθως ἀνάλογα με τὴν θέση καὶ τὸ εἶδος τῆς λειτουργίας τους. Ὁ κάτοχος τῆς θέσης ἔχει μιὰ ὀρισμένη συμπεριφορά πὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους τῆς ὁμάδας. Ἡ περιγραφή τῶν ρόλων αὐ-

τῶν διαφέρει στὶς προδιαγραφές τους ἀπὸ τὴν μιὰ θέση στὴν ἄλλη, πρᾶγμα πὺ ὀδηγεῖ στὴν συμπεριφορά ἐκείνων πὺ παράγουν ἑτερογένεια στὴν ὁμάδα. Οἱ κοινωνικοὶ ρόλοι μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν στὸ πλαίσιο τῆς συμμόρφωσης στὶς ὁμαδικές πιέσεις, πὺ εἶτε εἶναι πιέσεις γιὰ τὴν συμμόρφωση γενικὰ καὶ ἀφοροῦν κάθε μέλος εἶτε εἶναι πιέσεις στὸ εἰδικὸ μέλος νὰ συμμορφωθεῖ στὶς προδιαγραφές αὐτές.

Οἱ ἀτομικὲς διαφορὲς δραματίζουν ἀναμφίβολα κάποιο ρόλο στὴν παραγωγή ἑτερογενῶν ὁμάδων. Ἐὰν τοῦτο εἶναι ἀλήθεια, ἡ ὁμοιομορφία τῆς συμπεριφορᾶς καθορίζεται ἐν μέρει ἀπὸ τὶς συγκινησιακὲς διαταραχές πὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τοὺς ξένους καὶ τοὺς ἀποκλίνοντες. Ὅσο λιγότερο εὐαίσθητος εἶναι ἕνας ὀργανισμὸς σὲ ἕνα τέτοιο ἐρέθισμα τόσο λιγότερο πιθανὸ εἶναι νὰ παράγει ἢ συμπεριφορὰ τὶς διαταραχές αὐτές. Ἐτσι πρόσωπα πὺ εἶναι ψυχολογικὰ λιγότερο εὐαίσθητα στὶς μεταβολές τῶν συγκινησιακῶν καταστάσεων θὰ συμπεριφέρονται συχνότερα κατὰ ἕνα ἀποκλίνοντα καὶ κοινωνικὰ ἀπαράδεκτο τρόπο.

Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ πηγή ἑτερογένειας πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ συναθροίζονται γιὰ μιὰ ποικιλία λόγων πὺ διαφέρουν ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση πὺ ἔχουν γιὰ τοὺς ἑαυτοὺς τους. Καί, ὅπως οἱ ὁμάδες πὺ τὰ μέλη τους εἶναι ὁμοια ἀπὸ σημαντικὲς πλευρές, μποροῦν νὰ διαφέρουν ἀρκετὰ ἀπὸ ἄλλες πλευρές. Οἱ ὁμάδες ἐργασίας ἀποτελοῦν τὰ περισσότερα συνηθισμένα ἀθροίσματα αὐτῆς τῆς φύσης.

Ἐπίσης ἡ διακίνηση ἀπὸ ὁμάδα σὲ ὁμάδα εἶναι δύσκολη σὲ πολλές περιπτώσεις πὺ συναλλάσσονται ἄτομα με πλατείες διαφορὲς γνώμης καὶ ἱκανότητας. Ἐνα πρόσωπο μπορεῖ νὰ νομίζει ὅτι διαφέρει ἀπὸ τοὺς ἄλλους σὲ μιὰ ὁμάδα καὶ δὲν δέχεται τὶς γνώμες καὶ τὴν ἱκανότητα ἢ τὶς συγκινήσεις τῆς, ἀλλὰ τὴν ἐγκαταλείπει χωρὶς νὰ ἐκδιώκει τοὺς ἄλλους πὺ ἀποκλίνουν. Ἐμφανίζονται καὶ οἱ δύο αὐτὲς τάσεις.

Τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ ἀναγκαστεῖ γιὰ πολλοὺς λόγους νὰ διατηρήσει τὴν ἰδιότητά του σὰν μέλος τῆς ὁμάδας καὶ κατὰ τὸν ἴ-

διο τρόπο μπορεί να ένωθει με τους άλλους προσαρμόζόμενο εύκολότερα. Π.χ. τὸ ἄτομο δὲν ἐγκαταλείπει ἀμέσως τὴν δουλειά του ἂν βρεῖ ὅτι οἱ συνεργάτες του ὅλοι διαφωνοῦν μαζί του σὲ θέματα πολιτικῆς, οὔτε ἕνας ἰδιοκτήτης σπιτιοῦ ἐγκαταλείπει τὸ σπίτι του ἂν διαφωνεῖ με τοὺς γείτονές του.

Ἡ προέλευση τῶν ἀξιών ἀπόκλισης σὲ θέματα ἱκανότητος γνώμης ἀποτελεῖ μιὰ ἄλλη παράγωγο δύναμη τῆς ἐτερογένειας τῆς ομάδας. Ἐὰν αὐτὸς ποὺ ἀποκλίνει τὸ κάνει με δεξιότητες, ἔχει κάποιο ὄφελος ἢ συμπεριφορά του. Ἄν ὀρισμένα ἄτομα στὴν ομάδα ἀναμένουν τὴν μεταβολὴ τῶν γνωμῶν τοῦ ἀποκλίνοντα, λέγουν πράγματι ὅτι θὰ ἤθελαν νὰ τὸν δεχτοῦν καὶ ὄχι νὰ τὸν ἀπορρίψουν. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν συνήθως τὴν διάθεση νὰ συμμορφώνονται με τοὺς κανόνες ποὺ κυβερνοῦν τὴν κατάσταση ποὺ βρίσκονται. Ὅταν τοὺς παραβιάζουν, ἡ παραβίαση μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν κατανόησαν καλὰ τοὺς κανόνες καὶ ἡ ἱεράρχησή τους μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει στὴν συμμόρφωση.

Ἄν ὅμως διαφωνοῦν με τοὺς κανόνες, ἔστω καὶ μετὰ τὴν ἱεράρχηση τῶν παρανοή-

σεῶν τους μποροῦν νὰ ἐξακολουθήσουν νὰ τοὺς παραβιάζουν. Μιὰ τέτοια διαρκὲς παραβίαση προκύπτει, ὅταν οἱ κανόνες διαφέρουν ἀπὸ τοὺς γενικότερους τῆς ομάδας ἢ ἄλλων ομάδων. Ἐὰν ἡ μὴ συμμόρφωση στοὺς κανόνες μιᾶς ομάδας σημαίνει συμμόρφωση στοὺς κανόνες ἑνὸς εὐρύτερου πολιτιστικοῦ πλαισίου, οἱ κανόνες αὐτοὶ μπορεῖ νὰ εἶναι ἄρκετὰ καθοριστικοὶ στὴν διατήρηση τῆς ἀπόκλισης.

Τὸ ἄτομο ὄχι μόνο μπορεῖ νὰ φανταστεῖ τὴν ἐπιδοκιμασίαν τοῦ «γενικευμένου ἄλλου», ἀλλὰ μπορεῖ ἐπίσης νὰ φανταστεῖ τὴν ἐπιδοκιμασίαν μιᾶς ἄλλης ομάδας ἀναφορᾶς, ποὺ οἱ κανόνες της εἶναι συνεπεῖς με τοὺς δικούς του. Ὁ ἀπεργοσπάστης στὴν βιομηχανία ἀποτελεῖ ἕνα παράδειγμα τοῦ μηχανισμοῦ αὐτοῦ. Ἀποκλίνει ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς παραγωγικῆς ομάδας του ἀλλὰ συμφωνεῖ με τὴν κατεύθυνση τῶν γενικότερων κοινῶν κανόνων (εἶναι παραγωγικός, δουλεύει σκληρά) ἢ μπορεῖ νὰ εἶναι μοναχικὸς στὴν ἐργασία του, ἀλλὰ θεωρεῖ τὴν οἰκογένειά του σὰν τὸ βῆθρο τῆς κοινότητος.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΠΟΥΡΛΑΚΟΥ — ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Νεκρανάσταση

*Ἡ παλῖρροια
με πρόφτασε ἀκριβῶς τὴ στιγμή
ποὺ στέγνωνα τὰ κουρασμένα μέλη μου
κάτω ἀπὸ ἕναν ἄρρωστιάρη ἥλιο.*

*Ὁ ἥλιος ζεστάθηκε σιγά -δειλὰ
καὶ φώτισε τὴ στιγμή ἀκριβῶς
ποὺ ἡ πλάση ξεψύχαγε.*

ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΤΑΓΑΡΗΣ

Μακάρων εὐθανασίαι

Εὐθανασία, ὡς γνωστόν, εἶναι ὁ ἄνευ ἀγωνίας ἀνώδυνος θάνατος, ἀλλὰ καὶ —εἰς τὴν ἀρίστην τῶν περιπτώσεων —ὁ ἐνδοξος τοιοῦτος (Μ.Ε.Ε., τ. ΙΑ', σελ. 722), φυσικῶς ἐπερχόμενος ἢ οὐ. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν περιλαμβάνονται οἱ ἐν πολέμοις καὶ ἐκ δυστυχημάτων ἀκαριαῖοι θάνατοι, ὡς καὶ οἱ προκαλούμενοι ἐπιστημονικῶς τοιοῦτοι. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀποτελεῖ μέγα κοινωνικὸν θέμα, ἄλυστον εἰσέτι.

Ἐν ἐκ τῶν ἱστορικῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα εὐηργετήθησαν ὑπὸ ἐνδόξου εὐθανασίας, εἶναι καὶ ὁ Διαγόρας ὁ Ρόδιος, ζήσας κατὰ τὸν ε' π.Χ. αἰῶνα. Οὗτος ἦτο περίφημος πολυνίκης ἀθλητής. Εὐκλεῆ δόξαν νικητῶν, εἰς τὸν ἀθλητικὸν στίβον, ἀπέκτησαν καὶ οἱ υἱοί, ὡς καὶ οἱ ἐγγονοὶ αὐτοῦ. Ὅταν οἱ τρεῖς υἱοὶ τοῦ Ἀκουσίλαος, Δημάγετος καὶ Δωριεύς ἐνίκησαν ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἔθεσαν τοὺς νικητηρίους στεφάνους των, τῆς υπερλάμπρου δόξης των, ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ παρευρισκομένου γέροντος πατρὸς των. Τοῦτον, ἀκολούθως, ἀνεγείραντες, περιήγαγον, ἐπὶ τῶν ὤμων των, ἀνὰ τὸ Ὀλυμπιακὸν Στάδιον, ὑπὸ τὰς ζωηρὰς ἐπευφημίας πάντων τῶν παρισταμένων, ἀναφωνούντων τὴν περίφημον φράσιν: «*Κάθανε Διαγόρα· οὐκ εἰς Ὀλυμπον ἀναβήσει!*». Κατασυγκινημένος ὁ Διαγόρας ἀπέθανε, τότε, ἡρέμως, ἐκ τῆς υπερβολικῆς εὐτυχίας, εἰς τὰς ἀγκάλας τῶν τριῶν Ὀλυμπιονικῶν υἱῶν του (Πίνδαρος, Ὀλ., 7,24).

Ἀλλὰ ἄς ἔλθωμεν εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἀγχώδη ἐποχὴν. Ἀναφέρω, κατωτέρω, δύο χαρακτηριστικὰς εὐθανασίας μακάρων, τελευταῖσάντων τετιμημένως, ἐνῶ διήνουν τὴν 8ην 10ετίαν τῆς μεστῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως, ὑψηλῆς στάθμης, ζωῆς των. Πρόκειται περὶ τῶν αἰφνιδίων θανάτων δύο ἐκ τῶν κορυφαίων πνευματικῶν ἀνδρῶν τῆς Ἑλλάδος, καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τακτικῶν μελῶν τῆς Ἀκαδημίας μας. Οἱ θάνατοί των ἐπισυνέβησαν κατὰ τὴν 8ετίαν 1974—1982.

Ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν ἦτο ὁ διακεκριμένος ἀρχαιολόγος Σπυρίδων Μαρινᾶτος, Κεφαλλην, γεννηθεὶς ἐν Ληξουρίῳ τὸ 1901. Οὗτος ἐτελεύτησεν εἰς τὸ Ἀκρωτήριον τῆς Θήρας, κατὰ τὰς ἀρχὰς Ὀκτ. 1974, ταφεὶς ἐκεῖ ὅπου καὶ αἱ ἀνασκαφαὶ του. Ὁ δεῦτερος ἦτο ὁ περιφανὴς νομικὸς Ἰωάννης Σόντης, Μακεδὼν, γεννηθεὶς ἐν Μοναστηρίῳ τὸ 1907 καὶ θανὼν ἐπὶ τοῦ βήματος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, κατὰ τὰ μέσα Μαρτίου 1982.

Μὲ τὸν πρῶτον εἶχον συνεργασίαν, ὅταν ὡς κρατικὸς λειτουργὸς ὑπηρετοῦν εἰς Πάτρας, διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ἐν Φιγαλίᾳ ναοῦ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος (τὸν ὁποῖον κατεσκεύασεν ὁ Ἰκτίνος, ἀρχιτέκτων τοῦ Παρθενῶνος). Τότε ἀφίχθη εἰς Πάτρας διακόψας τὰς ἀνασκαφικὰς του ἐργασίας τοῦ Ἀκρωτηρίου. Ἐπίσης, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1974 συνειργάσθη μετ' αὐτοῦ (ὡς Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν) καὶ ἄλλων προσωπικοτήτων, εἰς ἀνώτατον κρατικὸν συμβούλιον. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ συνεζητήσαμεν διὰ τὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὸ Ἀκρωτήριον. Ἀνέφερεν, ὅτι ἐπραγματοποιεῖ ἐν μέγα ὄνειρον τῆς ζωῆς του καὶ ὅτι διὰ τὰ εὐρήματα ἐκεῖ θὰ ὀμιλῇ ἢ Ἀνθρωπότης ἐπὶ ἓνα αἰῶνα!

Τὸν δεῦτερον εἶχον καθηγητὴν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ἐπίσης, τὸν συνήντησα, μίαν ὥραν πρὸ τοῦ θανάτου του ἐντὸς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὅποτε καὶ ἐτιμήθη μετὰ μίαν τελευταίαν ὑψηλὴν διάκρισιν, τὴν ὑσάτην. Τὴν ἐσπέραν τῆς ἡμέρας ἐκείνης (18.3.82) ἐγένετο σεμνὴ τελετὴ εἰς τὴν Ἀκὴν αἰθούσαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, καθ' ἣν, ὡς ἀντιπρόσωπος ἐν Ἑλλάδι τῆς ὑπεραιωνοβίου Τιβεριανῆς Ἀκαδημίας, ἐπέδωσα τὰ διπλώματα τῶν Τιβεριανῶν Ἀκαδημαϊκῶν εἰς 7 τακτικά μέλη τῆς Ἀκαδημίας μας, παρουσίᾳ τοῦ Προέδρου τῆς π.ἑ. Μεταξὺ τῶν τιμηθέντων ἦτο καὶ ὁ ἀείμνηστος Ἰ. Σόντης. Κατὰ τὴν τελετὴν, καὶ ἐνῶ ἐξηρχόμεθα τῆς αἰθούσης, συνεζητήσαμεν διὰ τοὺς σκληροὺς ἀγῶνας τῶν Μοναστηριωτῶν συμπατριωτῶν του διὰ τὴν

ἐλευθερίαν των. Ἡ πρὸς ἐμὲ τελευταία φράσις του ἦτο: «*Νὰ ἡξέρατε, Στρατηγέ μου, πόσον αἷμα προσέφερεν ἡ οἰκογένειά μου τότε*».

Οἱ θάνατοι τῶν ὡς ἄνω προσωποποιήτων ἐπισυνέβησαν κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον: Ὁ καθηγητὴς Σ. Μαρινᾶτος ἐπέβλεπε τὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὰ ἐρείπια μιᾶς πρὸ χιλιετιῶν ἀκμασάσης πολίχνης (πιθανῶς ἀνηκούσης εἰς τὴν θρυλικὴν Ἀτλαντίδα). Εὐρισκόμενος ἐπὶ τοίχου ἐκ ξηρολιθιδᾶς ἐδιδεν ὁδηγίαν διὰ τὴν τοποθέτησιν μεταλλικῆς κλίμακος διὰ τὴν διευκόλυνσιν τῶν ἀνασκαφῶν. Λίθοι τινὲς τοῦ τοίχου ὑπεχώρησαν καὶ ὁ καθηγητὴς κατέπεσεν ἐξ ἱκανοῦ ὕψους, τραυματισθεὶς θανασίμως εἰς τὴν κεφαλὴν. Ἡ εὐθανασία τὸν εὗρεν ἐπὶ τῶν ἐλπίξεων τοῦ ἐπιστημονικοῦ του καθήκοντος, συνδεομένου μὲ μέγαν ἀνασκαφικὸν ἄθλον. Τὴν 1.7.83 ἐπεσκέφθη τὸν χώρον τῆς θαντῆς του καὶ τὸν τάφον του, ἐναποθέσας ὀλίγα θηραϊκὰ ἄνθη ἐπ' αὐτοῦ.

Ὁ καθηγητὴς Ἰ. Σόντης, μετὰ τὴν ἀπονομὴν τῶν διπλωμάτων, εἰσῆλθεν εἰς τὴν κεντρικὴν αἴθουσαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὅπου μετ' ὀλίγον θὰ ὠμίλει Γερμανὸς καθηγητὴς περὶ... εὐθανασίας. Μετὰ τὸ πέρας τῆς διαλέξεως ὁ ὁμιλητὴς ἐζήτησε νὰ τοῦ διατυπωθοῦν, τυχόν, ἐρωτήσεις ἐπὶ τοῦ θέματος. Ὁ καθηγητὴς Σόντης ἦτο μεταξὺ τῶν ἐρωτησάντων. Ἀνελθὼν εἰς τὸ βῆμα διατύπωσε τὴν ἐρώτησιν. Ὅταν ἤρχισε προφέρων τὴν λέξιν *εὐθανασία*, καὶ περὶ τὸ μέσον αὐτῆς, κατέρρευσε, καταπεσὼν ἐπὶ τοῦ δαπέδου. Οἱ προστρέξαντες ἰατροί, ἐκ τῶν ἀκροατῶν, διεπίστωσαν τὸν θάνατόν του. Καὶ τοῦτον ἡ εὐθανασία εὗρεν ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τοῦ ἐπιστημονικοῦ του καθήκοντος, ἐντὸς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ δὴ εἰς ὁμίλιαν περὶ αὐτῆς!

Καὶ οἱ δύο ὡς ἄνω εὐθανόντες ἀπῆλθον ἐκ τῆς ζωῆς, χωρὶς σχεδὸν νὰ τὸ ἐννοήσουν καὶ ἄνευ ὁδύνης, ἐνῶ ἐξηκολούθουν, μέχρι τῆς ὑστάτης των πνοῆς, νὰ ὑπηρετοῦν τὴν Πολιτισμὸν καὶ τὴν Ἀρετὴν... Τῷ ὄντι, Μάκαρες καὶ ἐν τῇ θαντῇ των!

• Στὸ ἄρθρο τοῦ στρατηγοῦ Ἀχιλλέως Τάγαρη μὲ τίτλο *Ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ Σολωμοῦ*, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ προηγούμενο 25ο τεῦχος τοῦ *Δαυλοῦ*, ἀναφέρεται ὡς χρονολογία γεννήσεως τοῦ ποιητῆ τὸ 1789 ἀντὶ τοῦ ὁρθοῦ 1798. Πρόκειται γιὰ... τυπογραφικὸ «ἀναριθμητισμὸ».

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ Δ. ΣΟΛΩΜΟΥ

Ἀπὸ τὸ δικηγόρο Ἀθηνῶν κ. Ν. Καλλέργη - Μαυρογένη πήραμε τὴν ἀκόλουθη ἐπιστολή:

Εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ διαφωνήσω πρὸς τὸν παλαιὸν φίλον ἀντιστράτηγον κ. Ἀ. Τάγαρη διὰ τὸ μέρος τοῦ ἁρθροῦ του περὶ Σολωμοῦ εἰς τὸ τεῦχος Ἰανουαρίου (25ον) τοῦ *Δαυλοῦ*, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἰδιωτικὴν ζωὴν τοῦ Σολωμοῦ καὶ τὴν ...νόθον καταγωγὴν του. Δὲν νομίζει ὁ κ. ἀντιστράτηγος ὅτι τὰ σχόλια τοῦ εἰδους αὐτοῦ δὲν προσήκουν εἰς προσωπικότητα ὅπως ὁ Διονύσιος Σολωμός;

Εἰς ἐποχὴν ὕλιστικὴν, ὅπως ἡ σημερινή, τοῦ φθίνοντος μὲ ἄρνησιν πάσης ἀξίας 20οῦ αἰῶνος, ὁπότε πρόσωπα καὶ λειτουργήματα διεθνῶς ἐξέπесαν, τουλάχιστον ὥς κρατήσουμε ἐμεῖς ὅ,τι μπορεῖ νὰ σταθῇ ὀρθινὸν ἀκόμη. Καὶ ὁ Σολωμός ἀσχετῶς ...«ἀπλοϊκότητός του ποιητικῆς» (!) στέκεται ὑψηλὰ, εἰς ἀληθινὰ δὲ πατριωτικὰ ἔθνικα ὑψόμετρα. Τί σημασίαν ἔχει ἂν ἐστρατεύθῃ ἢ ὄχι, ἀφοῦ ὑπῆρξε (ναί, ἔστω καὶ διὰ νόμου τοῦ *Ὕμνου τοῦ πρὸς τὴν Ἐλευθερίαν*) τὴν Πατρίδα διὰ τῆς μεγαλοφροσύνης του;

Πρὸς τί τώρα ἡ... ἱστορικὴ ἔρευνα, ἂν ἦτο νωχελικός ἡ δὲν ἐσπευσε νὰ στρατευθῇ; Πόσοι στρατευθέντες ἢ τυπικῶς ἐκτελέσαντες τὸ καθῆκον των πρὸς τὴν Πατρίδα ὑπῆρξαν τέλεια μηδενικά ὡς πρὸς τὴν οὐσιαστικὴν των προσφορὰν, προτιμήσαντες τὰ μετόπισθεν καὶ παρασημοφορηθέντες εἰς τὰ ἀναπαυτικά των Γραφεῖα; Καὶ ἀσφαλῶς πολλοὺς θὰ ἐγνώρισεν κατὰ τὴν μακρὰν

λαμπράν του σταδιοδρομίαν ό κ. 'Αχ. Τάγαρης. 'Ο Σολωμός, όπως και ό Κάλβος (πού έλησμό-
νησεν νά θίξη τό άστράτευτόν του ό κ. άντιστράτηγος), αλλά και ό Καβάφης, άνήκουν εις τό
Έθνος και είναι αιώνιον άγλίσμα της Πατρίδος, χωρίς νά έχουν ανάγκην ούτε λιβανωτού ούτε
ψόγου. Θα ζήσουν αιώνια στην καρδιά των Έλλήνων, δσον υπάρχει ό Έλληνικός χώρος, ενώ έ-
μεις είναι ζήτητα άν επιζήσουμε ένός μνημοσύνου (έτησίου). Βεβαίως τά έλαττώματα πρέπει νά
λέγονται διά μεγάλους ή μικρούς, αλλά θά ήτο άστείον νά κάμωμεν κριτικήν, έστω κι άν είμεθα
είδικοί γιά τόν Παρθενώνα ή τās Πυραμίδας —έστω και άν δέ μάς ίκανοποιούν... όπτικώς.

Με τιμήν και άγάπην

Ν. ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ—ΜΑΥΡΟΓΕΝΗΣ

άλλοτε έντεταλμένος ύπηγητής στην Νομική Σχολή του Παν/μίου Tilburg 'Ολλανδίας.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Ποιητές μέσα στο χρόνο

*Έτούτη τή συνεσταλμένη ύπερβολή
τήν είπα Μαγιακόβσκι
και Ρίκε εκείνο τό βελούδινο χαμό.*

*Κι αυτό τόν εξαλλο χορό των άστεριών
τόν είπα Λόρκα.
Και κείνο τό άψηλάφητο κορμί
τό άρρωστημένο από λαγνεία
τό λέω Καβάφη.*

*Και τόν άμήχανο νέο με τις φαρμακωμένες του παραβολές
πού βάδιζε νύχτα μέσα στη μητρόπολη
τού άφορισμένου νοῦ, προσμένοντας μιὰ άπόκριση
άκουσα πώς ό θάνατος τόν είπε Κάφκα.*

*Και τή φλύαρη σιωπή πού δυνάστευε τά λεξιλόγια
τριών νεκρών γλωσσών και πέντε ζωντανών
τή βάφτισα Πάουντ.*

*Κι αυτό τόν Τεύτονα Φαϊδρο
πού συνηθίζει νά φιλοσοφεί τούς έρωτές του
στις όχθες ένός 'Ιλισού πού φέρνει πάντα μέσα του,
τόν είπα Τόμας Μάν.*

*Και τόν πού χόρεψε πολὺ πάνω σέ λίγον τόπο,
κι αυτόν άγεροκάμωτο,
τόν είπα Καζαντζάκη.*

*Αὐτά γιά μερικὲς άπ' τις σημαντικότερες άπελπισίες
πού γεννήθηκαν τόν περασμένο Αἰώνα
κι' έπαληθεύτηκαν στις μέρες μας. Και τώρα
τό έπιμύθιο ένός ξεθυμασμένου έπίγονου:*

*Κερδίζει ό ποιητής όταν κερδίζεται
μένοντας ζωνταντός και πέρα από τó τέλος του.*

ΗΛΙΑΣ Α. ΤΣΑΤΣΟΜΟΙΡΟΣ

‘Η «ινδοευρωπαϊκή γλώσσα», ή χρονολόγηση τοῦ ‘Ομήρου καὶ οἱ θεωρίες περὶ προελεύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου

Σκέψεις με ἀφορμὴ ἓνα δοκίμιο τοῦ Fausto Codino

1.

‘Αφορμὴ γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ παρόντος ἀρθροῦ στάθηκε τὸ βιβλίο τοῦ Fausto Codino *Εἰσαγωγή στὸν ‘Ομηρο*, ποὺ μεταφράσθηκε πρόσφατα στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Γ.Δ. Βανδῶρο. Στὸν Fausto Codino, ποὺ σπούδασε κλασσικὴ φιλολογία στὴ *Scuola Normale Superiore* τῆς Πίζας καὶ στὴν Ζυρίχη, ὅπως ἀναφέρεται στὸ σύντομο βιογραφικὸ του σημεῖωμα, «*ἡ ἴδια ἡ ὕλη, ποὺ εἶναι ἀμφιλεγόμενη, ἐπέβαλλε νὰ γράψει κάτι ποὺ εἶναι ἀνάμεσα σ’ ἓνα δοκίμιο ἐρμηνείας καὶ σ’ ἓνα ἐγχειρίδιο. Γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν πολλῶν, διαφορετικῶν μεταξὺ τους, θεωριῶν γιὰ τὴν προέλευση τῶν ποιημάτων, ποὺ κρατοῦν ἀκόμη χωρισμένους τοὺς κριτικούς, σκέφθηκε ὅτι εἶναι ἀρκετὲς λίγες βασικὲς πληροφορίες στὸ εἰσαγωγικὸ μέρος*».

Αὐτὲς λοιπὸν οἱ «λίγες βασικὲς πληροφορίες» —ποὺ παρ’ ὅλον ὅτι ἀντιτίθενται μεταξὺ τους, οἱ «ἀντιθέσεις» τους δὲν ξεπερνοῦν ποτὲ τὰ ὅρια τῶν κατεστημένων ἀντιλήψεων— θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ.

‘Ο συγγραφεὺς ξεκινώντας τὴν ἀνάλυση μᾶς λέει ὅτι σήμερα «*ἡ συσσώρευση ἀρχαιολογικῶν, γλωσσικῶν καὶ λοιπῶν δεδομένων μᾶς ἀποκαλύπτει ἓναν ‘Ομηρο ὅχι πιά ἀπομονωμένο καὶ χαμένο μέσα στὰ σκοτάδια, ἀλλὰ τοποθετημένο σ’ ἓνα σημεῖο — ποὺ ὁλοένα ὀρίζεται καλύτερα— τῆς πορείας ποὺ ἔφερε τὴν ‘Ελλάδα ἀπ’ τὴν μυκηναϊκὴ ἐποχὴ στὴν λεγόμενη ἀρχαϊκὴ περίοδο*». Παρὰ ταῦτα ὁ συγγραφεὺς ἀντὶ νὰ ἐνδιαφερθεῖ σὰν μελετητὴς τοῦ ‘Ομήρου ν’ ἀποσπάσει σπουδαῖες κι ἐγκυρες πληροφορίες ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ‘Ομηρο γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ πολιτισμοῦ τῆς λεγομένης «ἀρχαϊκῆς περιόδου», ἀντιπαρέρχεται τὶς ὑποδείξεις τοῦ Giambattista Vico (1730), ποὺ ὁ φιλόσοφος αὐτὸς τῆς ἱστορίας, προκειμένου γιὰ τὸν ‘Ομηρο, ἔκανε, γράφοντας: γιὰ νὰ ξαναβρεῖ κανεὶς τὴν ἀλήθεια γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ‘Ομήρου καὶ γιὰ τὴν πατρίδα του μόνο στὸν ἴδιο τὸν ‘Ομηρο μπορεῖ νὰ τὴν ἀναζητήσει (*Della scoperta del vero Omero*).

‘Αντίθετα παρ’ ὅλο ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Codino πιστεύει ὅτι με τὸν G. Vico «*ἡ ὁμηρικὴ κριτικὴ βγῆκε ἀπ’ τὶς προκαταλήψεις τοῦ κλασικισμοῦ*» (σελίς 41), συνεχίζει νὰ ἐρευνᾷ τὴν ἐποχὴ τοῦ ‘Ομήρου στηριζόμενος ἀποκλειστικὰ στὸ «*συσσωρευμένο ὕλικό*» τῶν κατεστημένων θεωριῶν προσπαθώντας νὰ βρεῖ τὸ δικό του δρόμο. Αὐτὴ τὴ στάση του, ποὺ δύσκολα κανεὶς μπορεῖ ἀκριβῶς νὰ τὴν ἐντοπίσει, δηλαδὴ νὰ καθορίσει τί πράγματι πιστεύει ἢ τί δὲν πιστεύει ἀπ’ ὅλους τοὺς περὶ τὸν ‘Ομηρο ἀντικρουόμενους ἰσχυρισμούς, μοῦ ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσω μιὰ δική μου γνώμη γιὰ τὶς ἐπιλογὲς ποὺ ἔκανε γιὰ νὰ στηρίξει τὴν δική του ἐργασία.

Δέχεται λοιπὸν ὁ F. Codino ὅτι: «*Στὴν ‘Ελλάδα, στὴν ἀρχὴ τῆς δεύτερης χιλιετίας, ἐγινε εἰσβολὴ λαῶν ποὺ μιλοῦσαν ἰνδοευρωπαϊκὴ γλῶσσα καὶ εἶχαν ἔρθει ἀπ’ τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη. ‘Η οἰκονομία τους ἦταν ἀποκλειστικὰ ἡ κυρίως ποιμενικὴ. Οἱ εἰσβολεῖς κυριάρχησαν πάνω σ’ ἓναν παλιότερο πολιτισμό [...] ποὺ ἦταν ἤδη ἐν μέρει ἀστικοποιημένος. Μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε «Πρωτοἑλληνες» αὐτοὺς τοὺς εἰσβολεῖς ποὺ εἰσήγαγαν τὴ γλῶσσα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κυριαρχήσει στὴ χερσόνησο.*

» Πρέπει ὅμως νὰ μὴν δώσουμε πολὺ μεγάλη σημασίαν στὸ ὄνομα καὶ νὰ μὴν παρανοήσουμε τὴ σημασίαν τοῦ ὅρου «*Ἰνδοευρωπαῖοι*» ποὺ ἔχουν συντελέσει στὴν καλλιέργεια τοῦ ὑποπτοῦ μῆθου γιὰ τὸν ἀσύγκριτο «*Ἕλληνα ἄνθρωπο*» καὶ στὴν νόθευση πολλῶν ἐρμηνειῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας. Τὸ ν’ ἀποδώσει κανεὶς τὶς μετέπειτα ἐπιτυ-

χίες τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων σ' αἴτια φυλετικά —χρειάζεται ἀκόμη καὶ σήμερα νὰ τὸ ἐπαναλαμβάνουμε;— εἶναι τουλάχιστον «σὰν νὰ θέλει νὰ μπερδεύει τὴ φυλὴ μὲ τὴν κουλτούρα, ὅταν δὲν πρόκειται γιὰ προκατάληψη, ὅπως εἶναι ἡ λατρεία τοῦ Βόρειου ἀνθρώπου. Τὰ ἑλληνικά εἶναι γλῶσσα Ἰνδοευρωπαϊκὴ, ὅμως φυλὴ Ἰνδοευρωπαϊκὴ δὲν ὑπῆρξε ποτὲ (Robert M. Cook)» (σελ. 17).

Παρ' ὅλην ὅμως τὴν τοποθέτησὴ τοῦ αὐτῆ ὁ Codino γράφει (σελίς 20): «Ἐδῶ καὶ πολὺν καιρὸ ἔχει ὥστοςο παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ Ὅμηρος φαίνεται ν' ἀγνοεῖ τελείως μιὰ δωρικὴ εἰσβολὴ ποὺ θὰ κατέστρεψε τὰ βασίλεια τῆς Πελοποννήσου». Ἐψαξα νὰ δῶ μήπως αὐτὴ ἡ παρατήρηση τὸν προβλημάτισε κι ἀποφάσισε νὰ ἐρευνήσει ἐξονυχιστικότερα τὸν Ὅμηρο, τουλάχιστον στὸ θέμα τῆς γλώσσας. Δυστυχῶς οὐτε ἐδῶ ὁ Ὅμηρος δὲν ἔγινε «βακτηρία» γιὰ νὰ στηριχθοῦν τὰ δῆθεν ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα τῶν γλωσσολογούντων ποὺ «τοποθέτησαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα στὴν οἰκογένεια τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν» (σελ. 38). Καὶ ὅμως ὁ Ὅμηρος στὴν Ὀδύσσεια μᾶς λύνει αὐτὸ τὸ μυστήριό τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Γράφει (τ, 172-177):

«Κρήτη τις γαί' ἐστι, μέσῳ οἴνοπι πόντῳ
καλὴ καὶ πείρα, περίρρυτος. Ἐν δ' ἀνθρώποι
πολλοί, ἀπειρέσσιοι καὶ ἐννεήκοντα πόλεις.
Ἄλλοι δ' ἄλλων γλῶσσα μεμιγμένοι ἐν μὲν Ἀχαιοί,
ἐν δὲ Ἑτεόκρητες μεγαλήτορες, ἐν δὲ Κύδωνες
Δωριεὲς τε τριχάικες δῖοί τε Πελασγοί».

[Ἡ Κρήτη εἶναι μιὰ χώρα, στὸ μέσο τοῦ φουρτουνιασμένου σὰν μεθυσμένου Πόντου, ὁμορφῇ, εὐφορῇ καὶ μὲ τρεχούμενα νερά. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὴν κατοικοῦν εἶναι χιλιάδες πολλὰ καὶ ἔχει ἐννεήκοντα πόλεις. Ἡ γλῶσσα τῆς εἶναι κρᾶμα γλωσσῶν τῶν κατοίκων τῆς, ποὺ εἶναι οἱ Ἀχαιοί, οἱ μεγαλόψυχοι καὶ γενναῖοι Ἑτεόκρητες, οἱ Κύδωνες, οἱ τρεῖς φυλὲς τῶν Δωριέων (Ἰγλαῖοι, Δυμᾶνες, Πάμφυλοι) καὶ οἱ Πελασγοί, ποὺ ἡ παρουσία τους ξεκινáει ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Δία].

Ὁ Ὅμηρος στοὺς στίχους αὐτοὺς θεωρεῖ, ὅτι τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου «τείνουν» διὰ τῶν μίξεων, ποὺ ὀφείλονται σὲ διαφορὲς αἰτίες, στὴν δημιουργία μιᾶς περίπου κοινῆς γλώσσας. Ἔτσι λοιπὸν ἀντὶ νὰ στρεφόμεστε πρὸς τὰ πίσω ἀναζητώντας ἀπὸ τίς διαλέκτους τὴν «κοινὴν ἑλληνικὴν» καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν «Ἰνδοευρωπαϊκὴν», εἴτε κατ' εὐθείαν εἴτε μὲ ἐνδιαμέσους σταθμούς, πρέπει, ἀντίθετα, ἀπὸ τίς διαλέκτους νὰ συναγάγουμε τὴν αἰτία καὶ τὸν τρόπο ποὺ σχηματίσθηκε βαθμιαίᾳ ἡ γλῶσσα. Ἡ ρίζα τῆς γλώσσας δὲν εἶναι κάποια παλιὰ κοινὴ γλῶσσα, ἀπ' τὴν ὁποία προῆλθαν τὰ ἰδιώματα. Ἀλλὰ τὰ «ἰδιώματα», δηλαδὴ οἱ τοπικὲς γλώσσες, ἀναπτύσσονταν συνεχῶς καὶ ἐπηρέαζαν τὸν σχηματισμὸ τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς.

Ἡ θέση βέβαια τοῦ F. Codino εἶναι ἡ γνωστὴ θέση τῆς κατεστημένης φιλολογίας καὶ τῆς ἱστορίας. Ἡ ἐκ μέρους τοῦ παραδοχὴ ὅτι Ἰνδοευρωπαϊκὴ φυλὴ δὲν ὑπάρχει, δὲν ἄλλαξε σὲ τίποτα τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ προβληματισμοῦ. Οἱ χρονολογίες 1600, 1400, 1200 π.Χ. ἐξακολουθοῦν νὰ θεωροῦνται ἱστορικὰ «ταμποῦ», ποὺ ὁ συγγραφεὺς δὲν θέλει νὰ θίξει. Ὁ Codino ἀποδέχεται καὶ αὐτὸς ὅτι τὰ ἱστορικὰ συμβάντα ξεκινοῦν καὶ ἀποκορυφώνονται στοὺς πολιτισμοὺς τῆς Κρήτης καὶ τῶν Μυκηνῶν μέσα στοὺς λίγους αὐτοὺς αἰῶνες (1600-1200). Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι ὁ Ὅμηρος παρέχει ἀποδείξεις αὐτῶν τῶν ἰσχυρισμῶν. Ὁ Ὅμηρος δὲν στηρίζει αὐτὲς τίς ἀπόψεις. Ἀντίθετα οἱ παραλείψεις τοῦ ἡ ἡ ἀγνοία ποὺ ἔχει (π.χ. δὲν γνωρίζει τὰ ὀνόματα Θεσσαλία, Σμύρνη) σὲ χαρακτηριστικὰ ὀνόματα περιοχῶν ἔπρεπε νὰ μᾶς προβληματίσουν καὶ νὰ μὴν ἐπιτρέψουν τὴν συναγωγὴ ἀβασάνιστων συμπερασμάτων.

Ἕνα ἄλλο ἐρώτημα εἶναι: Γιατί ἀποκαλεῖ ὁ Codino τοὺς εἰσβολεῖς «Πρωτοἑλληνες»; Ποιὰ εἶναι κατὰ τὸν συγγραφέα ἡ σχέση «Πρωτοελλήνων» καὶ «Ἰνδοευρωπαϊῶν»; Ἀφοῦ δέχεται, ὅπως καὶ ὁ Robert Cook, ὅτι «φυλὴ Ἰνδοευρωπαϊκὴ δὲν ὑπῆρξε ποτέ», τότε σὲ τί συμπέρασμα ὁδηγοῦμεθα; Ὅτι οἱ Πρωτοἑλληνες εἶναι οἱ ὁμιλῆσαν-

τες τὴν «ἰνδοευρωπαϊκὴ γλῶσσα»; Δηλαδή πῶς απέκτησαν γλῶσσα; Γυρίζοντας σὰν νομάδες στὰ βουνὰ τῆς Ἀνατολῆς δανείζονταν τὴ γλῶσσα ἀπὸ τοὺς λαοὺς ποὺ ἦταν πιὸ ἄξεστοι ἀπ' αὐτοὺς; Καὶ ὅτι αὐτὴν τὴν γλῶσσα τὴν ἐπέβαλαν στοὺς ντόπιους ἀστικοποιημένους; Κι αὐτοὶ πάλι κατόρθωσαν υἱοθετώντας τὴν γλῶσσα τῶν νομάδων βοσκῶν εἰσβολέων, μέσα σὲ λίγους αἰῶνες, νὰ φθάσουν τὴν νέα γλῶσσα τους στὴν τελειότητα τῆς γλώσσας τοῦ Ἡσιόδου καὶ Ὁμήρου;

2.

Γράφει ἀκόμη ὁ F. Codino: «Θυμίζουμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν χρησιμοποίησε τὴν γραφὴ μισὴ χιλιετία. Ἐμεῖς σήμερα, πιὸ τυχεροὶ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τοῦ Ὁμήρου, διαβάσουμε μυκηναϊκὰ κείμενα. Ἡ Κρήτη γνῶριζε μιὰ γραφὴ τουλάχιστον ἀπ' τὶς ἀρχὲς τῆς δευτέρης χιλιετίας, πρῶτα μιὰ ἰδιογραφικὴ γραφὴ, κατόπιν μιὰ συλλαβικὴ, ποὺ σὲ μιὰ τροποποιημένη μορφή υἱοθετήθηκε ἀπὸ τοὺς Μυκηναίους γιὰ νὰ γράφουν τὰ ἐλληνικά τους. Αὐτὴ ἡ γραφὴ (γραμμικὴ Β) ἀποκρυπτογραφήθηκε τὸ 1952 (M. Ventris). Τὰ ντοκουμέντα ποὺ μπορούμε τώρα νὰ διαβάσουμε εἶναι πινακίδες ἀπὸ ἄργιλο, ποὺ βρέθηκαν στὴν Κρήτη, στὴν Πύλο καὶ στὶς Μυκῆνες, πάνω στὶς ὁποῖες ἦσαν χαραγμένες ἀπογραφές, παρτίδες ἐμπορευμάτων, κατάλογοι προσώπων. Χρησίμευαν σὲ ἄμεσους πρακτικοὺς σκοποὺς, καὶ γι' αὐτὸ δὲν ψήνονταν (αὐτὲς ποὺ διατηρήθηκαν ψήθηκαν ἀπ' τὶς πυρκαγιές, ποὺ καταστρέφοντας τὰ οἰκοδομήματα μᾶς διατήρησαν τὶς γραφές)» (σελίς 20).

Συνεχίζει ὁμοῦς λέγοντας: «Τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα μιᾶνε γιὰ μυκηναϊκὰ πράγματα καὶ γεγονότα, ἀλλὰ ὁ ὁμηρικὸς κόσμος γιὰ νὰ κυβερνηθεῖ δὲν χρειάζεται τὴ γραφὴ». Προσθέτει ὁμοῦς ὁ συγγραφεὺς σὰν ἐπιβεβαιώσεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ μεγάλου πολιτισμοῦ τῶν Μυκηνῶν τὰ μνημειώδη οἰκοδομήματα, τὴν περίλοκη ἱεραρχικὴ δομὴ τοῦ πληθυσμοῦ, ὠργανωμένου σὲ πολλὲς οἰκονομικὲς κατηγορίες εἰδικευμένων, γιὰ νὰ τελειώσει τονίζοντας ὅτι «τὰ ἀνάκτορα κυβερνιόταν ἤδη περισσότερο ἀπὸ τὸ στυλὸ τοῦ γραφέα παρὰ τὸ σπαθὶ (Fshachermeyer)».

Ὁμολογῶ, ὅτι τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ποὺ ἀλληλοσυγκρούονται δὲν μπόρεσα νὰ καταλάβω πῶς τοποθετοῦνται σὰν «εἰσαγωγὴ στὸν Ὅμηρο». Τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἔπρεπε νὰ τὸν ἀπασχολήσουν εἶναι, πρῶτον, ἂν ἡ γλῶσσα τῶν εἰσβολέων καὶ ἡ γλῶσσα τῶν ντόπιων «ἀστικοποιημένων» ἦταν ἰδιώματα ποὺ συμπεριλάμβαναν λέξεις καταληπτές καὶ στοὺς δύο. Δεύτερον, οἱ εἰσβολεῖς διέθεταν γραφὴ; Τρίτον, πιστεῦει ὅτι οἱ Μυκηναῖοι υἱοθέτησαν τὴ γραφὴ τῆς Κρήτης «γιὰ νὰ γράφουν τὰ ἐλληνικά τους», ὅπως λέει; Καί, τέλος, πῶς φθάνουμε ἀπὸ τὰ σύντομα αὐτὰ ὑπηρεσιακὰ σημειώματα, γραμμένα μὲ σύμβολα, στὴν τέλεια ὁμηρικὴ γλῶσσα. Πῶς δὲν ἀνακαλύφθηκαν καὶ πινακίδες ποὺ νὰ περιέχουν —ὅπως θὰ ἦταν φυσικὸ— καταγεγραμμένες καὶ κάποιες πανάρχαιες γνώσεις ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ὅμηρο, ὅπως π.χ. ἀστρονομικές, κοσμολογικές, γεωγραφικές, περὶ Ὀκεανοῦ, Πόντου, ποταμῶν καὶ τόσων ἄλλων; Ὁ Δημόκριτος ἔλεγε: «Λόγος ἔργου σκιά». Εἶναι δυνατόν ἕνας πολιτισμὸς νὰ εἶχε φθάσει σ' ἕνα τόσο ὕψηλὸ τεχνικὸ ἐπίπεδο καὶ ἡ γραφὴ του, ἔστω καὶ αὐτὴ τῶν συμβόλων, νὰ χρησιμοποιοῦσε τὸν πληθὸ γιὰ νὰ ἐξυπηρετεῖ μόνο τὶς ἀπλές του ἀνάγκες; Ἦταν δύσκολο μέσα στὸ ἀπέραντο τοῦτο οἰκοδόμημα τῆς Κνωσοῦ, «σ' αὐτὸ τὸ καλλιτέχνημα ἀπὸ καλαισθητικῆς πλευρᾶς καὶ ὑψηλῆς τεχνικῆς στάθμης ἐπιστημονικὸν ἔργον ποὺ ἐπληροῦσε τὰς συγχρόνους ἀντιλήψεις ἀπὸ ἀπόψεως ὑγιεινῆς, καθαριότητος καὶ γνώσεως τῆς ζωῆς», ὅπως λέει ὁ Σ.Ν. Μαρινᾶτος, νὰ διατηροῦνται σὰν ἀρχαιολογικῆς ἀξίας ἀντικείμενα τὰ πανάρχαια αὐτὰ γραπτὰ, δηλαδή ἡ πάναρχαια γραφὴ. Εἶναι σὰν λέμε π.χ. ὅτι σήμερα οἱ ἠλεκτρονικοὶ ὑπολογιστὲς ὀφείλονται στοὺς Μαορί τῆς Αὐστραλίας. Θὰ προσθέσω ὁμοῦς ἀκόμη κάτι γιὰ ὅσους θὰ ἰσχυριστοῦν ὅτι τὰ συμπεράσματά τους περὶ τῶν πινακίδων στηρίχτηκαν στοὺς τρόπους ποὺ ἡ ἐπιστὴμὴ σήμερα χρησι-

μπου, για να χρονολογήσει τα κεραμικά. 'Αντιγράφω απ' το βιβλίο του καθηγητού της 'Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο 'Αθηνών κ. Α. Ζώη «Μαθήματα 'Αρχαιολογίας» [έκδοση του Πανεπιστημίου, 1980, σελίδες 86-87]: «'Η μέθοδος αυτή μπορεί να εφαρμοσθεί σε κεραμικά αντικείμενα που κατά την όπτησή τους είχαν θερμανθεί στους 500° C ή παραπάνω: ή ακρίβεια της χρονολόγησης είναι σχετική, με πιθανό περιθώριο λάθους $\pm 25\%$, που μειώνεται στο $\pm 10\%$ σε περίπτωση που είναι δυνατός και ό έλεγχος της θέσης εύρεσης του αντικειμένου.

» 'Η μέθοδος στηρίζεται στο γεγονός ότι τα κεραμικά αντικείμενα, αν περιέχουν κρυστάλλους χαλαζίτη και *feldspar* (πράγμα συνηθισμένο στον πληθ των αντικειμένων και στα χώματα, μέσα στα οποία βρίσκονται), αποθηκεύουν βαθμιαία ενέργεια με την απορρόφηση σωματιδίων άλφα από ραδιενεργές ύλες του περιβάλλοντος (ουράνιο, θόριο, κάλιο) στους κρυστάλλους του χαλαζίτη και του *feldspar*, όπου δημιουργούνται ήλεκτρονια ακανόνιστης δομής (ιονισμός των κρυσταλλικών μορίων με τις ακτίνες α, β, γ της ακτινοβολίας του ραδιενεργών στοιχείων).

» Όσο πιο πολύ καιρό είναι έκτεθειμένο το αντικείμενο στην ακτινοβολία αυτή, τόσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό ενέργειας που «αποθηκεύεται» με την δημιουργία της ακανόνιστης δομής ήλεκτρονίων. Όταν το αντικείμενο θερμανθεί εκ νέου στο εργαστήριο, ή ενέργεια αυτή αποβάλλεται με τη μορφή έκπομπής φωτός (θερμοφωταύγεια). 'Η μέτρηση της έντασης του φωτός και άλλες συναφείς μετρήσεις οδηγούν στη χρονολόγηση της στιγμής της πρώτης όπτησης του αντικειμένου, όποτε ή αποθηκευμένη στον πληθ του δείγματος ενέργεια είχε πλήρως αποβληθεί, αν ή θερμοκρασία ήταν επαρκής.

» 'Η μέθοδος της θερμοφωταύγειας δέν μπορεί να έχει εύρεία πρακτική εφαρμογή, γιατί τα πολύ καλά ψημένα κεραμικά χρονολογούνται καλύτερα με τις συνήθειες αρχαιολογικές μεθόδους, ενώ τα προϊστορικά έχουν σε πολλές περιπτώσεις ψηθεί σε σχετικά χαμηλές θερμοκρασίες. Μιά σημαντική δυσκολία είναι ότι τα δείγματα πρέπει να συγκεντρωθούν στην άνασκαφή με πολλές προφυλάξεις, ώστε ν' αποφευχθεί ή επίδραση του φωτός, και να συσκευαστούν φωτοστεγώς. Δέν αποκλείεται όμως ή μέθοδος να δώσει πολύ χρήσιμες χρονολογίες σε υλικό του όποιου είναι πολύ δύσκολη ή χρονολόγηση με τη συνήθη αρχαιολογική μέθοδο, όπως π.χ. ή ρωμαϊκή κοινή κεραμική απ' την Σπηλιά Α' Βρυών Κυδωνίας».

Με αυτά λοιπόν τα έπιστημονικά δεδομένα «οί πινακίδες από άργιλο που βρέθηκαν στην Κρήτη, στην Πύλο και στις Μυκήνες, πάνω στις όποιες ήσαν χαραγμένες άπογραφές, παρτίδες έμπορευμάτων, κατάλογοι προσώπων και χρησιμοποιεσαν σε άμεσους πρακτικούς σκοπούς, και γι' αυτό δέν ψήνονταν (αυτές που διατηρήθηκαν ψήθηκαν απ' τις πυρκαγιές, που καταστρέφοντας τα οικοδομήματα μάς διατήρησαν τις γραφές)», όπως μάς λέει ό Fausto Codino, πώς είναι δυνατόν να θεωρηθούν κατάλληλο υλικό για αξιόπιστες χρονολογήσεις; Το συμπέρασμα πάντως που έγω βγάζω είναι, ότι όχι μόνο οι πινακίδες δέν έπιτρέπουν να καταλήξουμε σε «χρονολόγηση», αλλά και όλα όσα καλοβολεμένα στέκουν σαν έπιγραφές στις προθήκες των Μουσείων των προϊστορικών περιόδων πρέπει να ξαναεξεταστούν. Γιατί είναι εύκολο να κολλάμε ταμπέλλες άβασάνιστα στα αρχαιολογικά εύρήματα, αλλά έτσι δέν κάνουμε τίποτα άλλο από το να συνεργόμμε στη διατήρηση του σκότους που συντηρεί τις πλάνες και τροφοδοτεί τις κατεστημένες αντίληψεις περί Ιστορίας.

3.

Μιά άλλη, όρθή, παρατήρηση του συγγραφέως είναι ή ακόλουθη: «'Η πρώτη διάταξη πάνω σε χρονολογική βάση του έπικο-μυθολογικού υλικού βρίσκεται στον 'Ησιοδο, τον πιο άρχαιο 'Ελληνα ποιητή, που μάς είναι γνωστός και σαν πρόσωπο. Έζησε όχι πολύν καιρό ύστερα απ' την περίοδο της τελικής συντάξεως της «'Ιλιάδας» και της

«Ὀδύσειας» στὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα». Πράγματι, βάση τοῦ ἐπικο-μυθολογικοῦ ὄντος εἶναι βέβαια ἡ *Θεογονία* ποὺ διέσωσε ὁ Ἡσίοδος. Στὴν σχετικὴ ἀνακοίνωσή μου στὸ «*Δαυλό*»¹ ὄχι μόνο συμφώνησα ὅτι ἡ «*Θεογονία*» εἶναι ἔργο ποὺ δὲν ἀνήκει στὸν Ἡσίοδο, ἀλλὰ ἀπέδειξα μὲ στοιχεῖα προερχόμενα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν *Θεογονία* ὅτι ἔχει γραφῆι πρὸ τῆς μεγάλης καταστροφῆς τῆς Ἀτλαντίδας, ποὺ εἶναι γνωστὴ ὡς «Μεγάλος Κατακλυσμός». Ἡ *Θεογονία* περιέχει ὄχι μόνο ἱστορικὰ στοιχεῖα τοῦ πανάρχαιου μεγάλου πολιτισμοῦ τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου ἀλλὰ καὶ τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας γνώσης περὶ τῶν νόμων τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ τὶς ἀπόψεις τοὺς περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν ὄντων. Ἡ ἀλληγορικὴ γλῶσσα [ἐπη μαντικά] ποὺ μεταχειρίζονταν οἱ ἱερεῖς τῶν Μουσείων, μὲ τὴν ἐπελθοῦσα καταστροφή, ποὺ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὸ μεγάλο ἱστορικὸ κενό, ἔπαψε νὰ ἐρμηνεύεται, λησμονήθηκε καὶ ἔγινε πλέον ἀκατάληπτη.

Ὁ συγγραφεὺς βέβαια πολὺ λίγα γνωρίζει γιὰ τὸν Ἡσίοδο καὶ γιὰ τὴν *Θεογονία*. Γράφει (σελίς 80): «Οἱ Μοῦσες τοῦ εἶπαν: Ξέρουμε ψέματα πολλὰ νὰ λέμε ὅμοια μ' ἀλήθειες, μὰ ξέρουμε, ὅταν θέλουμε κι ἀλήθειες νὰ ἱστοροῦμε». Τὸ κείμενο εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ [Θεογονία, στίχ. 26-28]: «Ποιμένες ἀγραιοὶ, κάκ' ἐλέγχεα, γαστέρες οἶον, ἴδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα, ἴδμεν δ', εὖτ' ἐθέλωμεν, ἀληθέα γηρύσασθαι». [«Ἐμεῖς οἱ βοσκοὶ ποὺ ζοῦμε στὴν ὑπαιθρο ξέρουμε νὰ λέμε ψέματα ὅμοια μ' ἀλήθειες, ἀλλὰ πού, ἂν θέλουμε, ξέρουμε κι ἀλήθειες νὰ ἀγριοφωνάζουμε»]. Εἶναι οἱ ποιμένες λοιπὸν ποὺ ζοῦν στὶς πλαγιὰς τοῦ Ἑλικῶνα καὶ ὄχι οἱ Μοῦσες. Ἡ διαφορὰ, εἶναι τεράστια καὶ εἶναι μιὰ ἀκόμα ἐπιβεβαίωση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο «μεταχειρίζονται» πολλοὶ ἐκ τῶν φιλολογούντων τὸ πανάρχαιο αὐτὸ κείμενο.

Τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ κείμενο εἶχε διασωθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀκαρνᾶνες ἱερεῖς τῶν Ἑλικωνιάδων Μουσῶν (ἔχω γράψει στὸ *Δαυλό* τί ἦταν τὰ Μουσεῖα).

Κατὰ τὸν Ἡσίοδο, στὴν ἐποχὴ τοῦ διασώζονταν καὶ παραδόσεις ἀπὸ στόμα σὲ στόμα («ποιμένες ἀγραιοὶ») καὶ ἱστορικὰ κείμενα ποὺ βρίσκονταν καὶ φυλάσσονταν ἐντὸς τῶν Μουσείων.

Βέβαια ὁ συγγραφεὺς, γιὰ τὸ ἂν τὰ ἐπη ἦταν γραμμένα δηλώνει ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀγνωστο: «Μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ὄχι, ἀλλὰ αὐτὸ ἔχει μικρὴ σημασία, διότι ἡ γραφὴ ἐξαφανίστηκε μὲ τὴν δωρικὴ εἰσβολὴ κι ἔγινε ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ξανὰ μὲ τὴν υἱοθέτηση τοῦ φοινικικοῦ ἀλφαβήτου γύρω στὰ μισὰ τοῦ 8ου αἰῶνα».

Αὐτὴ ἡ δήλωση ὅτι «ἔχει μικρὴ σημασία» ἂν ὑπῆρχε γραφὴ ἢ ὄχι εἶναι πράγματι ἀκατανόητη. Ἄν ὁ συγγραφεὺς εἶχε διαβάσει τὸ κείμενο τῆς *Θεογονίας*, αὐτὸ καὶ μόνο θὰ τὸν εἶχε πείσει ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο νὰ εἶχε διασωθεῖ διὰ τῆς μνήμης.

Ἀλλὰ καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἂν ὑπῆρχε γραφὴ, αὐτὴ ἐξαφανίστηκε μὲ τὴν δωρικὴ εἰσβολὴ καὶ εἰσῆχθη τὸ φοινικικὸ ἀλφάβητο γύρω στὰ μισὰ τοῦ 8ου αἰῶνα εἶναι ὄχι μόνο αὐθαίρετος ἀλλὰ καὶ ἱστορικὰ ἀνεπιβεβαίωτος. Τὸ αὐθαίρετο ἐντοπίζεται στὴ θεωρία ὅτι ἡ σύνταξη τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, πρέπει νὰ ἔγινε τὸν 8ο αἰῶνα. Τὸ συμπέρασμα βγαίνει διὰ τῆς «εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς». Λέμε: Ἀφοῦ τὰ Τρωϊκὰ ἔγιναν γύρω στὰ 1200, ἄρα τὰ ἐπη πρέπει νὰ συντάχθηκαν τὸν 8ο αἰῶνα. Τὴν δωρικὴ ὁμῶς εἰσβολὴ τὴν θέλουμε στὶς ἀρχὲς τῆς 2ης χιλιετίας. Καὶ ἐπειδὴ μὲ τὴν εἰσβολὴ χάνεται ἡ γραφὴ, δὲν ἔχουμε δηλαδὴ διασωθέντα γραπτὰ, τότε δεχόμαστε ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῶν ἐπῶν γίνεται μετὰ ἀπὸ 500 χρόνια ἀνυπαρξίας γραφῆς.

4.

Ὁ συγγραφεὺς ἐπιδιώκοντας καὶ αὐτὸς νὰ εὐθυγραμμισθεῖ μὲ δσοὺς «ἐπὶ πονήσει

(1) Βλ. τεύχος 25 (Ἰανουάριος 1984), σελ. 1139—52.

των ἐπὼν καθεστῆκεσαν», ὅπως ὁ Πausanίας θὰ ἔλεγε, γράφει, συνεχίζοντας κι αὐτὸς τὴν αὐθαιρεσία: «Σ' αὐτοὺς τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες ἡ Ἑλλάδα πέρασε ἀπὸ περίπλοκες μεταλλαγές: ἔγιναν διάφοροι συνδυασμοὶ ἀνάμεσα στὶς παλιές καὶ στὶς νέες φυλές, μαζικὲς μετακινήσεις ἀλλὰ καὶ μετακινήσεις μικρῶν ομάδων, προέκυψαν διαφορὲς στὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο» κ.λ.π. κ.λ.π., γιὰ νὰ ἀποφθεγματίσει: «Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι στὴν Ἑλλάδα ξανάρχισαν ὅλα ἀπ' τὴν ἀρχὴ ἢ ἀκόμη ὅτι ἡ ἀληθινὴ καὶ κυρίως ἑλληνικὴ ἱστορία ἀρχίζει γύρω στὰ 1000 π.Χ.».

Βέβαια πρέπει νὰ μποροῦμε νὰ βεβαιώνουμε καὶ ὄχι νὰ μποροῦμε νὰ λέμε ὅτι ὅλα ξανάρχισαν μετὰ τὴν καταστροφὴ. Ἄλλὰ ποῦ τὸ βρῆκε ὁ Codino αὐτὸ τὸ 1000 π.Χ.; Οἱ πρόσφατες ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες στὴ Θήρα ἀπέδειξαν ὅτι κατὰ τὸ 1500 π.Χ. ἔνας ἰσχυρὸς σεισμὸς ποὺ κατέστρεψε τὴ Θήρα συνοδευόταν ἀπὸ μιὰ τέρασσια ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου. Ἡ ἠφαιστειακὴ τέφρα ἐφθασε μέχρι τῆς Αἰγύπτου, ὁλόκληρο τὸ νησί ἐξαφανίστηκε καὶ ἡ βούλιαξε κάτω ἀπ' τὴ θάλασσα ἢ θάφτηκε κάτω ἀπὸ ἓνα παχύ στρώμα κισήρεως καὶ τέφρας ὕψους 50 καὶ πλέον μέτρων. Αὐτὴ ἡ καταστροφὴ ὑπῆρξε τραγικὴ γιὰ τὴν Κρήτη. Κανένα ἀνάκτορο δὲν ἐπέζησε, μὲ μοναδικὴ ἴσως ἐξαίρεση ἔνα μέρος τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ.

Τὸ 1932 ὁ καθηγητὴς Μarινάτος ἀναζητώντας τὸ ἐπίνειο τοῦ Μίνωος στὴν Ἄμνισό βρῆκε κίσρη στὸ ὑπόγειο ἐνὸς κτηρίου, στὴν παραλία. Δύο χρόνια ἀργότερα ἐξέφρασε τὴν ἀποψη ὅτι ἡ Κρήτη δὲν καταστράφηκε ἀπὸ ἀνθρώπους ἀλλὰ ἀπ' τὴν μεγάλη ἔκρηξη τῆς Θήρας. Ἡ ἔκρηξη αὐτὴ τῆς Θήρας θεωρήθηκε ὅτι ὑπῆρξε τέσσερες φορές μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ Κρακατάου, τοῦ ἠφαιστείου τῆς Σουμάτρας, ποὺ ἔγινε στὶς 26/27 Αὐγούστου τοῦ 1883. Οἱ ἐκρήξεις τοῦ Κρακατάου ἀκούστηκαν σὲ ἀπόσταση 2.000 χιλιομέτρων καὶ τὰ ἡχητικὰ κύματα ἔκαναν τρεῖς φορές τὸ γύρο τῆς γῆς, προτοῦ σβήσουν. Τὰ παλιρροϊκὰ κύματα 30 μέτρων ὕψους κατέκλυσαν μὲ τρομακτικὴ ταχύτητα τὰ παράλια τῆς Ἰάβας καὶ τῆς Σουμάτρας καὶ παρέσυραν ὀγκόλιθους, σιδηροτροχιὰς καὶ ἀτμομηχανὲς σιδηροδρόμων καθὼς καὶ πλοῖα. Πολλὲς μικρὲς πόλεις ξεθεμελιώθηκαν καὶ 36.000 ἀνθρώποι ἔχασαν τὴ ζωὴ τους [Ἱστορ. Ἑλλ. Ἔθνος, «Ἑκδ. Ἀθηνῶν», Α' Τόμ., σελ. 215]. Σήμερα θεωρεῖται πλέον βέβαιο ὅτι οἱ συνέπειες ἐκείνης τῆς τρομακτικῆς ἐκρήξεως τῆς Θήρας ὑπῆρξαν καὶ ἡ αἰτία τοῦ πνιγμοῦ τῆς Κρήτης καὶ τοῦ ἐξαφανισμοῦ τοῦ πολιτισμοῦ της ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ προσκήνιο. Ἄλλὰ ἂν ἡ Κρήτη ὑπέκυψε κάτω ἀπὸ τὸ νέο αὐτὸ πλῆγμα ἐνὸς γεωλογικοῦ σπασμοῦ, εἶναι δυνατόν νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ νέα καταστροφὴ ἄφησε ἀνέπαφη τὴν ὑπόλοιπη νησιωτικὴ καὶ χερσαία χώρα καὶ τοὺς κατοίκους της; Καὶ τὸ ἐρώτημα ποῦ πρέπει νὰ διατυπωθεῖ ἀπὸ κάθε καλῆς πίστεως ἀνθρώπο εἶναι: Ὁ Ὅμηρος περιγράφει στὴν Ἰλιάδα τὴν συμμετοχὴ στὰ Τρωϊκὰ τῆς Κρήτης μὲ ὀγδόντα καράβια καὶ μὲ δύο ἑκατοντοὺς ἀρχηγούς, τὸν Ἰδομενέα τὸν Δευκαλίδη, γενιὰ τοῦ δοξασμένου Μίνωα [ἀπ. Ἡοιῶν 94,96 καὶ 16], καὶ τὸν Μηριόνη. Μὲ βάση τοὺς ἰσχυρισμοὺς ὅτι ἡ ἐκστρατεία στὴν Τροία πρέπει νὰ ἔγινε τὸ 1200 ἢ 1400, τί πρέπει νὰ συμπεράνει κανεὶς; Ὅτι μετὰ ἀπὸ 100 χρόνια ἢ ἔστω 200 ἢ Κρήτη ποὺ σωριάστηκε σὲ ἐρείπια εἶναι σὲ θέση πάλι νὰ λαμβάνει μέρος σὲ ἐκστρατείες; Καὶ ὁ Ὅμηρος περιγράφει τὴν Κρήτη ποὺ ἔλαβε μέρος σὰν «ἐκατόμπολιν» [Ἰλ., β, 649], δηλαδή ἡ Κρήτη τοῦ 1200 ἔχει 100 πόλεις ποὺ σφύζουν ἀπὸ ζωὴ, παρ' ὅλον ὅτι ὑπέστησαν μιὰ τεράστια καταστροφὴ μόλις πρὸ 100 ἢ 200 ἐτῶν; Καὶ ἡ προσθήκη ὅτι ὁ Ἰδομενεὺς ἦταν Δευκαλίδης ἀπὸ τὴν γενιὰ τοῦ Μίνωα δὲν τὸν τοποθετεῖ χρονικὰ κάπου κοντὰ στὸν ἴδιο τὸν Δευκαλίωνα ποὺ ἐπέζησε τῆς μεγάλης καταστροφῆς καὶ ποὺ αὐτὸς σὰν πρῶτος βασιλεὺς κρατῶν τὰ σκῆπτρα ἐκ τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς (πρὸ τῆς καταστροφῆς) ὀρισε τοὺς νέους βασιλεῖς στὸν ἑλληνικὸν ὄριον;

Ποιὰ ἡ ἀνάγκη τῶσαν περίπλοκων μεταλλαγῶν; Ἡ μορφολογία, τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου μὲ τὰ πολλὰ ἠφαιστεια (Αἶγινα, Μέθανα, Πόρος, Μῆλος, Κίμωλος, Πολύαιγον, Φολέγανδρος, Θήρα, Νίσυρος, Κῶς, Μυτιλήνη, Χίος, Λήμνος, Ἰμβρος,

Σαμοθράκη) μὲ τοὺς σεισμοὺς καὶ μὲ τὶς πιθανὲς συνέπειές τους στοὺς χειμάρρους, στὶς λίμνες, στοὺς ποταμούς, ὑπῆρξε τὸ αἷτιο μιᾶς ἐντονῆς μετακινήσεως τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ, τῆς ἀναμίξεως αὐτῶν καὶ τοῦ σχηματισμοῦ βαθμιαίως μιᾶς κοινῆς γλώσσας.

Ὁ Ἡρόδοτος ποὺ δείχνει ὅτι πολλὰς φορὲς ἔχει ὑποστῇ σύγχυσή καὶ τελεῖ ἐν ἀδυναμία νὰ «βγάλει ἄκρη» στὸ βαρὺ φορτίο τῆς ἐξιστορήσεως τῶν πανάρχαιων συμβάντων, μᾶς λέει [*Πολύμνια*, 129]: «*Τὴν δὲ Θεσσαλίην λόγος ἐστὶ τὸ παλαιὸν εἶναι λίμνην*». [Τὸν παλαιὸ καιρὸ ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη ἡ φάραγξ καὶ τὸ στενὸ μέρος τῆς ἐκροῆς τῶν ποταμῶν (Πηνειός, Ἀπιδανός, Ὀνόχων, Ἐνιπεύς καὶ Πάμισος), αὐτὸς καθὼς καὶ ἡ Βοιθίης λίμνη δὲν ὠνομάζονταν ὅπως σήμερα, ἔρρεαν ὁμῶς καθὼς καὶ τώρα, μεταβάλλοντας ὅλη τὴ Θεσσαλίαν σὲ πέλαγος. Οἱ Θεσσαλοὶ λέγουν ὅτι ὁ Ποσειδῶνας ἔκανε τὴ χαράδρα, μέσω τῆς ὁποίας ρεῖ ὁ Πηνειός· καὶ λέγουν ὁρθά· γιατί πιστεύεται ὅτι ὁ Ποσειδῶν σείει τὴν γῆ καὶ ὅλα τὰ σχίσματα τῆς γῆς ποὺ προέρχονται ἀπὸ σεισμὸ εἶναι ἔργα τοῦ Ποσειδῶνος].

Τὸ ὄνομα βέβαια «Θεσσαλία» ὑποδηλώνει «θέσιν ἄλός», δηλαδὴ τόπο ποὺ ἄλλοτε ὑπῆρχε θάλασσα. Τὸ ἐρώτημα ποὺ μένει μέχρι στιγμῆς ἀναπάντητο εἶναι: Πότε ἡ θάλασσα ἔγινε ξηρά; Καὶ τέλος πότε ἄραγε ὀνομάσθηκε ἡ περιοχὴ Θεσσαλία; Γιατί ὁ Ὅμηρος δὲν γνωρίζει τὸ ὄνομα «Θεσσαλίη»;

5.

Ὁ Ἡρόδοτος εἶναι ἀκόμη ὁ ὑπεύθυνος τῆς δημιουργηθείσης ἐντυπώσεως ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου ποὺ χρησιμοποιοῦμε μέχρι σήμερα εἶναι προελεύσεως φοινικικῆς. Γράφει στὴν ἱστορία του [*Τερψιχόρη*, 58-59]: «Οἱ δὲ Φοῖνικες ποὺ μαζί μὲ τὸν Κάδμο ἦλθαν, ἐκ τῶν ὁποίων κατάγονταν οἱ Γεφυραῖοι, ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ποὺ μετέφεραν μαζί τους κατὰ τὴν ἐγκατάστασή τους σ' αὐτὴ τὴ χώρα, εἰσήγαγαν τὴν ἐπὶ πληρωμῇ (διδασκάλια) διδασκαλία στοὺς Ἕλληνες καὶ εἰσήγαγαν ἀκόμη καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν γνώμη μου δὲν ὑπῆρχαν πρωτύτερα στοὺς Ἕλληνες. Κατ' ἀρχὴν αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου τὰ χρησιμοποιοῦσαν ὅλοι οἱ Φοῖνικες, μετὰ τὴν ἀπόδο δὲ τοῦ χρόνου ταυτόχρονα μὲ τὴν ὁμιλία μετέβαλλαν καὶ τὴν μορφή καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων.

»Κατοικοῦσαν δὲ ἐκείνῃ τὴν ἐποχὴ στὰ περισσότερα μέρη τὰ γύρω ἀπ' αὐτοὺς ἐκ τῶν Ἑλλήνων οἱ Ἴωνες, οἱ ὁποῖοι παραλαμβάνοντας μὲ τὴ διδασκαλία ἀπὸ τοὺς Φοῖνικες τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου καὶ τροποποιήσαντες λίγα ἀπ' αὐτὰ τὰ μεταχειρίζονταν· κι ἐφ' ὅσον τὰ μεταχειρίζονταν, καθὼς ἦταν καὶ δίκαιο ἐπειδὴ τὰ εἰσήγαγαν στὴν Ἑλλάδα οἱ Φοῖνικες, τὰ ὀνόμασαν φοινικικά. Ἀκόμη δὲ καὶ τοὺς παπύρους (*βύβλους*) οἱ Ἴωνες ἀπὸ παλαιὰ συνήθεια ὀνομάζουν διφθέρες, διότι κάποτε, ὅταν ὑπῆρξε ἑλλειψη παπύρων, μεταχειρίζονταν διφθέρες (δέρματα κατεργασμένα) αἰγῶν καὶ προβάτων· ἀκόμη καὶ στὴν ἐποχὴ μου πολλοὶ ἀπὸ τοὺς βαρβάρους γράφουν πάνω σὲ τέτοιες διφθέρες (58).

»Εἶδα καὶ ὁ ἴδιος γράμματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Κάδμου (*Καδμήια γράμματα*) στὸ ἱερὸ τοῦ Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος στὴ Βοιωτικὴ Θήβα, χαραγμένα (ἢ ἀνάγλυφα καὶ κολλημένα ἐπάνω) σὲ τρεῖς τρίποδες, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν ὅμοια μὲ τὰ σημερινὰ ἰωνικά» (59).

Ἄς δοῦμε ὁμῶς αὐτὰ ποὺ λέει ὁ Ἡρόδοτος κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς «*Θεογονίας*», ποῦ, ὅπως φαίνεται, δὲν τὸν εἶχε ἀπασχολήσει καὶ προβληματίσει ὅσον ἔπρεπε. Εἶχε γράψει [*Εὐτέρπη*, 53]: «Διότι νομίζω, ὅτι ὁ Ἡσίοδος καὶ ὁ Ὅμηρος ὑπῆρξαν ἀρχαιότεροί μου κατὰ τετρακόσια χρόνια καὶ ὄχι περισσότερο. Αὐτοὶ εἶναι ποὺ ἔγραψαν τὴν *Θεογονίαν* γιὰ τοὺς Ἕλληνες, καὶ ἔδωσαν στοὺς θεοὺς τὶς ἐπωνυμίες καὶ μοίρασαν σ' αὐτοὺς τιμὲς καὶ τέχνες καὶ ὑποτύπωσαν τὶς μορφές τους». Ἄς ἀφήσουμε ὁμῶς πρὸς

στιγμὴν τὸν Ἡρόδοτο καὶ ὡς ξεκινήσουμε ἀπὸ τὸν Κάδμο. Κατὰ τὴν *Θεογονίαν* ὁ Κάδμος ζεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ Διός. Ὁ Κάδμος εἶναι μεγάλωψυχος ἀλλὰ καὶ ὀξύθυμος. Παντρεύτηκε τὴν κόρη τοῦ Ἄρη καὶ τῆς Κυθέρειας, τὴν Ἀρμονία [*Θεογονία*, στίχος 937]: «*Ἀρμονίην θ' ἦν Κάδμος ὑπέρθυμος θετ' ἄκοιτιν*». Ἀπὸ τὸν γάμο αὐτὸν [*Θεογ.*, στίχ. 975-978] γεννήθηκαν ἡ Ἰνώ, ἡ Σεμέλη, ἡ Αὐτονόη καὶ ὁ Πολύδωρος «*εὐστεφάνω ἐνὶ Θήβῃ*» [στὴν περιτριγυρισμένη ἀπὸ ὁμορφα τείχη Θήβα]. Ἡ *Θεογονία* (ποῦ εἶναι ἔργο προκατακλυσμαῖο) ἀγνοεῖ ὁποιαδήποτε σχέσις τοῦ Κάδμου μὲ τὸ ὄνομα Φοῖνιξ. Ἀλλὰ καὶ στοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους ἡ Θήβα ἀποκαλεῖται «*ἐπτάπυλος*» καὶ «*Καδμηίης γαίῃ*». [*Ἔργ. Ἡμέραι*, στίχ. 161], δηλαδὴ ἐπτάπορτη καὶ χώρα τοῦ Κάδμου.

Τὸ ἀναφερομένα στὴν *Ὀδύσσεια* (λ. 260-265) ὅτι τὴν Θήβα ἔκτισαν ὁ Ἀμφίωνας καὶ ὁ Ζῆθος, ποῦ ἦταν παιδιὰ τῆς Ἀντιόπης, τῆς κόρης τοῦ Ἀσωποῦ, δὲν ἀναφέρονται στὴν *Θεογονία*, ἡ ὁποία κανένα ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτὰ δὲν γνωρίζει. Ἴσως εἶναι μεταγενέστερα. Ὁ Ἡσίοδος [*Ἀσπὶς Ἡρακλέους*, στίχ. 95] ἐπίσης δὲν γνωρίζει τίποτα περὶ «Φοινίκων» καὶ τὸ μόνο ποῦ ἀναφέρει εἶναι τὰ «*φοινικόνεντα*», δηλαδὴ τὰ κοκκινωβαμμένα ἡνία τῶν ὠκυπόδων ἱππῶν.

Ὁ Ὅμηρος ὁμῶς μᾶς μιλάει γιὰ τὸν Φοῖνικα ποῦ ἔλαβε μέρος στὸ Τρωϊκὸ καὶ τὸν ἀποκαλεῖ «*Διὸς φίλον*» [*Ἰλ.*, I, 168]. Αὐτὸς ὁμῶς κατοικοῦσε «*ἐσχατιὰς Φθίης, Δολόπεσσιν ἀνάσσων*». Βασίλευσε στὰ πέρατα τῆς Φθίας ποῦ τὴν κατοικοῦσαν οἱ Δόλοπες.

Στὴν *Ὀδύσσεια* ὁμῶς γίνεται λόγος γιὰ τὴ χώρα τῶν Φοινίκων ποῦ ἦταν πλησίον τῆς Κύπρου [δ, 83]. Περί αὐτῶν τῶν Φοινίκων ἡ γνώμη τοῦ Ὀμήρου εἶναι φοβερή. Γράφει: «*Ἐνθα δὲ Φοινίκες ναυσίκλυτοι ἤλυθον ἄνδρες τρώκται, μυρ' ἄγοντες ἀθύρματα νηὶ μελαίνῃ*» [θ, 415, 416], δηλαδὴ ἄνθρωποι πανοῦργοι (κερδαλέοι, ἀπατεῶνες), ποῦ χιλιάδες ψευδοπράγματα κουβαλοῦσαν μὲ τὸ μαῦρο πλοῖο τους. Αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς ἀχρείους ἔμπορους, ὅπως τοὺς περιγράφει ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡρόδοτος ὁ Ἀλικαρνασσέας (490 ἢ 480 - 425 π.Χ.), ὁ ὁποῖος ἀβασάνιστα, ὅπως λέει ὁ Θουκυδίδης (Α, 20, 1), πολλὰς ἀνακρίβειες διατύπωνε, θεώρησε ὅτι τοὺς μετέφερε ὁ «Τύριος Κάδμος» [*Εὐτέρπη*, 49] στὴν Βοιωτικὴ Θήβα. Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς Φοινίκες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους κατ'ἀγονταν οἱ Γεφυραῖοι, ἔλαβαν (κατὰ τὸν Ἡρόδοτο) οἱ Ἕλληνες τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου. Ὁ Κάδμος ὁμῶς, ὅπως εἶδαμε, βασιλεῦει στὴν ἐποχὴ τοῦ Δία.

Ὁ Ἡρόδοτος ὁμῶς, ὅπως εἶπαμε, συμπληρώνει (καὶ ἡ μαρτυρία του αὐτὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ χρήσιμη καὶ ἀποτελεῖ ἱστορικὴ ἀπόδειξις), ὅτι ὁ ἴδιος μὲ τὰ μάτια του εἶδε «*Καδμηία γράμματα...*, τὰ πολλὰ ὁμοία ἔόντα τοῖσι Ἰωνικοῖσι» χαραγμένα ἐπάνω σὲ τρεῖς τρίποδες στὸ ἱερὸ τοῦ Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος στὴ Βοιωτικὴ Θήβα. Ὁ Ἡρόδοτος δηλαδὴ ἠθελὰ του ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου, τὰ «Καδμηία γράμματα», εἶναι ὁμοία μὲ αὐτὰ ποῦ χρησιμοποιοῦσαν καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Ἰωνίας. Βεβαιώνει ἀκόμη, ὅτι οἱ Ἴωνες κάποτε χρησιμοποιοῦσαν ἀντὶ παπύρων (*βύβλων*) διφθέρες, γιὰ νὰ γράφουν. Τέλος τὸ γεγονός καὶ μόνον ὅτι τὸ ἀλφάβητο, ποῦ ἀβασάνιστα θεωρεῖται φοινικικόν, τὸ ἀποκαλεῖ «Καδμηία γράμματα» σημαίνει ὅτι τὸ προελθὸν ἀπὸ τὴν καταβύθισι τῆς Ἀτλαντίδας «ἱστορικὸ κενόν» δὲν τὸ ἀντελήφθη. Καὶ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς βαρβαρικὰς «ἀντεπιδράσεις» τῶν λαῶν τοῦ ἐλληνικοῦ περιγύρου, ποῦ στοὺς προ-ἡρωϊκοὺς καὶ ἡρωϊκοὺς χρόνους εἶχαν δεχθεῖ ἐν σπέρματι τὸν μεγάλο πολιτισμό, θεώρησε τοὺς πολιτισμοὺς αὐτοὺς, ποῦ διαμορφώθηκαν κυρίως μετὰ τὴν καταστροφὴ, ὡς προηγθέντας τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ.

Ἡ σύγχυσις βέβαια αὐτὴ δὲν εἶναι μόνον «πάθημα» τοῦ Ἡροδότου: ὁλόκληρη σχεδὸν ἡ κλασσικὴ περίοδος, πλην ἐλαχίστων ἰσως ἐξαιρέσεων, δὲν διέλυσε ποτὲ τὴν ὁμίχλη ποῦ σκέπασε τὸν μεγάλο πολιτισμό. Πιστεύω ὁμῶς ἀκόμη, ὅτι ὅταν τὸ φῶς ἀρχίσει νὰ διαλύει τὴν ὁμίχλη τοῦ μύθου καὶ νὰ διαφαίνεται τὸ τεράστιο γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἔργο τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, τότε τὴν διπλὴ καταστροφὴ, Ἀτλαντί-

δας — Θήρας, τὴν διαδέχθηκε μιὰ τρίτη, πολιτιστικὴ αὐτὴ, ποὺ ὀφείλετο στὴ Ρώμη.

6.

Τελειώνοντας τὴν κριτικὴ τῶν βασικῶν στηριγμάτων τῆς μελέτης τοῦ Fausto Co-dino (τὰ κεφάλαια περὶ ὁμηρικῆς μοναρχίας κ.λ.π. δὲν ἔχω σκοπὸ νὰ τὰ σχολιάσω) θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ ἀπαριθμήσω τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα μιὰ καλόπιστη ἐρευνα (ἂν εἶχε γίνει) θὰ μᾶς ὁδηγοῦσε:

(α) Τὰ περὶ «ἰνδοευρωπαϊκῆς γλώσσας» εἶναι δημιουργήματα τῶν πλαστογράφων τῆς ἱστορίας.

(β) Ἀπὸ τίς τοπικὲς γλώσσες τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (ἡ γλωσσικὴ διαφοροποίησις ὀφειλόταν ἀρχικὰ στὸ ἀνάγλυφο τῆς ἑλληνικῆς γῆς) δημιουργήθηκε ἐν συνεχείᾳ κάτω ἀπὸ τὴν πίεση φυσικῶν συμβάντων καὶ ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν, μὲ τὴ συνεχῆ ἀνάμιξη, ἡ λεγομένη «κοινὴ ἑλληνικὴ», ποὺ καὶ αὐτὴ οὐδέποτε μιλήθηκε ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπων τοῦ μητροπολιτικοῦ χώρου ἢ τῶν ἀνθρώπων τοῦ μικροῦ ἢ εὐρύτερου περιγύρου.

(γ) Αὐτὲς οἱ τοπικὲς γλώσσες, ποὺ συνέκλιναν ἐξελισσόμενες στὴν «κοινὴ ἑλληνική», ἐπηρέασαν τὴν ἀνάπτυξη ὅλων τῶν γλωσσῶν ὡς προβαδίζουσες σὲ πλοῦτο λέξεων λόγῳ τῆς πρωτοπορίας τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου στὸν πολιτισμό. Ἡ πρωτοπορία στὸν πολιτισμὸ ὀφειλόταν στὴν ταχύτητα μὲ τὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου τελειοποίησαν τὴ γλώσσα. Ἡ ταχύτητα ὀφειλόταν στὴν μοναδικότητα τῆς μορφολογίας τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ στὴν ἔνταση τῶν πρώτων ἐρεθισμάτων γιὰ τὴν ἀπόκτηση γλώσσας, ποὺ εἶναι οἱ ἦχοι καὶ οἱ εἰκόνες.

(δ) Εἶναι παρανοϊκὸ νὰ δέχεται κανεὶς τὴν τελειότητα μιᾶς γλώσσας καὶ ν' ἀναζητᾷ τὸ ἀλφάβητο τῆς γλώσσας στοὺς «κερδαλέους Φοῖνικες», ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Ὅμηρος. Ἡ ὕπαρξη τέλειᾳς γλώσσας προϋποθέτει τὴν ὕπαρξη τέλειου ἀλφαβήτου.

Κλείνω τὰ βασικὰ αὐτὰ συμπεράσματα μὲ τὴν εὐχὴ ὅπως πρὸς τὸ συμφέρον τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ὄχι μόνο τοῦ Ἑλληνισμοῦ κάποτε παύσει τὸ παιχνίδι τῆς πλαστογραφίας. Πρέπει νὰ βοηθήσουν ὅλοι ὅσοι κατὰ τεκμήριον θεωροῦνται εἰδικοί στὴν ἀποκατάστασις τῆς ἀλήθειας, ἀποκατάστασις ποὺ προϋποθέτει τὴν ἀνατροπὴ τῶν δογμάτων — τῶν θρησκοπολιτικοκοινωνικῶν ἀλλὰ καὶ «ἐπιστημονικῶν» δογμάτων.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΙΤΣΙΡΟΓΛΟΥ

Χωρὶς Ὅδηγὸ

.....
*Στραγγισμένες ψυχὲς γύρω σου,
 μ' ἐλπίδες καὶ βουβὴ ἱκεσία
 ὑψώνουν τὰ χέρια τους·
 τὴ δικαίωσιν στὴν ἐλεημοσύνη,
 στὴν τύχη ἢ στὸ θάνατο ἀναζητοῦν.*

Γ. Δ. ΔΕΠΟΣ

Μεταφυσική και Ἄνθρωπος

Γιὰ χιλιάδες χρόνια ἀπυροῦσε ὁ Ἄνθρωπος, τὸ μόνο ὀρθιὸ ζῶο μέσα στὴ Φύση, τὸ ζῶο ποὺ μπορούσε νὰ κυτᾶζει τ' ἄστρα: Τί ἄραγε συνέβαινε μ' αὐτά; Ἦτανε κολλημένα σὰν ταπετσαρία στὸ ταβάνι τοῦ Σύμπαντός του (ἕνα ταβάνι περιστρεφόμενο), πάνω ἀπ' τὸ ὁποῖο δὲν ὑπῆρχε τίποτα ἢ, τοποθετημένα σὲ διαφορετικὲς ἀποστάσεις ἀπὸ μᾶς, πηγαίνανε συνέχεια μακρυὰ κι ὅλο καὶ πιὸ μακρυὰ; Κι αὐτὸ τὸ «μακρυὰ» ποὺ τελείωνε; Πουθενά; Κι ἂν τελείωνε κάπου, τί βρισκότανε παραπέρα; Δυστυχῶς τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν ἐπαιρναν εὐκολὴ ἀπάντηση κι ὁ ἄνθρωπος τὰ ἀνάθεσε στὴν ἐπιστὴμὴ του, ποὺ ὅλο ἀνάβαλλε κι ὅλο ἀνάβαλλε μὴ μπορώνοντας, ἀκόμα καὶ σήμερα, νὰ μᾶς δώσει τὴν ἀπόφασή της. Παρὰ τὰ τέλεια σημερινὰ ὄργανά της (κατοπτρικά καὶ ραδιοτηλεσκοπία μεγάλης ἐμβέλειας), ποὺ φτάνουνε στὴν ἀσύλληπτη ἀπόσταση τῶν, κάπου, ἑξὶ δισεκατομμύριων χρόνων φωτός νὰ βλέπουνε, ἡ Ἐπιστὴμη, ποὺ βασίζεται στὶς αἰσθήσεις καὶ τὰ κάθε εἶδους ὄργανα μὲ τὰ ὁποῖα πολλαπλασιάζει τὶς δυνατότητές της, καθὼς καὶ στὸν ἐπαγωγικὸ συλλογισμό, βρίσκεται τὸ ἴδιο ἀνίκητὸ σήμερα γιὰ μιὰ ὀριστικὴ ἐξήγηση. Ἀπὸ τότε, δηλαδή, ποὺ μεθοδικώτερα ἀρχισε νὰ παρατηρεῖ τὸν οὐρανὸ.

Τὸ νόστιμο ὅμως ἐδῶ εἶναι, ὅτι μεγαλώνοντας τὴν ἀπόσταση (χῶρο) γύρω μας στὰ ἑξὶ δισεκατομμύρια χρόνια φωτός, αὐτόματα κι ἰσόποσα μεγαλώνουμε καὶ τὸ χρόνο μέσα στὸν ὁποῖο ζοῦμε. Καὶ συμπεραίνουμε, ὅτι εἴμαστε τουλάχιστο ἄλλο τόσο παλιοί. Γιατί, βέβαια, γιὰ νὰ φτάνει τὸ φῶς ἀπὸ μακρινοὺς γαλαξίες σὲ μᾶς ὅστερα ἀπὸ ἑξὶ δισεκατομμύρια χρόνια (μὲ τὴν ἱλιγγιώδη ταχύτητά του τῶν τριακοσίων χιλιάδων χιλιόμετρων τὸ δευτερόλεπτό), σημαίνει, ὅτι τὴν ἐποχὴ κείνη, πρὶν ἑξὶ δισεκατομμύρια χρόνια, οἱ γαλαξίες αὐτοὶ ὑπῆρχανε. Καὶ τοὺς βλέπουμε σήμερα, ὅπως τότε ἦταν. Δηλαδή ὅτι ὁ κόσμος δὲν κατασκευάστηκε (ἂν κατασκευάστηκε) ἀπὸ τό-

τε κι ἔπειτα, ἀλλὰ ἀπὸ τότε καὶ πρωτότερα. Κι ὄχι, ὅπως ἔλεγε ἡ Ἐκκλησία τοῦ Μεσαίωνα βασισμένη στὴν Παλιὰ Διαθήκη, πρὶν τέσσερις χιλιάδες τετρακόσια σαράντα τέσσερα χρόνια π.Χ. Αὐτὴ τὴ στιγμή, μάλιστα, ἀντιμετωπίζουμε ἕνα Σύμπαν ποικίλης ἡλικίας: Τὰ πιὸ κοντινὰ οὐράνια σώματα τὰ βλέπουμε, ὅπως ἦτανε πρὶν λίγο. Καὶ τὰ πιὸ μακρινὰ, ὅπως ἦτανε πολὺ πολὺ παλιά. Αὐτὸ ποὺ κυτᾶζουμε, δηλαδή, εἶναι μόνο τὸ παρελθόν τοῦ Κόσμου μας. Κι ἡ ἐνημέρωσή μας, ἀπ' τὰ «πέρατα» τοῦ Σύμπαντος εἶναι πολὺ ἐλαττωματικὴ. Ἀρκεῖ ν' ἀναλογιστοῦμε, ὅτι, ἂν ὁ Ἥλιος σβῇ ξαφνικά, θὰ τὸ μάθουμε σὲ λίγα λεπτά. Ἄν ὅμως ἕνας μακρινὸς γαλαξίας διασπαστεῖ, δὲ θὰ τὸ πληροφορηθοῦμε παρὰ σὲ κάμποσα δισεκατομμύρια χρόνια (δηλαδή ποτέ). Ἀλίμονο, τὸ τηλεγραφεῖο τοῦ Σύμπαντος πάει μὲ τὸν ἀραμπᾶ! Ὅσο γιὰ τὴν Ἐπιστὴμὴ, φαίνεται νάναι μᾶλλον ὄργανο γιὰ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν προβλημάτων μας παρὰ κλειδί γιὰ τὴν ἐπίλυσίν τους. Γιατί δυστυχῶς σὲ κάθε πόρτα μυστηρίου ἀπ' αὐτὲς ποὺ μᾶς ἀνοίγει, δέκα καινούργιες κλειδωμένες παρουσιάζονται μπροστὰ στὰ μάτια μας, ποὺ δὲν τὶς εἶχαμε δεῖ νωρίτερα, νὰ ὑπάρχουνε πίσω ἀπ' αὐτή. Κι ἔτσι τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ γιὰ τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο τοῦ Κόσμου ἐξακολουθοῦνε νὰ κρέμονται ἀπὸ ψηλὰ (σὰ σταφύλια, ποὺ δὲ μπορούμε νὰ κόψουμε). Κι ὁ οὐρανός, τὸ σκοτεινὸ μάτι τοῦ Σύμπαντος, μᾶς κυτᾶζει τὶς νύχτες ἀνέκφραστος. Δίχως νὰ μᾶς ἀφήνει νὰ μαντέψουμε, μέσα του, τὸ λόγο τῆς παρουσίας μας ἀπὸ κάτω του καὶ τὴ μελλοντικὴ μας τύχη. Οὔτε τί ἄλλα «σημεῖα καὶ τέρατα» κρύβονται στὰ ἀπύθμενα βάθη πίσω του.

* * *

Ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος βιαζότανε πάντοτε. Καὶ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ χρόνου καὶ τὸ τέλος τοῦ τόπου τὸν κατάρρωγε μέσα του. Κι ἤθελε μιὰ σύντομη καὶ καθαρὴ ἀπάντηση γιὰ χρῆσιν τῆς κάθε γενιᾶς ποὺ

ρώταγε κι ὄχι μιὰν ἀπάντηση πού «θά» τὴν ἔδινε ἡ Ἐπιστήμη («ἴσως», «κάποτε») γιὰ χρῆση μιᾶς μελλοντικῆς γενιᾶς, πού βρίσκεται μπροστά, χωμένη στὴν ὁμίχλη τοῦ μέλλοντος. Καὶ πού μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι καμμιὰ. Ὁ ἄνθρωπος ἤθελε, κάθε φορά, μιὰν ἀπάντηση: Πρὶν ἀπ' τὴ Φυσικὴ Ἐπιστήμη. Ἔστω ἔξω καὶ πέρα ἀπ' τὴ Φυσικὴ. Μιὰν ἀπάντηση δηλαδὴ μεταφυσικὴ. Ἀλλ' ἀπ' τὸ τίποτα προτιμώτερη. Καὶ νά, γιατί ἡ ἀπεραντώσυνη τῶν τόπων, μέσ' τὴν αἰωνιότητα ἢ ὄχι, εἶναι ἓνα καθαυτό, ἓνα γνήσιο μεταφυσικὸ θέμα, πού ἀπασχόλησε τοὺς ἐξυπνότερους ἀνθρώπους κάθε γενιᾶς, γιὰ νὰ λάβει τὴ λύση του. Ὅλες οἱ λογικὰ δυνατὲς ἐκδοχές, λοιπόν, προταθῆκαν πάλι καὶ πάλι κι ὑποστηριχτήκανε ζωηρά. Καὶ μάλιστα, πολλές φορές, μὲ περιττὴ καὶ δυσκολοχώνευτη φιλολογία ἀπὸ καλοὺς φιλόσοφους ἀλλὰ κακοὺς συγγραφεῖς. Ὅτι τὸ Σύμπαν εἶναι κλειστὸ κι ὁρισμένον —αὐτό! Ὅτι τὸ Σύμπαν εἶναι ἀπεριόριστο γύρω μας, χωρὶς τελειωμό. Καί, τέλος, ὅτι τὸ Σύμπαν εἶναι καὶ περιορισμένο κι ἀπέραντο. Κάτι ἀνάμεσα. Πρᾶγμα πού ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ μὴν εἶναι οὔτε περιορισμένο οὔτε ἀπέραντο: Νάιναι ἓνα Σύμπαν «πεπερασμένο» καὶ «ὑπερσφαιρικό».

* * *

Ἄς δοῦμε τώρα, μέσα στὸ γενικώτερο αὐτὸ σχῆμα, τίς εἰδικώτερες λύσεις ποῦδωσαν οἱ πρῶτοι θεωρητικοὶ τῆς Φύσης, καὶ μετὰ τί λέει ἡ σύγχρονη θεωρία. Ὁ Παρμενίδης εἶπε, ὅτι τὸ Σύμπαν εἶναι σφαῖρα μὲ συγκεκριμένο ὄγκο, καταγεμάτη. Τόσο μάλιστα γεμάτη, ὥστε μέσα σ' αὐτὴ κάθε κίνηση εἶναι ἀδύνατη. Ὅσο γι' αὐτὲς τίς κινήσεις πού παρατηροῦμε κάθε μέρα γύρω μας, ὅτι εἶναι ἀπλὰ ξεγέλασμα τῶν αἰσθήσεών μας. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ μάλιστα προσπάθησε νὰ τ' ἀποδείξει (μὲ τρομερὴ πειστικότητα) ὁ μαθητὴς τοῦ Παρμενίδη Ζήνωνας ὁ Ἑλεάτης, ὅταν ἦρθε στὴν Ἀθῆνα μαζί μὲ τὸν καθηγητὴ του (μέσα στὰ πλαίσια ἐνὸς διεθνoῦς φιλοσοφικοῦ «τουρνουά» τῆς ἐποχῆς) μὲ τίς πολὺκροτες ἀναλύσεις του γιὰ τὸ «ἀδύνατο» τῆς κίνησης (ὁ ταχύποδας Ἀχιλλέας, πού «δὲν θὰ φτάσει πο-

τέ» τὴν προηγούμενη ἀπ' αὐτὸν βραδυκίνητη χελῶνα· τὸ βέλος τοῦ τόξου, «πού δὲ θὰ ξεφύγει ποτέ» ἀπ' τὴ χορδὴ του κ.λ.π. κ.λ.π.). Ὁ Ἡράκλειτος εἶπε, πὼς τὸ Σύμπαν δὲν εἶναι ἄλλο, παρὰ μιὰ «φωτιά», πούναι ἡ ἴδια, ζωντανὴ κι αἰώνια, κι ἀναβοσβήνει μόνο, ὄχι ἐντελῶς ἀλλὰ βαθμιαῖα καὶ σύμφωνα μ' ἓνα ὁρισμένο, δικό της, κανονισμό. Ὁ Κόσμος αὐτὸς (τῆς «φωτιᾶς») ἔχει μακροχρόνιες φάσεις πανομοιότυπες, στίς ὁποῖες μέσα τὰ γεγονότα ἐπαναλαμβάνονται ἀπαράλλαχτα. Τὴν τελευταία θεωρία τὴν υἱοθέτησε στὴν ἐποχὴ μας ὁ Νίτσε, θεωρώντας τὴ μάλιστα καὶ κεντρικὸ ἀξίωμα τῆς «αἰσιοδοξίας» τοῦ συστήματός του. Ἐννοεῖται, ὅτι σ' ἓνα τέτοιο Σύμπαν, ἐπαναλαμβανόμενο, τὸ τώρα εἶναι ὁποτεδήποτε καὶ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον ποτέ. Ἀφοῦ, ἂν πρόκειται νὰ ξαναγεννηθῶ ἄπειρες φορές, εἶμαι κιόλας ἀθάνατος... Ἀλλὰ τί ἐννοοῦσε ἄραγε ὁ Ἡράκλειτος, λέγοντας φωτιά πού ἀναβοσβήνει; Σήμερα, ὅταν παρατηροῦμε μὲ τὰ μεγάλα τηλεσκόπιά μας τὸν οὐρανὸ καὶ βλέπουμε τοὺς μακρινοὺς γαλαξίες, τ' ἀστέρια «νόβα» καὶ «σουπερνόβα», μὲ τίς ἀσύλληπτες (ἀκόμα καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν Ἥλιο) θερμοκρασίες, καθὼς καὶ τοὺς ψυχροὺς ἀστεροειδεῖς ὁρισμένων περιοχῶν τοῦ διαστρικοῦ κενοῦ (ὑπόλοιπα νεκρῶν ἀστρῶν), δὲ μπορούμε νὰ μὴν ἀναλογιστοῦμε τὸν Ἡράκλειτο, πού μὲ τὸ δικό του ἐσωτερικὸ τηλεσκόπιο τ' ἀντίκρυσσε ὅλ' αὐτά. Ὁ Δημόκριτος δίδαξε, πὼς τὸ Σύμπαν εἶναι ἀτέρμονο κι αἰώνιο. Κι ὑπάρχει μάλιστα ἀπειρία παρὰλληλων Κόσμων, πού ὑπάρχουνε ἀπὸ πάντοτε καὶ θὰ ὑπάρχουνε καὶ πάντοτε. Ἀλλάζοντας μόνο συνεχῶς. Οἱ Κόσμοι αὐτοὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο μόνο στοιχεῖα. Ἄτομα καὶ κενό. Ἐνα κενὸ ἀπαραίτητο. Πού χώνεται παντοῦ, ὥστε νὰ κάνει δυνατὴ τὴν κίνηση τῶν ἀτόμων καὶ τῶν σωμάτων. Γιατί, βέβαια, ἂν δὲν μεσολαβοῦσε τὸ κενό, πὼς θὰ πήγαινε ἓνα σῶμα κοντὰ σ' ἄλλο; Ὁ Δημόκριτος τῶβαλε, δηλαδὴ, τὸ κενὸ γύρω ἀπ' τὸν Κόσμο καὶ τῶβαλε κι αὐτὸ μαζί μὲ τὸν Κόσμο, γιὰ νὰ ἐξηγήσει ἔτσι τὴ λειτουργία του. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ἔδῳ, πὼς στὸ Δημόκριτο ἄλ-

Ἄρκεϊ νὰ φανταστοῦμε, ὅτι τυχὸν διπλασιάζεται κάθε λίγο. Κάτι τέτοιο δὲν θὰ τὸ καταλαβαίνομε διόλου. Ἀφοῦ ἡ σχέση τῶν πραγμάτων κι ἡ μορφή θάμενε ἡ ἴδια. Κι οἱ ἀποστάσεις μεταξύ τους ἴδιες. Τὸ ἴδιο τὸ μέτρο θὰ διπλασιαζότανε κι αὐτό. Πῶς θὰ καταλαβαίναμε τότε τὸ μεγάλωμα; Σὲ βάρος ὅμως ποιοῦ κενοῦ διαστήματος θὰ γινόταν ὁ ἀένας αὐτὸς διπλασιασμός; Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ σκεφτοῦμε καὶ γιὰ τὸ μίκραιμα τοῦ Σύμπαντος κάθε λεπτό. Δὲ θὰ τὸ καταλαβαίναμε διόλου! Θ' ἀφήναμε ὅμως ἄδειο χῶρο γύρω μας; Ὅποτε στὸ Σύμπαν μας θὰ συνυπολογίζονταν ἡ ἐπὶ ἑλαττον διαφορά ἢ ὄχι; Ἡ τελευταία βέβαια θεωρία, τοῦ πεπερασμένου Σύμπαντος, ἀρνιέται τὴν ἔννοια τῆς αὐτοτέλειας, τοῦ κενοῦ. Ἐνὸς κενοῦ ποῦ θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει τὰχα ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴ γέννηση τοῦ Κόσμου (θυμίζοντας ἔτσι τὸν Παρμενίδη), καθὼς καὶ τὴν ἔννοια τῆς εὐθείας γραμμῆς, ποῦ τὸ Σύμπαν δὲν τὴ γνωρίζει διόλου κι εἶναι κι αὐτὴ μιὰ αὐθαίρετη κατασκευή τοῦ μυαλοῦ μας... Ἀλλὰ γιατί ὅλ' αὐτὰ δὲν εἶναι καινούργιες διανοητικές κατασκευές ποῦ λύνουν τὰ προβλήματα μόνο στὸ χαρτί; Ὁ πολὺς ὁ κόσμος, ἐφοδιασμένος μὲ τὴν προαιώνια λογικὴ του, δὲν τις πολυκαταλαβαίνει αὐτὲς τις θεωρίες, ποῦ μοιάζουνε μὲ τὴν ἀρχαία μαγεία, ποῦ σὰν νὰ ἐπιζεῖ ἔτσι μ' ἄλλη μορφή καὶ στὴ σύγχρονη ἐπιστήμη: Διάφορες φωτιές καὶ ραντίσματα καὶ τελετουργικοὶ χοροί, γιὰ νὰ βγεῖ στὸ τέλος τὸ «πνεῦμα» ποῦ θέλουμε... Ὅσο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ποῦ προχωρώντας στὰ ἴσα θὰ βρεθεῖ κάποτε στὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου ξεκίνησε (σὰν ἕνα νεώτερο θῦμα τοῦ Μινώταυρου), ἄς κάνουμε πῶς δὲν ἀκούσαμε. Μήπως οἱ ἴδιοι κύκλοι δὲν λέγανε καὶ πρὶν λίγες δεκαετίες, ὅτι τὰ διαστρικά ταξίδια εἶναι ἀδύνατα, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος δὲ θὰ κατάφερνε ποτὲ νὰ ξεφύγει ἀπ' τὴν ἑλξη τῆς Γῆς του; Μήπως δὲ λέγανε ἐπίσης, ὅτι οἱ ὑπερηχητικὲς ταχύτητες εἶναι ἀδύνατες, γιατί κάθε σῶμα ποῦ θὰ τις ἐπιχειροῦσε, θὰ συντριβότανε πάνω στὸ «φράγμα τοῦ ἥχου» κ.λ.π. κ.λ.π.; Ἡ «Ἐπιστήμη» μᾶς ἔχει δὲ συνηθίσει καὶ παρασυνηθίσει στὶς κάθε φορὰ νεώτερες θεωρίες τῆς,

λο σημαίνει χῶρος κι ἄλλο κενό. Γιατί ὁ χῶρος ἔχει δύο συστατικά. Τὰ άτομα καὶ τὸ ἐνδιάμεσο κενό. Ἐνῶ τὸ κενὸ περιλαμβάνει μόνο τὸν ἑαυτὸ του. Ἐπίσης, πῶς ἀποκόβοντας ἀπ' τὸ Σύμπαν ἕνα τέλος καὶ μιὰν ἀρχή (ἀφήνοντάς το δηλαδὴ χωρὶς ἀρχὴ καὶ τέλος) ὁ Δημόκριτος ἀπόκοβε ἀπ' αὐτὸ καὶ τὸ Θεὸ τὸν ἴδιο. Γιατί, τί χρειάζεται ὁ δημιουργὸς Θεὸς σ' ἕνα Σύμπαν ποῦ ὑπῆρχε πάντοτε καὶ ποῦ, ἐκτεινόμενο σ' ὅλους τοὺς τόπους, δὲν τοῦ ἀφήνει κείνου ἄδειο κανένα τόπο γιὰ νὰ σταθεῖ; Εἶναι εὐκολονόητο, πῶς θεός, τότε, ἡ τουλάχιστον κάτι ἰσοδύναμο, εἶναι τὸ ἴδιο τὸ Σύμπαν. Ἡ νεώτερη μαθηματικὴ θεωρία (Ἀϊνστάιν κ.λ.π.) κάνει συγχώνευση τῶν δύο ἀντίθετων ἀπόψεων. Τοῦ ὁρισμένου Σύμπαντος, ἀπ' τὴ μιά, καὶ τοῦ ἀπεριόριστου Σύμπαντος. Ποῦ δὲν εἶναι οὐτε τὸνα οὐτε τ' ἄλλο ἐντελῶς, ἀλλὰ κάτι μικτό, ποῦχει καὶ δὲν ἔχει τις ιδιότητες καὶ τῶν δυό. Ὅτι ναι μὲν τὸ Σύμπαν δὲν ἔχει ὄρια, πλὴν δὲν εἶναι κι ἀτέλειωτο. Κι ἔτσι, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας ἄνθρωπος ξεκίναγε στὰ ἴσα γιὰ νὰ συναντήσει τὸ τέρμα τοῦ Σύμπαντος, θ' ἀρχότανε στιγμὴ πού, χωρὶς νὰ καλοκαταλάβει ὅτι ἔστριψε, θὰ ξαναπέραγε ἀπὸ δῶ ποῦ ξεκίνησε!

* * *

Οἱ δυσκολίες δῶν αὐτῶν τῶν λύσεων εἶναι προφανεῖς. Ἄς ποῦμε π.χ., ὅτι φτάνουμε στὸ ὄριο τοῦ Σύμπαντος (γιὰ κείνους ποῦ βάζουν ὄρια). Καὶ θέλουμε νὰ πᾶμε παρὰ πέρα. Ἄν πᾶμε, τότε τὰ ὄρια δὲν εἶναι ὄρια. Ἄν δὲν πᾶμε, τότε κάτι πρέπει νὰ ὑπάρχει, ποῦ μᾶς ἐμποδίζει νὰ πᾶμε. Πάλι λοιπὸν τὸ ὄριο δὲν εἶναι ὄριο, ἀφοῦ «ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα» ὑπάρχει κάτι «ἄλλο», ὅποτε τὸ Σύμπαν, σὰν τέτοιο, θάπρεπε νὰ πιάνει κι αὐτὸ τὸ ἄλλο. Ἄν πάλι τὸ Σύμπαν τὸ θεωρήσουμε ἀτέλειωτο στὴν ἑκτασή του, τότε πέφτουμε στὴν τρέλλα ἐνὸς ἀπεριόριστου ἀναπτυγμένου Σύμπαντος, ποῦχει πουθενὰ τὴν περιφέρειά του καὶ παντοῦ τὸ κέντρο του. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ πεπερασμένο Σύμπαν ὁρισμένων σύγχρονων μαθηματικῶν (μεταφυσικῶν, ὄχι πιά τῶν λέξεων, ἀλλὰ τῶν ἀριθμῶν) ὑπάρχει ἐπίσης λογικὸ ἀδιέξοδο.

πού δεν κάνουν άλλο παρά να διαψεύδουν τις προηγούμενες.

* * *

Ενδιαφέρουσα πάντως είναι η συγγενική σ' όλ' αυτά θεωρία για την ένότητα του χώρου και του χρόνου. Μια θεωρούμενη μεγάλη κατάκτηση της σύγχρονης σκέψης. Ένότητα κι άλληλεξάρτηση μαζί. Για την απλή καθημερινή σκέψη όλων μας η ένότητα αυτή γίνεται κατανοητή μ' ένα στοιχειώδες παράδειγμα. "Ας πούμε, ότι όλ' αυτά, διάστημα και γαλαξίες, υπήρξαν σε χρόνο... μηδέν! Αυτό σημαίνει, ότι δεν υπήρξαν ποτέ. Έτσι ο χώρος εξαρτάται κι' άποτελείται κι' άπ' το χρόνο. Κι είναι *χωρόχρονος*. Αλλά και το αντίθετο γίνεται. Αφού διαδοχή γεγονότων (δηλαδή χρόνος) αποκλείεται με μηδενισμό του χώρου, όπου τα γεγονότα αυτά θα έπρεπε να διαδραματιστούν. "Ωστε κι ο χρόνος εξαρτάται κι' άποτελείται κι' άπ' το χώρο. Κι' είναι *χρονόχωρος*. Φυσικά, τὸ καθένα άπ' τὰ δυὸ συνθετικά (ὁ χώρος άπ' τὴ μιά κι ὁ χρόνος άπ' τὴν ἄλλη) διαίρεῖται στὴν... άγία τριάδα του (σύνολο έξάδα). Κι είναι λάθος νά μιλάμε γιά «τετραδιάστατο» Σύμπαν, άφού κι ὁ χρόνος επίσης διαίρεῖται σέ τρεῖς διαστάσεις, παρελθόντος, παρόντος καὶ μέλλοντος, ὅπως κι ὁ χώρος σέ μήκος, πλάτος, ύψος.

* * *

Αλλά γιά νά μὴ τὰ πολυλογάμε μὲ τὰ σύγχρονα μαθηματικά, πού δὲν εἶναι, τὸ κάτω-κάτω, παρά μιά λογική (ή ἴδια ἡ Λογική) πού ἐφαρμόζεται σὲ ποσότητες καὶ χρησιμοποιεῖ ἀριθμούς ἀντὶ λέξεις, ἄς ἐρθουμε στὴν καθ' αὐτὸ φυσικὴ θεωρία. Αὐτὴ μάλιστα πού δοξάζεται σήμερα, σ' ὅλες τίς συντροφίες τῶν κοσμολόγων τῆς Οἰκουμένης, γιά τὴν «πρωταρχή» τοῦ Σύμπαντος. Καὶ πού τάχα «λύνει» τὸ πρόβλημά της. Εἶναι ἡ θεωρία τοῦ «*μεγάλου Μπάμ*». Ἀπὸ ἐργαστηριακὲς παρατηρήσεις, πού γίνανε στὸν αἰῶνα μας πάνω στὸ φάσμα τοῦ φωτὸς τῶν μακρυνῶν γαλαξίων, πρόκυψε, ὅτι αὐτοὶ τρέχουνε κι' ἀπομακρύνονται ἀπὸ μᾶς καὶ μεταξύ τους, τόσο περισσότερο δ-

σο πιὸ ἔξω βρίσκονται. Αὐτὸ δείχνει μιά φόρα διάχυσης κι' ἀραιώσης τῶν φωτεινῶν στοιχείων τοῦ οὐρανοῦ, ὅπως σ' ἓνα μεγάλο βεγγαλικὸ τὴ στιγμή τῆς ἐκρηξῆς του. Ἐξ οὗ καὶ «*μεγάλο Μπάμ*». Σημειωθήκανε μάλιστα καὶ ταχύτητες ἀπομάκρυνσης, πού φτάνουνε στὸ ἓνα τρίτο τῆς ταχύτητας τοῦ φωτός! Καὶ συμπεραίνεται, ὅτι κάποτε ὅλη αὐτὴ ἡ ὕλη τῶν ἀστρων, πού λάμπουνε «σήμερα» γλυκὰ στὸ στερέωμα, ἔπρεπε νάβαι συγκεντρωμένη σ' ἓνα σῶμα πυκνὸ, ὅπως στὸ στέλεχος τοῦ βεγγαλικοῦ τὸ φασφορικὸ του μῖγμα προτοῦ ἐκραγεῖ: Συγκεντρωμένη ὀλόπυκη στὸ «αὐγὸ τοῦ Κόσμου». (Καὶ πάλι ὁ Παρμενίδης). Μερικοὶ διάσημοι ἀστροφυσικοὶ προχωρώντας στὴν ἴδια πορεία τῶν σκέψεων νόμισαν, ὅτι αὐτὴ ἡ διαφυγὴ, αὐτὴ ἡ ἐκρηξὴ, αὐτὸ τὸ μπάμ τῆς κοσμικῆς ὀβίδας πού γέμισε τὸ Διάστημα μὲ τὰ θαύσματά της, θάφτανε κάποτε σ' ἓνα ὄριο, πέρα άπ' τὸ ὁποῖο θάρχιζε ἡ ἀντίστροφη μέτρηση. "Οτι δηλαδή θάφτανε ἡ στιγμή, πού τὸ Σύμπαν θά μάζευε τὰ διασκορπισμένα ὑλικά του πίσω. Αὐτὴ εἶναι ἡ προχωρημένη θεωρία τοῦ «φουσεροῦ». Δηλαδή ὅτι τὸ Σύμπαν συμπεριφέρεται ἀπαράλλαχτα ὅπως τὸ ἐργαλεῖο κείνο τοῦ σιδηρουργεῖου: Φουσκώνει καὶ ξεφουσκώνει. Πρόκειται, μ' ἄλλα λόγια, γιά μιά μοντέρνα ἐπανέκδοση τῆς γνωστῆς θεωρίας τῆς «μεγάλης χρονιάς» τοῦ Ἑράκλειτου. Πῶς δηλαδή δὲν ὑπάρχουνε μόνο οἱ φάσεις τῶν τέσσερων ἐποχῶν, πού ἐπαναλαβαίνονται κάθε καινούργιο χρόνο οἱ ἱδιες, ἀλλὰ καὶ μιά πολὺ μεγαλύτερη περιοδικότητα. "Οτι κάθε δεκαοχτὼ χιλιάδες χρόνια ὁ Κόσμος ξαναρχίζει άπ' τὴν ἀρχὴ τὴν ἴδια πορεία σὰ ρολοὶ πού ξανακουρντίζεται. (Σήμερα, τὰ δεκαοχτὼ χιλιάδες χρόνια τοῦ Ἑράκλειτου μεγάλωσανε καὶ γίνανε μερικὰ δισεκατομμύρια ἢ τρισεκατομμύρια χρόνια — ἡ μόνη διαφορά). Ἐτσι, κατὰ τοὺς καινούργιους ἀστροφυσικούς, τὸ Σύμπαν μοιάζει μὲ μιά πελώρια καρδιά, πού λειτουργεῖ ζωηρά. Ἀλλὰ τίποτα δὲν ἐξηγεῖ αὐτὸ γιά τὸ πότε ἀκριβῶς ἀρχισε ὅλη αὐτὴ ἡ διαδικασία καὶ τὸ καρδιοχτύπι τοῦ Σύμπαντος κι' ἀπὸ πού βγήκε ὅλο αὐτὸ τὸ σταθερὸ ὑλικό, πού σχηματίζει αὐτὴ τὴν

καρδιά. Μιά ζωντανή βέβαια καρδιά, αφού συστέλλεται και διαστέλλεται, μά πού δὲν ἔχει γύρω της κανένα σῶμα γιὰ νὰ τοῦ στείλει τὸ αἷμα της. Ἐχει κενό. Ἄλλ' αὐτὸ τὸ κενὸ πόσο εἶναι; Καὶ περιλαμβάνεται ἄραγε στὴν ἔννοια τοῦ Σύμπαντος ἢ δὲν περιλαμβάνεται; Καὶ τί θὰ λέγαμε, ἂν μεθαύριο ὑποθέταμε, ὅτι σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τοῦτο δῶ τὸ Σύμπαν τόσο μεγάλη πού νὰ μὴ μποροῦμε μὲ κανένα τρόπο νὰ τὸ δοῦμε καὶ νὰ τὸ ἀντιληφτοῦμε, ὑπάρχει ἔν' ἄλλο Σύμπαν, ἴδιο μὲ τοῦτο, μιὰ ἄλλη παράλληλη καρδιά, πού νὰ χτυπάει κι αὐτὴ μάταια;

Στὸ τέλος - τέλος ὧν αὐτῶν τῶν ἐμπνεύσεων εἶδαν τὸ φῶς ἀπ' τοὺς «θεωρητικούς φυσικούς» τῆς ἐποχῆς μας (γράφε μοντέρνους μεταφυσικούς) καὶ θεωρίες γιὰ σύνθετα Σύμπαντα, ὅπου τάχα τὸνα εἶναι χωμένο μέσα στ' ἄλλο. Δηλαδή ὅτι κάθε μικρομόριο ὕλης εἶναι ἓνα αὐτοτελὲς πανομοιότυπο Σύμπαν ἑνὸς μεγαλύτερου. Καὶ τὸ δικό μας ἄπειρο, τὸ συστατικὸ ἑνὸς ἀφάνταστα μεγαλύτερου. Ἀκόμα θεωρίες γιὰ Κόσμους ἀντι-ύλης, δηλαδή διάστροφης ὕλης τῆς ὁποίας τὰ ἠλεκτρόνια γυρίζουν ἀνάποδα γύρω ἀπ' τοὺς πυρήνες τους. Κι ὅπου, ἐπομένως, ὁ χρόνος τρέχει ἀνάποδα. Δηλαδή πάει ἀπ' τὸ μέλλον πρὸς τὸ παρελθὸν κ.λ.π. κ.λ.π. (Τὸ πιὸ τρελλό, στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅμως, εἶναι ἄλλο. Εἶναι, ὅτι τὸ ἀνακάτεμα τῶν δύο ὕλικῶν, δηλαδή ὕλης καὶ ἀντιύλης, δίνει σάν ἀποτέλεσμα, ἀντὶ ἓνα καινούργιο ὕλικό, τὸ τίποτα!... Πρᾶγμα πού, ἴσως, θὰ πρέπει νὰ μᾶς κάνει νὰ υποθέσουμε, ὅτι τὸ τίποτα, δηλαδή τὸ κενό, δὲν εἶναι καὶ τόσο τίποτα ὅσο φαίνεται. Κι ὅτι εἶναι τὸ μυστικὸ ἔργαστήριό πού γεννᾷ τοὺς Κόσμους). Καὶ (γιὰ νὰ μὴν τὴν παραλείψουμε!) μιὰ ὀνομαστὴ φυσικομαθηματικός, γυναῖκα, βρῆκε (μὲ τὴν ἄκρη τοῦ μολυβιοῦ της), ὅτι τὸ Σύμπαν μας πρέπει νάχει σχῆμα σέλλας ἀλόγου. Χωρὶς νὰ ἐξηγήσει παρακάτω τί χρώματος ἄλλογο βρίσκεται κάτω ἀπ' αὐτὴ τὴ σέλλα. Κανονικὸ ἢ πράσινου;

* * *

Γιὰ ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπ' τὸν βραχνᾶ αὐτὸ (νὰ πρέπει ν' ἀπαντήσουνε μπροστὰ στὴν

ἀνθρώπινη πελατεία τοὺς πάνω στὰ αἰῶνια ἐρωτήματά της γιὰ τὸ Σύμπαν καὶ νὰ μὴ μποροῦνε μὲ τὴν ἀπάντησή τους νὰ ἱκανοποιήσουνε), μιὰ κατηγορία ἄλλων θεωρητικῶν («μεταφυσικῶν φιλοσόφων» — πού τοὺς ἔχουνε σήμερα, γι' ἀγνωστους λόγους, στὴ μπούκα τοῦ ντουφεκιοῦ) προσπάθησε νὰ ξεφύγει μ' ἓνα πρωτότυπο τρόπο: Νὰ πεῖ, ὅτι ὁ χώρος κι ὁ χρόνος, πού παρουσιάζουνε τόσο περιέργες ιδιότητες καὶ μᾶς μπερδεύουνε ἄσκημα ὅταν ἐφαρμόζονται στὸ Σύμπαν, δὲν ὑπάρχουνε. Μάλιστα! Ὅτε λίγο οὔτε πολὺ! Κι ὅτι εἶναι παραστάσεις μόνο καὶ τρόποι τῆς συνειδήσεώς μας. Κι ἔτσι μὲ μιὰ μονοκοντυλιὰ οἱ θεωρητικοὶ αὐτοί, πού ἀποκλήθηκαν ἰδεαλιστές, διαγράψανε μαζί καὶ κάθε πρόβλημα χώρου καὶ χρόνου τοῦ Σύμπαντος. Ἐνας τέτοιος ἦταν ὁ Γερμανὸς Κάντ, πού ἐργάστηκε πολὺ πάνω στὶς ποιότητες αὐτὲς τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, παίρνοντας προσάναμμα ἀπ' τὸν Ἑγγλέζο Χιούμ. Ὁ Χιούμ ἐξετάζοντας παλιότερα τὴν αἰτιότητα, τὴ σιδερένια δηλαδή σχέση αἰτίου κι ἀποτελέσματος, μιὰν ἀρχὴ πού εἶχε ἐφευρεθεῖ ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Λευκίππου καὶ τοῦ Δημόκριτου, μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ πρώτου ὅτι «τίποτα δὲν γίνεται στὸ βρόντο, ἀλλ' ὅλα ἀπὸ κάποιο λόγο προέρχονται κι ἀναγκαστικά», ἐξετάζοντας, λέω, ὁ Χιούμ τὴν αἰτιότητα εἶχε πεῖ, πὼς τίποτα δὲν ἔχουμε στὰ χέρια μας, πού νὰ μᾶς πείθει πὼς αὐτὴ εἶναι πραγματικὰ «σιδερένια». Γιατὶ κι ἂν ἀκόμα ἓνα πρᾶμα κάτω ἀπ' τὶς ἴδιες αἰτίες ἐπαναλήφθηκε χίλιες φορές, τίποτα δὲν ἀποδείχνει ὅτι θὰ ἐπαναληφθεῖ καὶ τὴ χιλιοστὴ πρώτη. Ὁ νόμος μας τῆς ἀναγκαιότητας εἶναι ἀπλᾶ ἓνα ἐμπειρικὸ δεδομένο κι ὄχι ἓνας νόμος, νὰ ποῦμε, ἐπιστημονικός. Ξέρουμε, ὅτι ὅλα γίνονται μὲ μιὰ ὀρισμένη διαδρομὴ, ἀλλὰ δὲν ξέρουμε τὸ γιατί αὐτῆς τῆς διαδρομῆς. (Δὲ γνωρίζουμε «τὸ γιατί τοῦ γιατί»). Ὁ Κάντ, λοιπόν, ἐργαζόμενος πάνω στὸν Χιούμ, βρῆκε ἢ τουλάχιστο ἔνωσε ὅτι βρῆκε, πὼς τὸ ἀπαραίτητο πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητας καὶ τῆς αἰτιοκρατίας ποῦχε γενικὴ ἐφαρμογὴ καὶ πούναι ὁ πρώτος νόμος τοῦ Σύμπαντος, δὲν εἶναι ὁ χώρος κι ὁ χρόνος, οἱ εἰδι-

κές δηλαδή συνθήκες λειτουργίας του νόμου αυτού, τὰ ὑλικά ἀπ' τὰ ὁποῖα σχηματίζεται, χωρίς τὰ ὁποῖα οὔτε αἰτιότητα ὑπάρχει οὔτε τίποτα. Ἀλλὰ αὐτά, ὅτι εἶναι διανοητικές κατασκευές ἔμφυτες ἀσφαλῶς μέσα μας, χωρίς ὅμως πραγματικό ἀντίκρουσμα στὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο τῆς Ἀλήθειας, πούναι ἀπιαστος γιὰ μᾶς κι ἀκατάληπτος ἀκριβῶς γι' αὐτό. Γιατί μᾶς δημιουργοῦν οἱ προκατασκευές αὐτὲς τὴν Ἰδια τῇ συνειδήσει μας, πέρα ἀπ' τὶς ὁποῖες αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ πάει. Γι' αὐτὸ κι εἶναι ἀδύνατη κάθε πετυχημένη φυσικὴ-μεταφυσικὴ. Ὅτι οἱ κατηγορίες αὐτὲς (χῶρος - χρόνος - αἰτιότητα) δημιουργοῦνε μέσα μας ἓνα φράγμα, πούναι ἀδύνατο νὰ τὸ διαπεράσουμε καὶ νὰ βγοῦμε στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Ὅπου λάμπουν ὅλες οἱ μεταφυσικὲς ἀλήθειες, πούναι πέρα ἀπὸ κείνες (δηλαδή τὶς κατηγορίες τῆς συνειδήσεώς μας). Μ' ἄλλα λόγια, οὔτε χῶρος ὑπάρχει πραγματικά οὔτε χρόνος ὑπάρχει πραγματικά (κι οὔτε εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρχουν) οὔτε κι αἰτιότητα. Κι εἶναι μάταιο νὰ τὶς ψάξουμε περισσότερο τὶς ποιότητες αὐτὲς, γιὰ νὰ δοῦμε ἀπέναντι. Ποιότητες ποὺ μᾶς βοηθᾶνε, βέβαια, μοναδικά, στὴν καθημερινὴ καὶ πραχτικὴ μας ζωὴ, ἀλλὰ καμμιά ἀξία δὲν ἔχουνε γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν μεταφυσικῶν ὑποστάσεων, ἐκείνων ποὺ πραγματικά ὑπάρχουν, ὅσες ὑπάρχουνε. Κι εἶναι, ἐπαναλαμβάνουμε, ἀνώτερες κι ἀπλησίαστες. Τὸ μυαλό μας λοιπὸν ρυθμισμένο μὲ χωρόχρονο κι αἰτιότητα, εἶναι ἀνίκανο νὰ σκεφτεῖ σωστὰ καὶ νὰ λύσει τὰ προβλήματα τοῦ Σύμπαντος. Κι' ἔτσι, μὲ τὴ μονοκοντυλιὰ αὐτὴ, ὁ Κάντ κι οἱ ὁμοῖοι του (οἱ νεώτεροι δηλαδή διάδοχοι τῶν ἀρχαίων σοφιστῶν μας— καὶ δὲν τὸ λέω καθόλου περιφρονητικά αὐτό, ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὸ Γοργία, ποῦλεγε ὅτι ἡ μεταφυσικὴ ἀλήθεια εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ, γι' αὐτό, ὅπως συμπλήρωνε ὁ Πρωταγόρας, ὁ ἄνθρωπος, δηλαδή τὸ ὁμαδικὸ ὑποκείμενο, παραμένει ἡ ἀλήθεια τῶν πραγμάτων) ἐξαφανίσανε τὸ πρόβλημα: ἐδῶ παπᾶς, ἐκεῖ παπᾶς, πούναι ὁ παπᾶς; Ὅταν ὁ χωρόχρονος δὲν ὑπάρχει, πούναι οἱ ἀντιφάσεις του; Ποῦ τ' ἀξιοπεριεργά του; Πῶς,

τότε, μπορεῖ νὰ γεννιέται μαζὶ μὲ τὴν ὕλη καὶ τὴν κίνηση καὶ νὰ μὴν ὑπάρχει δίχως αὐτές; Πῶς μπορεῖ νάναί μαζὶ καὶ περιορισμένος κι' ἀπέραντος, ἀνάλογα μὲ τὰ «περιθωρία» μας; Πῶς πρέπει νὰ ὑπάρχει μιὰ πρώτη αἰτία στὴν ἀλυσίδα τῶν αἰτιῶν ἢ καὶ νὰ μὴν ὑπάρχει διόλου; Δὲν «μπορεῖ» καὶ δὲν «πρέπει». Γιατὶ ἀπλούστατα δὲν ὑπάρχουν διόλου ὅλ' αὐτά. Κι' εἶναι ἰδέα μας.

* * *

Ἀλλὰ μὲ τὴ μονοκοντυλιὰ αὐτὴ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ αὐτοῦ, τοῦ ἀποσχισμένου ἀπ' τὸν Κόσμο, μὲ τὴ διαγραφὴ ποὺ κάνει πάνω στὸ χῶρο, τὸ χρόνο καὶ τὴν αἰτιότητα (παιδὶ ἢ τελευταία, εἶπαμε, τοῦ γάμου τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου) σὰν ἀντικειμενικῶν καταστάσεων, σβήσανε μαζὶ κι οἱ ἀπορίες μας; Ἀλίμονο, ὅχι! Γιατί, τότε, οἱ δυσκολίες ἐπίλυσης τοῦ προβλήματος αὐτῆς τῆς τριάδας, φεύγοντας ἀπ' αὐτὴ σκαρφιλάωνε στὴν ἴδια τὴ συνειδήση (ἢ τὸ «ὑποκείμενο» τὸ ἐφοδιασμένο μὲ τὸ χωρόχρονο) καὶ γινόντανε δυσκολίες ἀξεπέραστες γιὰ τὴν κατανόηση πιά αὐτῆς τῆς τελευταίας: Ἔστω! Γιὰ τὸν Κόσμο δὲν ξέρουμε τίποτε. Γιατί ὅ,τι ξέρουμε γι' αὐτὸν μᾶς τὸ λέει ἡ συνειδήση μας, δηλαδή τὸ ὑποκείμενό μας. Ἔστω! Τὸ Σύμπαν δὲν μᾶς ἐφτιαξ' ἐμᾶς ἀλλὰ μεις ἐκεῖνο, «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν μας», προοικίζοντάς το δηλαδή μὲ τὴν ἐννοία τοῦ χωρόχρονου ποῦχομε μέσα μας. Κι' εἶναι ἐπομένως ὄνειρο καὶ φάντασμα μας. Ἀλλὰ γιατί καὶ πῶς ἡ συνειδήση, ποὺ βλέπει αὐτὸ τὸ τεράστιο φάντασμα, ἐγινε; Καὶ ποῖος ὁ λόγος της; Εἶναι πιὸ εὐκόλη, ἀραγε, ἡ δημιουργία της, ἀπ' τὴ δημιουργία ἐνὸς πραγματικοῦ (ἂς εἶναι κι' ἀκατανόητο) Σύμπαντος; Σβήναμε ἔτσι ἓνα πρόβλημα, γιὰ νὰ δημιουργήσουμε ἓνα ἀτόφιο στὴ θέση του. Ὅχι λιγότερο δύσκολο στὴν ἐπίλυσή του. Ἀπάντηση κι' ἐδῶ δὲν χώραγε καμμιά, παρὰ μόνο ἀπάντηση νέας ὑπεκφυγῆς: Ὅτι τὴ συνειδήση (μαζὶ μὲ τὸν «Κόσμο» της φυσικά, ἔστω κι ἰδεατό, γιατί χωρίς αὐτὸν αὐτὴ χάνεται) τὴν ἐφτιαξε ὁ Θεός. Ὅπως ὁ μαραγκὸς τὸ τραβέει. Ἀλλὰ τότε ὅλα τὰ ἐρωτήματα κι οἱ ἀπορίες καὶ τ' ἀδιέξοδα, ποὺ ἀφορούσανε

στή συνείδηση καὶ τὴ δημιουργία της, μεταβιβαζόντανε καὶ παράμεναν ἄλυτα, προκειμένου, τώρα πιά, γιὰ τὴ νέα ὑπόσταση, ποὺ ὀνομάσαμε Θεό: Γιατί καὶ ποιὸς τὸν ἐφτιαξε; Μήπως κανένας ἄλλος, προηγούμενος ἀπ' αὐτόν, Θεός; Καὶ τὸν Κύριον τῶν Συνειδήσεων τί τὸν ἤθελε; Γιὰ νὰ παίξει; Δὲν ἦτανε μόνος του εὐτυχὴς μέσα στὴν ἴδια του τὴν τελειότητα; Ἦταν ἀνάγκη νὰ δημιουργήσει ἕναν ὁλόκληρο Κόσμο; Κι ἄλλωστε, πῶς μπορούμε νᾶμαστε βέβαιοι γιὰ τὴν ὑπαρξή του; Τουλάχιστον γιὰ τὴ συνειδησή μας ἔχουμε τὴν ἄμεση μαρτυρία της: Ἀφοῦ ὑπάρχουμε (αἰσθανόμαστε καὶ σκεφτόμαστε) καὶ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς τὸ ἀμφισβητήσει καὶ νὰ μᾶς τὸ πάρει αὐτό. Ἐνῶ γιὰ τὸν Θεό καὶ τὴν ὑπαρξή του ὁ καθένας μπορεῖ.

* * *

Ἀλλὰ δὲν ἦτανε μόνο ὀρισμένοι ἰδεαλιστὲς φιλόσοφοι ποὺ καταφύγανε στὸ Θεό. Πολλοὶ ἄλλοι μεταπήδησαν ἀπ' τὸν Κόσμο σ' αὐτόν, δίχως νὰ χρειαστοῦνε τὴ μεσολάβηση τῆς συνείδησης. Βούτηξαν ἀπ' εὐθείας στὰ δροσερὰ νερὰ αὐτῆς τῆς ὁδοῦ, μετὰ ἀπὸ μακρὺ ταξίδι στὴν ἔρημο τῶν κοσμολογικῶν ἀποριῶν τους. Ἔτσι ὁ «δημιουργὸς» Θεός, ὁ Θεὸς τῶν φιλόσοφων (δὲ μιλάμε τώρα δὲ γιὰ τοὺς ἐθνικιστὲς Θεοὺς, τοὺς μισαλλόδοξους αὐτοὺς ἐπιμελητὲς τῶν συμφερόντων μιᾶς ὀρισμένης ράτσας οὕτε γιὰ τὸ Θεὸ «τῆς δικαιοσύνης», συντηρητῆ τῆς ἠθικῆς καὶ τάξης κάθε Πολιτείας ποὺ κραδαίνει στόνα χέρι του τὸν Παράδεισο καὶ στάλλο τὴν Κόλαση οὕτε γιὰ τὸν «καλὸ» Θεὸ τῶν αἰσιόδοξων, ποῦ ἐφτιαξε ἕναν ἀξιοζήλευτο κι ὠραιότατο Κόσμο, γεμάτο εὐτυχία καὶ ἀγαλλίαση οὕτε γιὰ τὸν «προσωπικὸ» Θεὸ μερικῶν διανοούμενων τῆς ἐποχῆς μας, ἕνα εἶδος φύλακα-ἄγγελου καὶ θεράποντα ψυχανάλυτῆ ἰδιωτικῆς χρήσης, ἀλλὰ γιὰ τὸ Θεὸ τῶν φιλόσοφων, δηλαδὴ γιὰ τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ Σύμπαντος κι ἐπιμελητῆ τῆς λειτουργίας του ἢ γιὰ τὸν κατασκευαστὴ τῶν συνειδήσεων μαζί με τὸ περιεχόμενό τους), ἐπειδὴ ἔδινε μιὰ προσωρινὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν αἰτία τῆς αἰτίας, εἶχε σὰ

σύλληψη μιὰ ἀνέλπιστη τύχη. Ἦταν ἀσφαλῶς μιὰ θαυμάσια ὑπόθεση, τόσο μάλιστα περισσότερο ὅσο ἀποκλειόταν ἐξ ὀρισμοῦ κάθε περαιτέρω ἐξέτασή της. Ἀφοῦ ὁ Θεός, ἀντίθετος ἀπ' τὸν Ἀνθρωπο, ἔχει νόημα μόνον σὰν παντοδύναμος (ἐπομένως ἱκανώτατος ἀπ' τὸ μὴδὲν νὰ φτιάξει ἕνα Σύμπαν) καὶ σὰν ὁ ἴδιος ἀνάτιος (ἐπομένως σὰν αἰτία ὧν τῶν αἰτιῶν). Ἦτανε λοιπὸν μιὰ κατὰλληλη κατασκευή, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τ' ἀνεξήγητα στὸ μυαλὸ τοῦ (χωρὶς πολλὰς-πολλὰς λογικὲς ἀπαιτήσεις) κόσμου. Μιὰ δραστὴ ἀσπιδὴ γιὰ τὸ μικρὸ του μεταφυσικὸ πονοκέφαλο. Εἶναι ὅμως κάτι ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὸ καὶ γιὰ τοὺς πρὸ ἀπαιτητικὸς μετὰ τὸ δυνατότερο πονοκέφαλο;

* * *

Ὅπως καὶ νᾶχει, ὁ «Θεός» γενικὰ στάθηκε, ἱστορικὰ, ἡ μεγαλύτερη ἴσως ἐπινόηση στὸν τομέα τοῦ πνεύματος. Ρευστοποιημένη μερικὰ σὲ κοινωνικὴ δύναμη, ἡ μεταφυσικὴ αὐτὴ ἰδέα ἀποτέλεσε ἀληθινὸ μαστίγιο προόδου. Ἐνα βαρὺ μαστίγιο, ποὺ ἄφησε καὶ βαθεῖες πληγὲς καὶ θλιβερὰ ἐρείπια. Ἀλλὰ γινόταν ἀλλιῶς; Γιατί εἶναι μὲν βέβαιο, ὅτι χωρὶς θεοὺς ὁ Σωκράτης δὲ θὰ πέθαινε κι ὁ Ὀμάρ δὲν θάκαιγε τὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας*, ἀλλὰ εἶναι κι ἐπίσης βέβαιο ὅτι χωρὶς θεοὺς οὔτε πυραμίδες οὔτε Παρθενῶνες οὔτε ναοὶ τῆς Σάρτρ θὰ ὑπῆρχανε. Κι ὁ ἄνθρωπος δίχως τὴ βοήθεια τῶν Θεῶν του μᾶλλον δὲ θάποφάσιζε ν' ἀναλάβει τὴ σκληρὴ περιπέτεια τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅχι, δὲν εἶναι τυχαῖο ποὺ ὅλοι οἱ

(*) Μερικοὶ καταϊδρωμένοι, κατασκοπισμένοι καβαλλάρηδες ἤρθανε μιὰ μέρα στὸν Χαλίφη νὰ τοῦ ποῦν, ὅτι σ' ἕνα «σπίτι» τῆς Ἀλεξάνδρειας βρήκανε χιλιάδες ρολλοὺς «γεμάτους γράμματα» καὶ νὰ τὸν ρωτήσουμε τί νὰ κάνουμε μ' αὐτούς. Ὁ Χαλίφης ἔδωσε τότε μιὰ περίφημη ἀπάντηση. Μιὰν ἀπάντηση ἀτράνταχτης λογικῆς. Ὅτι, κατὰ πάσα περίπτωσι, ἔπρεπε νὰ τοὺς βάλουνε φωτιά. Γιατί, ἂν μὲν συμφωνοῦσαν οἱ πάπυροι μετὰ τὸ Κοράνι, ἦταν ἄχρηστοι. Ἄν διαφωνοῦσαν, ἕνας λόγος περισσότερο γιὰ νὰ καοῦν. Ἔτσι χάθηκαν ἀνεπανάληπτα ἔργα τῆς ἀρχαίας φιλολογίας κι ἐπιστήμης.

λαοὶ εἶχανε πάντοτε θεοὺς.

Ἐκεῖ μακρυά, στὴν ἄβυσσο τοῦ χωρό-
χρονου, ὁ ἄνθρωπος, ἀπ' τὴ αὐγὴ τοῦ πολι-
τισμοῦ του, ἀντίκρουσε στημένη τὴ σκηνὴ
τοῦ μεταφυσικοῦ του δράματος. Ἐκεῖ ὁ
ἀμφίθυμος ἄνθρωπος εἶδε ἀπὸ νωρὶς τὰ
ζούδια τοῦ Διαστήματος, πότε φιλικὰ, πό-
τε ἀπειλητικὰ γι' αὐτόν. Ἐκεῖ ἔλαμψε ὁ
Θεὸς - Ἡλῖος, δημιουργὸς κάθε ζωῆς στὴ
γῆ μας. Ἐκεῖ πάλι, στὶς συννεφιασμένες
μέρες, ὁ Δίας, «ὁ πατέρας θεῶν κι ἀνθρώ-
πων», ἔτρεχε δαιμονιωδῶς πάνω στὸ ἄρμα
του μὲ τίς τετράγωνες ρόδες, τρομάζοντας

τοὺς θνητοὺς καὶ ταπεινώνοντας τὴν ὑπε-
ρηφάνειά τους. Ὅχι ὁ θάνατος οὔτε ἡ ζωὴ,
φαινόμενα γῆινα, καθημερινά, ἀλλὰ ὁ οὐ-
ρανὸς καὶ τὸ ἀνεξάντλητό του μυστήριό ὑ-
πῆρξε ἀνέκαθεν ἡ πηγὴ τῆς μεταφυσικῆς ἀ-
γωνίας μας. Μιᾶς ἀγωνίας τόσο ἐντονης
καὶ τόσο διαρκοῦς, ὥστε θὰ μπορούσαμε
νὰ ὀρίσουμε τὸν Ἄνθρωπο ὅχι σὰ ζῶο λο-
γικὸ (ἀφοῦ ἀπλὴ τουλάχιστο λογικὴ ἔχουμε
κι ἄλλα ζῶα) οὔτε σὰ ζῶο πολιτικὸ (ἀφοῦ
κοινωνίες σχηματίζουνε κι ὀρισμένα ἐντο-
μα), ἀλλὰ σὰ ζῶο μεταφυσικὸ, ποὺ κανένα
ἄλλο δὲν εἶναι.

NANA KONTOY

Χωρὶς οἶκτο

*Ἡ μεγαλωσύνη τοῦ Νοῦ βρῆκε τρόπους:
πρὶν μεστῶσουν καὶ νοιώσουν ὀλοκληρωμένη ζωὴ
νὰ σαπίζουν κορμιὰ πλουταίνοντας τὴ χλόη
ποὺ θ' ἀνθήσῃ αὔριο στεφάνια ἡρώων.*

ΗΛΙΑΣ ΤΣΕΧΟΣ

Ἐγὼ ποὺ ἔλαμψα σὰν ἥλιος καὶ φεγγάρι

*Ποὺ ἔλαμπε ἥλιος κι ἔγερνε τὸ φεγγάρι
ἔσταζε κλαδεμένη σταφυλιὰ ἢ δάκρυε·
τὰ μακρυνὰ θέριζα καὶ οἱ καημοὶ
πηχτοὶ στιβάζονταν σὲ θημωνιά.*

Ἐγὼ εἶμαι.

Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ: «Φιλοσοφία»

Στις 500 σελίδες του τόμου 12 (1982) της Έπετηρίδος «Φιλοσοφία», που εκδίδει το Κέντρο Έρευνας της Έλληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών, δημοσιεύονται μελέτες Συστηματικής Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Φιλοσοφίας ειδικά γραμμένες για την «Φιλοσοφία» από ακαδημαϊκούς, το επιστημονικό προσωπικό του Κέντρου Φιλοσοφίας, καθηγητές ελληνικών και ξένων Πανεπιστημίων και άλλους ειδικούς. Ο τόμος αυτός είναι αφιερωμένος στη μνήμη του Ε. Π. Παπανούτσου, που υπήρξε και Πρόεδρος της Έφορευτικής Έπιτροπής του Κέντρου ως το θάνατό του. Για τη μνήμη του γράφει ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, και δημοσιεύονται ανέκδοτο μάθημα του Ευάγγελου Παπανούτσου από το «Αθήναιο» (1962) καθώς και αναλυτική παρουσίαση δύο πρόσφατων αγγλικών βιβλίων για τον παιδαγωγό και τον φιλόσοφο Παπανούτσο.

Από τα περιεχόμενα του τόμου: Ι. Κουτσάκος, *Εγώ, εμπειρία, εαυτός*—Κ. Μιχαηλίδης, *Η έρμηνευτική και ο λόγος*—Γ. Μουρέλος, *Το αίτιακό πεδίο*—Κ. Πιρόν-Α. Μαλασπίνας, *Η περιγραφή ενός φυσικού συστήματος*—Γ. Μαραγκός, *Επιστημονικές γλώσσες μη άλληλομεταφράσιμες*—Κ. Κατσιμάνης, *Σύγχρονες τάσεις της Βιολογίας και Φιλοσοφική Ανθρωπολογία*—Γ. Βλάχος, *Το πρόβλημα των όριων του Δικαίου στον Κάντ και τον Φίχτε*—Π. Νοῦτσος, *Προϋποθέσεις της «παγκόσμιας Ιστορίας» του Hegel*—Δ. Σφενδόνη—Μέντζου, *Η Θεωρία του νοήματος του C. S. Peirce*—Γ. Αποστολοπούλου, *Ευθύνη και έλευθερία στον W. Schulz*. Δημοσιεύονται ακόμα ξενόγλωσσα άρθρα με ελληνική περίληψη των καθηγητών και έρευνητών Ε. Μπιτσάκη, Χρ. Αζελού, Μ. Δημητράκοπούλου, Έλλης Ιωαννίδη, Άννας Κελεσίδου—Γαλανού, Α. Πόταγα, Στ. Πάνου κ.ά. Επίσης πολλές βιβλιοκριτικές ελληνικών και ξένων φιλοσοφικών βιβλίων από τους Γ. Βλάχο, Α. Κελεσίδου—Γαλανού, Κ. Δεσποτόπουλο, Λ. Μπενάκη, Φ. Βώρο, Μ. Δραγώνα—Μονάχου κ.ά. Τέλος δημοσιεύονται σημειώματα για φιλοσοφικά συνέδρια, επιστημονικές ειδήσεις και πληροφορίες για προσεχή φιλοσοφικά συνέδρια στην Ελλάδα, ενώ αναγγέλλονται πολλά βιβλία και ανάτυπα που έστάλησαν στο Κέντρο Φιλοσοφίας το 1982.

FREEMAN, LINTON: *Local community leadership*

(*Η Ήγεσία της τοπικής Κοινότητας*)

Ο Λίντον Φρήμαν αντιλαμβάνεται την ήγεσία σαν την διεργασία εκείνη που ένας σχετικά μικρός αριθμός ατόμων σε μιά κοινότητα επηρεάζει (ή εμποδίζει αποτελεσματικά) σημαντικές αλλαγές στη ζωή ενός σχετικά μεγάλου αριθμού ατόμων. Η έννοια «σημαντική αλλαγή» περιλαμβάνει την κατανομή των ουσιαστικών πόρων και διευκολύνσεων που έχουν άμεση συνέπεια για το σύνολο της κοινότητας.

Οι αποφάσεις της κοινότητας λαμβάνονται κατά δύο τρόπους: υπάρχουν αποφάσεις «άγοράς», όπου όλα τα πρόσωπα επιλέγουν την πορεία της δράσης χωρίς συλλογικό σχεδιασμό, αλλά υπάρχουν και διοικητικές αποφάσεις με τις οποίες τα άτομα επηρεάζουν την ομάδα με την μεσολάβηση κάποιας μορφής οργανισμού.

Η μελέτη του Φρήμαν ενδιαφέρεται για τα ακόλουθα τρία έρωτήματα:

1. Τι σημαίνει κοινοτικός ήγέτης; 2. Σε ποιο βαθμό ή ήγεσία είναι συγκεντρωμένη;

3. Ποιοι παράγοντες επηρεάζουν την ήγεσία των διαφόρων τμημάτων του κοινοτικού πληθυσμού;

Ο Φρήμαν συμφωνεί με τον Ντάλ και τον Πόλσμπυ ότι το πρόβλημα της ήγεσίας συγκεντρώνεται στην διαδικασία λήψης αποφάσεων σε μια άκτινα θεμάτων ενώ η έκταση της αποτελεσματικότητας του ήγέτη πρέπει επίσης να ερευνηθεί. Τέσσερες προσεγγίσεις, υποστηρίζει ο Φρήμαν, είναι δυνατές:

- α. Ήγεσία αποτελεί ή ενεργός συμμετοχή στην διαδικασία λήψης αποφάσεων.
- β. Ήγεσία αποτελεί ή τυπική εξουσία.
- γ. Ήγεσία είναι αναγκαία συνέπεια της κοινοτικής δραστηριότητας, και
- δ. Η ήγετική υπόληψη δηλώνει ήγεσία.

Η προσέγγιση της «ήγετικής υπόληψης» σαν κριτήριου της ήγεσίας συνδέεται με το πρόβλημα της δομής της ήγεσίας. Ο Φρήμαν διατείνεται, ότι, μολονότι ιστορικά υπήρξαν έλιτ, σήμερα ή διαφορά της ισχύος έχει χαλαρώσει την διαδικασία λήψης αποφάσεων, ενώ με την όργάνωση και την συνεργασία των πολιτικών κομμάτων κάθε ομάδα μπορεί να εισχωρήσει στην διαδικασία αυτή.

Στο σύνολό της, ή μελέτη του Φρήμαν φαίνεται σημαντική και μεθολογικά έγκυρη. Η ποσοστοποίηση των στοιχείων που προβαίνει και οι αναλύσεις του αποτελούν άσφαλώς ισχυρά σημεία του έργου του. Αντίθετα από μια πρόσφατη μελέτη του Πρέστον, ή χρησιμοποίηση από τον Φρήμαν διαζευκτικών προσεγγίσεων δεν συγκλίνει σ' ένα έναιο σύστημα ήγετων, ενώ ο βαθμός επικάλυψης των ήγετικών συστημάτων είναι μικρός. Και οι δύο όμως έρευνες, καθώς και άλλες από τον Βλάνκενσιπ και τον Πρέσθους, αποκατέστησαν μια ύψηλή αντιστοιχία ήγετικής υπόληψης και «κοινωνικής θέσης», που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ή ήγετική υπόληψη αποτελεί εύθελια συνάρτηση της κοινωνικής θέσης. Ο Πρέστον προσφέρει μια ενδιαφέρουσα έρμηνεία των συγκρουόμενων αυτών εύρημάτων: υποθέτει την ύπαρξη μιās θετικής συσχέτισης μεταξύ του μεγέθους της κοινότητας και του κοινοτικού πλουραλισμού. Από την άλλη μεριά, και πιθανόν μια έγκυρη κριτική του έργου του Φρήμαν, αποτελεί το γεγονός που αναφέρθηκε από τον Πρέσθους, ότι δηλαδή μόνο το 3% του πληθυσμού συμμετείχαν στις 39 αποφάσεις που αναλύθηκαν (πράγμα που ο Φρήμαν δεν αποκάλυψε ποτέ).

Μολονότι τ' αποτελέσματα της ανάλυσης παραγόντων του Φρήμαν έδειξαν μια πολλαπλότητα ανταγωνιζομένων συμφερόντων, πρωταρχικοί δρώντες ήσαν οι διοικητικοί και οι τεχνικοί έμπειρογνώμονες συνδεόμενοι με το πλατύτερο κοινό και τους ιδιωτικούς οργανισμούς. Δεν είναι πράγματι σαφές, εάν μέσα σ' ένα πλουραλιστικό σύστημα εξακολουθεί να υπάρχει πάντα κάποιος ανταγωνισμός των συμφερόντων των έλιτ.

Ενώ ή μελέτη του Φρήμαν προσφέρει μια έξοχη σύγκριση των τεσσάρων παραδοσιακών προσεγγίσεων στην μελέτη της ήγεσίας, αρνείται την θεωρία που υπάρχει στην βάση των διεργασιών αυτών. Δίδονται λίγες πληροφορίες βάθους για την ίδια την διεργασία λήψης των αποφάσεων—τά στάδιά της, την σύγκρουση και τις συνέπειες της απόφασης για την κοινότητα στο σύνολό της. Έν τούτοις ή σπουδή του Φρήμαν είναι ικανή ν' άντεπεξέλθει στην κριτική της μεθοδολογίας της και παρουσιάζει μια λεπτή προσέγγιση στην σπουδή του φαινομένου της κοινοτικής ήγεσίας.

Μανώλης Μαρκάκης

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΜΑΣ ΑΠΕΣΤΑΛΗΣΑΝ

[Στή στήλη αυτή παρουσιάζονται μόνο τα κατά την κρίση των συντακτών της δξια λόγου βιβλία που μās αποστέλλονται σε δύο (2) αντίτυπα. Λόγω τής πληθώρας των λαμβανομένων βιβλίων τηρείται αναγκαστικά σειρά προτεραιότητας αντίστοιχη προς τη σειρά λήψεως].

Δ. ΠΡΟΦΙΛΗΣ, *Συλλογική 'Ασφάλεια (μελέτη-μα), έκδ. 'Ινστιτούτου Στρατηγικών Μελετών 'Ελλάδος, 'Αθήνα 1983, σ. 32.*

'Ακάματος ο διακεκριμένος στρατηγός και πρόεδρος του 'Ινστιτούτου Στρατηγικών Μελετών τής 'Ελλάδος Δ. Πρ., συνδυάζει την εύρεία και πολύμορφη έθνικη-κοινωνική δράση με τη συγγραφική, έπιλαμβανόμενος κατά κανόνα θεμάτων που είναι καυτά και καίρια για την έθνικη μας έπιβίωση. Μετά το σύντομο αλλά εξαιρετικού ενδιαφέροντος μελέτημά του για την από Βορρά και Τουρκίας σύγχρονη άπειλη κατά τής άκεραιότητας τής 'Ελλάδος, που ο Δαυλός είχε την εύκαιρία να παρουσιάσει δι' όλίων στο προηγούμενο τεύχος του (σ. 1195), μās δίνει σήμερα τη *Συλλογική 'Ασφάλειά* του, πόνημα έπισης σύντομο, που άποτέλεσε θέμα διαλέξεως του στην 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία, αλλά μεστό πολιτικής και στρατηγικής σκέψεως και μεθοδικώτατο ως προς την τεκμηρίωση και δικαιολόγηση των τελικών συμπερασμάτων και προτάσεων. Με άνεση — άπόρροια προφανώς μεγάλης θεωρητικής στρατιωτικής κατάρτισεως αλλά και πρακτικής πείρας — ο συγρ. έκτιμά την διεθνή στρατηγική κατάσταση, τις σύγχρονες, στρατηγικές δυνάμεις και δυναμικά σε συνδυασμό με τās σύγχρονα μέσα και τις ισχύουσες πολιτικές και πολεμικές μεθόδους, για νά καταλήξει στη διαπίστωση ότι ή «αυτοάμυνα» μεμονωμένων έθνών, ή ανεξάρτητη προς τās πολυεθνικά άμυντικά συστήματα, είναι σήμερα δυσχερέστατη — κι έπομένως ή άνάγκη συμμετοχής τους σ' ευρύτερες συμμαχίες είναι ζωτική για την έθνικη τους έλευθερία. Τουτό όμως δέν υποβιβάζει το ρόλο τής έθνικης άμυντικής δυνατότητας ούτε την άνάγκη υπάρξεως ισχυρού στρατηγικού δυναμικού στα καθ' έκαστα κράτη, και μάλιστα την άνάγκη «*ψυχικής ανατάσεως εις τόν τομέα των ήθικων δυνάμεων, ίνα είμεθα όλιγώτερον ευάλωτοι από την έχθρικήν προπαγάνδαν και νά δημιουργήσωμεν εις τούς έαυτούς μας πηγάς άντλήσεως δυνάμεων δια τυχόν άπαιτηθισομένης θυσίας, μη λησμονούντες ότι το ήθικόν δυναμικόν άνδρούται, για τής όμονοίας*» (σελ. 17). Πολύ ευγλωττη ή αντιπαράθεση των κατα-

στατικών του ΝΑΤΟ και του Συμφώνου τής Βαρσοβίας, που έν παραρτήματι έπιτάσσει στο δικό του κείμενο ο συγγραφέας.

ΔΗΜ. Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Κριτική βιβλίου, σειρά τρίτη (κριτικά δοκίμια), 'Αθήνα 1983, σελ. 254, σχ. 160.*

'Η ίκανή προσφορά του Δ.Κ. έχει έπικυρωθεί με τās τρία του βραβεία: 'Ακαδημία 1976 (για ποίηση), Κρατικό 1978 (κριτικό δοκίμιο), Ούράνη 1982 (ποίηση). Ώστε ή έπικοινωνία με τās νέα του κείμενα νά μη μās εκπλήσσει για την άρτιότητα και μεστότητά τους, αλλά περισσότερο νά μās διαβεβαιώνει για το σημαντικό είδος τής γραφής και τής σκέψης του σ. Στο βιβλίο του αυτό παρουσιάζει, διερμηνεύει αλλά και κρίνοντας άντιλογεί, έργα 37 αξιόλογων συγγραφέων, όπως του Κ. Τσάτσου, Γ. Χατζίνη, 'Αγγ. Τερζάκη, Τ. Παπατσώνη, Λ. 'Ιακωβίδη, Π. Καραβία, Τ. Μαλάνου, Παν. Πρεβελάκη, Περ. Χάρη, Ρένου 'Αποστολίδη, Γ. Βαφόπουλου και πολλών άλλων. Με τη διάθεση τής πλούσιας άντοχής του κατορθώνει και παραδίδει τούς μελετούμενους και το έργο τους με δύο τρόπους: 'Εσωτερικά, τί δηλαδή και πώς το έργο τους διακινεί και διακινείται μέσα μας, και έξωτερικά, ποιά δηλαδή είναι τās μέσα, τās στοιχεία, το πλαστουργημένο ύλικό, που και σχηματικά συμβάλλει στην πνευματική εικόνιση του δημιουργού. 'Ετσι, όχι μόνο το έργο, το υπό κρίση-μελέτη γνωρίζουμε με την παρεμβολή τής γραφίδας του Δ.Π., αλλά και όλο το βιοψυχολογικό βίος, το τυχόν διακινούμενο από τη συγγραφή των δημιουργών μέσα μας, υπαίτιο για την σύνθεση και έκφραση διαλογισμών ή άκόμη και έκτύπωσης θέσεων. 'Επιπρόσθετα με τη συγγραφή των Δ.Π. μαθητεύουμε στο τί σημαίνει ύψηλό λειτουργήμα «κριτικής», καθώς συνειδητοποιούμε το ποσό του χρόνου και του μόχθου που όφείλεται νά καταναλωθεί, συνυφασμένο με την έμφυτη λειτουργική λεπτότητα ιδιάζουσας χάρης και την έπικτητη συσσώρευση πολλών και σπάνιων γνώσεων. —Α.Π.

FELICE MASTROIANNI. *Ποιήματα (ποιητ.*

συλλογή «*Ελληνική Τριλογία*»), έκδ. «*Δελφικά Τετράδια*», Αθήνα 1983, σελ. 185, σχ. 8ο.

Τὴν Ἑλλάδα δοξάζει· τὴν ἱστορία ἐπιβεβαιώνει· καὶ τὴν πανάρχαια ρῆση πραγματώνει «... καὶ καπνὸν ἀποθρῶσκοντα...» ὁ F.M. μετὰ ποιήματά του. Γεννήθηκε (στὴν Πλατανία) καὶ σπούδασε στὴν Ἰταλία. Ὅμως τύπωσε τοὺς θερμούς χτύπους τῆς καρδιάς του στὴν Ἰταλική μετὰ παράδιπλη μετάφραση ἀπὸ τὸν ἴδιο στὴν Ἑλληνική, διαπιστώνοντας τὶς ἀγέραστες ἐλληνικὲς ρίζες τοῦ Ἰταλικοῦ Νότου καὶ τοὺς ἀδιάσπαστους μετὰ τὴν ἀγαπημένη προγόνισσα ἀκόμα συναισθηματικούς δεσμούς τῶν ἐλληνόφωνων κατοίκων τῆς. Ὁ νοσταλγικὸς ποιητὴς δὲν βρίσκεται πιά ἀνάμεσά μας (1914—1982). Ἡ μελωδική του ὁμῶς φωνὴ ἡχεῖ σὰν τὶς λυρικές εὐηχίες ἀρχαίων μας λυρικῶν ἀνακρουσμάτων, ὅπου ἡ δωρική ἀπλότητα καὶ ἡ καθαρότητα τῆς συγκίνησης ὑπῆρχαν σὰν τὸ πρῶτο καὶ τελειότερό τους διακριτικὸ. Πρὶν φύγει ἀπὸ τὴ ζωὴ ὁ F.M. δοκίμασε τὴν εὐτυχία τῆς ἀναγνώρισης τῆς προσφοράς του. Μέσα στὶς ἐπαινετικές γραφές γιὰ τὸ ἔργο του ὁ Φοῖβος Δέλφης διακρίνει: «*Ὅλα μαρτυροῦν γιὰ τὶς πανάρχαιες ρίζες του, καὶ οἱ στίχοι του, φυσικά... Ἐχουν τὴ χρυσοῦ δομὴ τῆς δημιουργικῆς τέχνης. Εἶναι σὰν ἀγνές κι αὐθόρμητες ἐξομολογήσεις καὶ ὁμιλίες...*». Τὰ θέματά του ἀναφέρονται σὲ μὴμες, ὅπως μεταποιοῦνται σὲ εἰκόνας χωρικές, σὲ τριγυρίσματα, σὲ καλωσορίσματα, σὲ συναντήσεις παλιῶν προσώπων. Πάντα καταστάλαγμα ἑνὸς βαθύς πόθος καὶ πόνος γιὰ πιδ εὐτυχισμένα πράγματα. Καὶ συνοδεῖα πάντα μιὰ μεταφυσική, προβληματική ἄλλοτε καὶ ἄλλοτε βέβαιη: «*Πῶς πέρασε γρήγορα ἡ μέρα μου! Πάνω στὸ βουνό / χαμογελάει τ' ἄστρο τῆς Ἀφροδίτης. / Μὲ τὸ βῆμα μου / ποὺ ποτὲ δὲν ἔκανε θόρυβο / θὰ προχωρήσω ἀνάμεσα στοὺς ἴσκιους. / Τί θ' ἀπομείνει ἀπὸ μένα; / Ἡ φωνή μου / θὰ χαθεῖ μέσ' στὴν νύχτα*». Καὶ ἀκόμα: «*Κρύο τὸ νερὸ τῆς πηγῆς / ἄδολο σὰν τὸ πρῶτ. / Ἄς πᾶμε σὲ συνάντηση τοῦ ἡλίου / μετὰ τὸ ρίγος στὰ χέρια, / στὰ χεῖλη, μέσ' τὸ αἷμα. / Ἄς τὰ ξεχάσουμε ὅλα / ὅπως τὴν τελευταία στιγμὴ. / Θὰ ἀγκαλιάζουμε τὰ δένδρα / θὰ φιλοῦμε τὰ χόρτα. / Περνᾶνε ψηλὰ οἱ καβαλάρηδες τοῦ ἀγέρα, / μετὰ τὰ οὐράνια βούκινα. / Ἄς πᾶμε ψυχὴ μου πρὸς τὸν ἥλιο*». Ἡ συλλογὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη: «*Τὸ τετράδιο ἐνὸς καλοκαιριοῦ*» μετὰ συνθέματα λυρικῆς ἀνάπλασης εἰκόνων τῆς φύσης, («*Ἀνοιξη*» μετὰ ποιητικὲς ἀναφορὰς σὲ ἄδολες περιοχὲς τῆς γῆς καὶ τῶν ἀνθρώπων τῆς καὶ «*Τὸ παραμῦθι τοῦ Εὐτύχιου*» μετὰ καταγραφὲς προσωπικῶν τοῦ ποιητῆ στιγμῶν καὶ σκέψεων. Ἀπὸ τὸ τρίτο μέρος καὶ ἡ ὁμολογία του: «*Ἐσὺ*

μου ἔδωσες, Ἑλλάδα, / τ' ἀληθινὸ συναίσθημα τῆς Ποίησης, / ἐσὺ εἶσαι Ἑλλάδα, / ἡ ἀπόμακρη πατρίδα / τῆς καρδιάς μου. / Λάμπει μέσα μου, Ἑλλάδα, / ἡ βαθιὰ μνήμη / ἀπ' τὸ φῶς σου. / Σ' ἀγαπῶ, Ἑλλάδα, / σὰν ἑνὸς ἀρχαίου χαμένος ἐξορίστου». —Α. Π.

ΓΚΕΟΡΓΚ ΖΙΜΜΕΛ, *Δοκίμια Κοινωνιολογίας, Μετάφραση ἀπὸ τὴν Γερμανικὴ καὶ εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὸν Μανώλη Μαρκάκη.*

Σὲ μετάφραση ἀπὸ τὴ Γερμανικὴ καὶ μετὰ εἰσαγωγὴ τοῦ γνωστοῦ κοινωνιολόγου, συνεργάτη τοῦ «*Δαυλοῦ*» Μανώλη Μαρκάκη κυκλοφόρησε ἑνας τόμος ἀπὸ τὸ κλασσικὸ ἔργο τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ κοινωνιολόγου Γκέοργκ Ζίμμελ. Στὸν τόμο τοῦτο περιλαμβάνονται τὰ ἀκόλουθα δοκίμια: *Πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ κοινωνία; Ἡ Σύγκρουση, Ὁ ἴστος τῶν κοινωνικῶν ομάδων, Ὁ ποσοτικὸς καθορισμὸς τῆς Ὁμάδας.* Σύμφωνα μετὰ τὸν Ζίμμελ, ὅπως σημειώνει στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ὁ Μανώλης Μαρκάκης, οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ βασικὴ ἀμφιβολία καθὼς ἐμπεριέχουν τὴν ἀρμονία καὶ τὴν σύγκρουση, τὴν ἀγάπη καὶ τὸ μῖσος, τὴν ἐλξὴ καὶ τὴν ἀπώθηση. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μιὰ ἀπόλυτα ἀρμονικὴ κοινωνικὴ ὁμάδα, γιὰ τὴν θὰ ἦταν στερημένη ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς ἀλλαγῆς καὶ τῆς ἀνάπτυξης. Μόνον ἡ διακοπὴ μιᾶς σχέσης μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀρνητικὴ, ὅχι τὰ ἐπὶ μέρους μορφώματα τῆς σύγκρουσης καὶ τῆς φιλονικίας, ποὺ δημιουργοῦν οἱ κοινωνικὲς διεργασίες.

ΗΛΙΑΣ ΤΣΕΧΟΣ, *Ἐρμημ ἀλήθεια (ποιήματα),* τρίτη έκδ. «*Κέδρος*» 1982, σελ. 64 καὶ *Ἀνθέμια (ποιήματα),* «*Κέδρος*» 1982, σελ. 57.

Οἱ δύο στὰ χέρια μας ποιητικὲς συλλογὲς καὶ οἱ ἄλλες δύο ὑπάρχουσες δείχνουν τὸν Η.Τ. περιφέροντι καλλιεργητὴ τῆς ποίησης. Ἄν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη καὶ ἡ ἔγνοια, ποὺ εἶναι καταφανής, γιὰ τὴν περιποίηση τῆς ἐκδοσης καὶ γιὰ τὴ φιλότεχνηση τῶν ἐξωφύλλων (τὸ ἑνὸς τοῦ Βασίλη Βασιλειάδη καὶ τὸ δεύτερο τοῦ Γιάννη Ρίτσου) προστίθεται στὸν Η.Τ. τὸ διακριτικὸ τῆς εὐγενικῆς μέλησης γιὰ τὴν ὥραία ἐμφάνιση τῶν βιβλίων του. Καὶ ἡ μία συλλογὴ καὶ ἡ ἄλλη περιέχουν συνθέματα τοῦ ἴδιου εἶδους. Πολλὰ φέρουν τὴν ἐπικεφαλίδα «*ἐπιγράμμα*», ἀξιώνοντα νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ δηλώνουν: *Λευτεριά / μόνο ἡ λέξη σου / λεύτερη εἶναι.* («*Ἐρμημ ἀλήθεια*). *Λόγε / διορφε στὴν διάρκεια / κράτησε μύρα μόχθο καὶ ταραχὴ / τῶν γενῶν.* («*Ἀνθέμια*). Ἄλλα, χωρὶς νὰ καθορίζονται «*ἐπιγράμματα*» εἶναι τὸ ἴδιο ὀλιγόλογα: *Δύο σιπερὲς κυπαρίσσια ὁ δρόμος / ὦ! κορφὲς θαρραλέες.* («*Ἀνθέ-*

μια). *Ἀρχίζεις ὅταν φτάνεις / ποτέ δὲν φτάνεις / κι ὅλο ἀρχίζεις* (Ἑρμη ἀλήθεια). Μερικά ἀπὸ τὰ τελευταία καταλήγουν τὴν προσπάθεια σὲ μορφὴ λογοπαίγνιου, ποὺ διακινδυνεύει νὰ μετατραπῇ σὲ σκωπτικὸ ὀλιγόστιχο λόγο: *Ὅλα τὰ ζωὰ μᾶς κοροΐδευαν / ἔσείς εἰστε ζωὰ / ἐσεῖς*. Ὑπάρχουν καὶ πιὸ πολύστιχα, ὅπως «Καθὼς ἡ 16 Αὐγούστου 1981», «Πῶς θὰ χαθοῦμε», «Μέρη», «Μέρα γιατριά» (Ἀνθέμια) ἢ «Σαλονίκη, Φλεβάρης 27», καὶ ἄλλα. Τὰ κυριότερα χαρακτηριστικά τους: τὸ ἀπέρριτο τοῦ λόγου, ἡ βιαστικὴ ὑπερκάλυψη τοῦ ρυθμοῦ. —Α. Π.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΤΣΑΡΑΣ, *Ψυχολογία μὲ ψυχὴ (πραγματεία)*, ἐκδ. Ἐκδοτικὴ Ἑστία, Ἀθήναι 1983, σελ. 256, σχ. 160.

Ἡ ὅλη ἐργασία παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, διότι ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ψυχολογία - ἀτομικὴ ψυχὴ, περνάει στὰ χαρακτηριστικά καὶ γνωρίσματα τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς - ψυχολογίας, τῆς μαζικῆς ψυχῆς, τῆς διεθνoῦς ψυχῆς, φτάνοντας καὶ λήγοντας στὰ χαρακτηριστικά, διακριτικά, καὶ ἐπιστημονικὲς ἐπιβεβαιώσεις τῆς ψυχῆς μὲ τὸν ἐπιθετικὸ ὄρο «κοινωνικῆς». Τὰ ἐκάστοτε θέματα ἀναπτύσσονται διεξοδικὰ καὶ βασισμένα σὲ βιολογικο - ψυχολογικὲς παρατηρήσεις καὶ λόγους - διακηρύξεις κατὰ σειρά τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων καὶ μελετητῶν, καθὼς καὶ τῶν γνωμῶν τῶν ἀρχαίων στοχαστῶν Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη, Πλούταρχου κι ἄλλων. Τὸ ἐνδιαφέρον κορυφώνεται στὴν παράθεση τῶν πορισμάτων καὶ διαλογισμῶν σχετικῶν μὲ τὴ μαζικὴ ψυχολογία, τὰ αἷτια καὶ ἀποτελέσματα τῆς, τὴ διεθνή καὶ τὴν κοινωνικὴ ψυχολογία. Τὸ βιβλίο εἶναι κατατοπιστικὸ βοήθημα γιὰ ὅσους ἐπιδιώκουν νὰ προσαρμοστοῦν στὴν κατανόηση τῶν ὁμαδικῶν, κοινωνικῶν, συνανθρώπων σχέσεων καὶ καταξιώσεών τους. Τοποθετεῖται ὀρθῶς ἐνάντια στὴν διαλαλούμενη «μαζικοποίηση» καὶ ὑπερασπίζεται τὴν ὑποστήριξη — προώθηση τῆς ἐξατομίκευσης τῆς προσωπικότητας, ἀναφέροντας καὶ ἀναλύοντας τοὺς ἐνεδρεύντες ἀτομικοὺς καὶ κοινωνικοὺς κινδύνους ἀπὸ τὴν τυχοῦσα κατάπνιξη τῆς «ἀτομικῆς» ψυχῆς. Βαθεῖα πνοὴ θρησκευτικότητας περιπνέει τὴν ὅλη γραφὴ. Παρὰ τὴ συστηματικὴ καὶ θαρραλέα ἐπιχειρηματικὸτητα δμως τὰ ὅλα θέματα καὶ ἡ ἀνάπτυξή τους θὰ ἦταν πιὸ πειστικά, ἂν ἐδραιώνονταν στὴ νεότερη καὶ ἰδίως σύγχρονη βιβλιογραφία καὶ τὸν ἀντίλογό τους μὲ αὐτὴν. —Α. Π.

ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΟΥΡΜΠΟΥΛΗΣ, *Τὸ χρονικὸ δύο νήσων (ὁδοπορικὸ)*, Ἀθήνα 1983, σελ. 32.

Εἶχαμε ξεχάσει τί πάει νὰ πεῖ καλαισθητο βι-

βλίο μὲ πνευματικὸ ἄρωμα καὶ δικαιολογημένα: οἱ νεώτεροι ἐθισμένοι στὸ «ἀλαλούμ» τῆς ὀπτικοακουστικῆς καὶ νοητικῆς σύγχυσης θὰ αἰσθανθοῦν τὴ γλυκεῖα «ζάλη» τοῦ χωρὶς καυσαέ-ρια ὀξυγόνοῦ ὅταν ἀνοίξουν τὶς σελίδες τοῦ βιβλίου *«Τὸ χρονικὸ δύο νήσων»*. Συντεθὲν μὲν τὸ ἔτος 1979 ὑπὸ Μιχαὴλ Μπουρμπουλῆ Κεφαλλή-νος καὶ χαλκογραφηθὲν ὑπὸ τοῦ Σαραντῆ Καραβῆζη». Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι γραμμένο στὴν πεντακάθαρη ἑλληνικὴ γλῶσσα, σ' αὐτὴ ποὺ ἐξακολουθοῦσε, ἔστω μὲ στερημένες πηγές, νὰ δροσιζοῖ τὴν πυρωμένη ἀπ' τὸν ἀγῶνα νὰ μάθῃ καὶ νὰ λευτερωθεῖ ἀνθρώπινη ψυχὴ: «... Στὶς νεκρὲς πολιτεῖες τὰ ἐρείπια μοσχοβολοῦσαν καὶ ὁ ἄνεμος κρατοῦσε τὶς φωνές. Οἱ νεκροὶ ζωντανοὶ ἤτανε καὶ μιλοῦσαμε μαζί τους καὶ ἡ γλῶσσα ἀκατάληπτη ἀπὸ τὶς κακοκαιρίες τῶσων αἰώνων». Ἀπ' αὐτὴ τὴ νεροσυρμὴ τί νὰ προφτάσεις νὰ πιεῖς; Ρέον ἀγίασμα, ὕδρὸς ὕμναίου πνευματικοῦ μὲ τὸν Ἑλληνικὸ χῶρο, τὸ βιβλίο τοῦ Μιχαὴλ Μπουρμπουλῆ. «Καὶ τώρα γράφω ὅ,τι ἡ ψυχὴ μου μάζεψε χιλιάδες χρόνια ἀγρότισσα καὶ περιπλανωμένη στὴ ζωὴ της» καὶ ἄλλου: «Ένας πολίτης τὸ ὄνομα «φρουτέμπορος» ἐμίσησε τόσο τὴν ἱερότητα τοῦ τοπίου ποὺ ἐτεμάχισε ἓνα δένδρο καὶ ἐπὶ τοῦ σκηνώματος ἔθεσε κόνιν ἀσφάλτου. Ἡ ὀργὴ τοῦ κρίματος ὀρχεῖται μετὰ μανίας». Νομίζω, ὅτι δυστυχῶς δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ σήμερα κανεὶς κάποιο ἀντίτυπο ἀπὸ *«Τὸ χρονικὸ δύο νήσων»*. Τὸ συγγραφέα, καθόλου ἔμπορο (πῶς ἄλλωστε θὰ συμβιβαζόταν αὐτό), ἴσως νὰ τὸν τρόμαζε μιὰ ἔκδοση ἐμπορικῆ: Ὁ φόβος τοῦ πεντακάθαρου ρυακιοῦ στὸ ἀντίκρυσμα τῶν ἀπόβλητων τῶν ὑπὸνόμων. —Η.Α.Τ.

ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, *Πολιτικά ἄρθρα (ἀρθρογραφία)*, ἐκδ. «Παπαζήση», Ἀθήνα 1979, σελ. 88, σχ. 160.

Ἄρθρα πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιεχομένου ποὺ ἀναφέρονται στὰ πρὶν καὶ στὰ μετὰ τὶς ἐκλογὲς τῆς 20-11-1977 ἑλληνικὰ πράγματα. Ἐκφράζουν τὶς πολιτικὲς θέσεις τοῦ Γ.Χ., διαλέγονται τὶς παρατηρήσεις καὶ προτάσεις του γιὰ θεραπεία παραβλέψεων καὶ σφαλμάτων καὶ ἐκθέτουν τὰ πολιτικὰ τοῦ μηνύματα καὶ ἐπιδιώξεις. Στὰ γραμμένα παρουσιάζεται ἀναμφισβήτητὴ ἡ ἔμπρακτη συμμετοχὴ καὶ δράση τοῦ Γ.Χ. στὰ πολιτικὰ μας πράγματα, βασισμένη στὴν ἀγαθὴ ἐλπίδα καὶ πίστη τῆς καλυτέρευσής τους. —Α. Π.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΣΥΚΙΩΤΗΣ, *Θερισμοὶ (ποίησις)*, Ἀθήνα 1983, σελ. 32, σχ. 80.

Στίχοι ποὺ τοὺς χαρακτηρίζει ἡ χρῆση τῆς γε-

μάτης φράσης με φιλοσοφημένο κατάληγμα: «Θρασομανούσε ό άφρός της άνεμόδαρτης / φω-
τιās / καθώς είχε απομονωθεί ή μικρή έλπίδα /
τών ανθρώπων, / πού δέν έβρισκαν χλόη σε κα-
μιά γωνιά / γιά ν' αναπαύσουν τά μελλοντικά
τους / όνειρα / μάρτυρες άπ' τά άπατηλά συνθή-
ματα / οϊστρηλατημένοι.» Όμως συχνά ό συμ-
βολισμός βαθαίνει τό νόημα, αλλά μάς αφήνει
άμέτοχος από τό όμεσο βίωμα: «'Η πρώτη ά-
λήθεια στέκεται στό ένα πόδι κι ή άλλη πόρτα δέν
όδηγεί πουθενά». Άποπνέουν ύπαρξιακά άνε-
ρωτήματα: «'Η έντάφια σήψη, άναλογίστηκε /
μοναδική μας σιγουριά; / 'Η γαλήνη των ίστορη-
μένων όσίων / άπόνειε τό «όταν άπόλλυμαι, εί-
μαι». / Στά περασμένα ψήλωνε ό βόγγος / των ά-
θώνων. / Όταν άπόλλυμαι, είμαι; άναρωτήθη».

—Α. Π.

ΔΑΝΑΗ Γ. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ, *Ό ιδεαλισμός
και ή μεταφυσική στην ποίηση του Θαλή Ρητορί-
δη (δοκίμιο)*, Άθήνα 1983, σελ. 38, σχ. 80.

'Η Δ. Π. με ευδιάκριτες γραμμές μάς περιχα-
ράζει την ποιητική προσωπικότητα του Θ. Ρητο-
ρίδη. Μετά από σύντομη εισαγωγή και γνωριμία
μας με τη ζωή του, τη σταματημένη πιά, μάς πα-
ρουσιάζει τό έργο του από τη σκοπιά και κρίση
της. Μάς φέρνει παραδείγματα από τη γλωσσο-
πλαστική του ικανότητα και κυρίως αναπτύσσει
τά επιχειρήματα της ως προς τον ιδεαλισμό του
Θ.Ρ. Προχωρεί κατόπιν στην ανάλυση του ή-
ρωα στο «Ό δίκαιος ληστής», όπου ή λαϊκή ψυ-
χή και αντίληψη θρυλοποιεί τις επιδιώξεις του
και τά άποτελέσματα τους. Περνάει μετά στη
συλλογή του Θ. Ρ. «Τά θεϊκά και ανθρώπινα», ό-
που έγκύπτοντας άποκαλύπτει και έπεξηγεί τη
μεταφυσική άγωνία του ποιητή, την άπαισιοδο-
ξία του, την άγάπη του γιά την 'Ελλάδα, τό
«γλυκό δράμα» της. Και με τη θεώρησή της στο
«Ό πόνος της γής και του ανθρώπου» καθώς και
στο «Έτσι στού τραγουδω μπέλλα 'Ιταλία» πα-
σχίζει και όλοκληρώνει την όλη ποιητική εικόνη-
ση του Θ.Ρ. —Α.Π.

ΠΕΤΡΟΣ ΒΡΑΣ. ΠΟΓΓΗΣ, *'Η φιλοσοφία της
δημοκρατικής συμβίωσης (πραγματεία)*, τόμ.
α', Άθήναι 1983, σελ. 390, σχ. 80.

'Από τό βιογραφικό πού παρατίθεται στο τέ-
λος του βιβλίου ό Π.Π. παρουσιάζεται ένα προι-
κισμένο άτομο, πού πολύ μόχθησε γιά τά κοινά.
Έλαβε κατά σειρά πολλά άξιώματα και ύπηρε-
τησε πολλούς ευαγείς σκοπούς πραγμάτωνον-
τας πολλές ώραιες ιδέες και επιδιώξεις (όπως τό
πρόγραμμα γιά τό «ξενοδοχείο του χωριού», τον
«κινηματογράφο του χωριού», την ίδρυση

«Έλλην. κέντρου παραγωγικότητας», και πολ-
λά άλλα). Τό σύγγραμμά του επιπρόσθετα, μετά
άπό πολλές του άλλες πνευματικές προσφορές
και έκδόσεις, τον παρουσιάζει έναν άνήσυχο
στοχαστή, πού στοχάστηκε πολύ πάνω στις
διανθρώπινες σχέσεις. Σε κεφάλαια όπου κατα-
γίνεται με τις ανθρώπινες κοινότητες, τον πολι-
τισμό και την πορεία του, την πρόοδο των γνώ-
σεων, τον κόσμο της δημιουργίας και της παρα-
γωγής, τον κόσμο των γνώμων, τό χάσμα της
προόδου και τις συνέπειες, την έννοια του κρά-
τους, της εξουσίας και της άπόδοσής τους, κα-
θώς, σάν τελευταίο καταστάλαγμα, τά προβλή-
ματα της ανθρώπινης συμβίωσης, ό Π.Π. άνα-
πτύσσει τις αντιλήψεις και τις θέσεις του, όλα ά-
παυγάσματα προσωπικών του παρατηρήσεων
και διαλογισμών. Σε όλη την έκταση του βιβλίου
διαφαίνεται άγρυπνη ή προβληματική του διάθε-
ση, ως και τό θάρρος νά προβαίνει σε προτάσεις
γιά τη λύση των έκάστοτε έρωτηματικών. Όλα
τά προσφερόμενα παραδείγματα είναι άντλημέ-
να από την έμπειρική βίωση του κοινωνικού συ-
νανθρώπινου περιβάλλοντος. 'Η γλώσσα, παρά
τη μικτή μορφή της, είναι άπλή και κατανοητή,
ώστε τό βιβλίο διαβάζεται ευχάριστα και με έν-
διαφέρον. —Α.Π.

ΘΑΛΕΙΑ ΤΣΑΡΝΑ, *'Απόχοι (στίκια λογοτε-
χνών και ζωγράφων)*, έκδ. «Δρυμός», Άθήνα
1982, σελ. 220.

Στό βιβλίο αυτό ή Θ. Τ. συνθέτει με ικανότητα
την δημιουργική προσωπογραφία λογοτεχνών
και ζωγράφων, όπως του 'Αγγ. Τερζάκη, 'Οδ.
'Ελύτη, Κώστα Βάρναλη, Παυλ. Παλαιολόγου,
'Ανδ. Καραντώνη και πολλών άλλων και από
τους ζωγράφους, του Στ. Βασιλείου, Τάκη Κο-
τό, Θάνου Τσίγκου, 'Αγγελου και άλλων πολ-
λών. Την εργασία της διακρίνει ύπευθυνότητα,
όρθη πληροφόρηση, συνθετική έμπειρία. Με κα-
τοχή του βίου και του έργου των παρουσιαζομέ-
νων ή Θ.Τ. μάς δίνει μιá σχεδόν όλοκληρωμένη
εικόνα και της προσφοράς και της ζωής των
προσωπικοτήτων τούτων του λόγου και του
χρωστήρα, παρά τό περιληπτικό του λόγου και
τό περιορισμένο του χώρου. 'Η Θ. Τσ., καθώς
είναι και ποιήτρια, μεταχειρίζεται έμπνευσμένα
τη γραφή της· έτσι τό όλο της σύνθεμα καταλή-
γει όχι μόνο σε κατατοπιστικό αλλά και ευχάρι-
στο μελέτημα. —Α. Π.

ΜΕΣΣΕΒΡΙΝΟΣ, *'Επιστροφή στη Μεσημβρία
(ποιήματα)*, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 50, σχ. 160.

Ποίηση πολύ λεπτή, νοσταλγική και βαθυστό-
χαστη, γραμμένη με τ' άπόσταγμα κάποιου ά-

διάσπαστου πόνου. Ὁ ρυθμός ἐσωτερικός καὶ ἀδιατάραχτος κυλάει ἀνεμπόδιστα διάμεσα στοὺς στίχους, πού παρὰ τὴν γαληνότητά τους, περιέχουν συχνὰ ἐντονότερες κατὰ τὸν ἦχο λέξεις, σὰν ἐπιτήδεια καμπανίσματα γιὰ τὸ ἐνόχλημα τῆς ἡσυχασμένης συνειδήσης. Στὴν ωραία παρουσίαση μὲ τὴν δαμασμένη ἐκφραση πλέκονται στοιχεῖα συμβολικά, πού μὴνύουν προσωπικοτήτων τούτων τοῦ λόγου καὶ τοῦ ἀλλὰ ἐμᾶς ἀφήνουν ἀγευστους· ὁχι ὁμως ἀμέτοχους στὴ γλυκεῖα τους χάρη καὶ νοσταλγία. Ἀπὸ τὰ πολὺ συγκινητικά «Ἡ νύχτα τοῦ πατέρα» α, β, γ, μὲ τῆς ἀγάπης διάχυτο τὸ φίλτρο καὶ διάπνοο ἀπὸ τὸ παγανιστικὸ τοῦ πνεύματος. Σημαδιακὲς στιγμὲς ὑπῆρξαν τὰ ὀχλήματα τῆς δημιουργίας τοῦ Μ. Παραθέτομε ἀπὸ τὸ «Κύπρος» (ἐνδόμυχο στὸ Λεόντιο Μαχαιρᾶ) τὸ στ':

.. Πάλε ἐξανακουρσέψαν τὴν χώραν τὴν πικραμένην...

Κουράγιο ὁπού ἔχεις νὰ μετράς τὶς μαχαιριῆς
τόσες παλῖρροιες πού σκέπασαν τὸ κορμί της
τόσες ἀλαμάνες ἐπέλασες
τόσες ἐκτέλεσες τῆς χαρυνγῆς.

Αὐτὸ τὸ «πάλε» σὲ ρωτῶ
ποιὰ γῆ θ' ἀνοίξει νὰ τὸ καταπιεῖ,
αὐτὸ τὸ «ἐξανακουρσέψαν»
ποῖο ἀστροπελέκι θὰ τὸ κάψει;

Α.Π.

ΕΛΙΖΑ ΚΑΣΤΑΝΗ — ΚΟΜΙΝΗ, *Μιὰ γέφυρα ἀπλώθηκε στὸν ἥλιο, (διηγήματα), «Μιμόζα», Ἀθήνα 1983, σελ. 75.*

Ἡ Ε.Κ.—Κ. εἶναι καὶ ποιήτρια. Κι ἂν ποιήμα-

τα δὲν εἶχε συνθέσει, θὰ ὁμολογοῦσαμε ὅτι ἐνασχολεῖται μὲ τὴν ποίηση ἀπὸ τὶς ποιητικὰ δοσμένες μικροῖστορίες ἀγάπης, πού εἶναι οἱ ὑποθέσεις τῶν διηγημάτων της. Κάθε φορά, καὶ ἄλλο περιστατικὸ διαλεγμένο μὲ εὐγένεια καὶ λεπτότητα, καλομελετημένο καὶ σωστά συναισθηματικὰ τοποθετημένο. Οἱ μικροῖστορίες γραμμένες μὲ ἄλλο τρόπο δὲν θὰ εἶχαν καμιά ἀξία· ἀλλὰ ὅπως ἐντονα καὶ βαθιὰ τὶς παρουσιάζει ἐδραιωμένες στὸ συναίσθημα ἡ Ε.Κ.—Κ. ἐλκύουν καὶ τὴν προσοχὴ καὶ διατηροῦν τὸ διαφέρον. Ἰδιαίτερη παρατήρηση ὀφείλεται νὰ σημειωθεῖ γιὰ τὰ ἰδιότυπα ἐκφραστικὰ ποιητικὰ στοιχεῖα πού ἐμπεριέχουν. Θὰ μπορούσαν κάλλιστα νὰ εἶναι ὠραῖοι στίχοι ποιημάτων: «Στὸ βυθὸ τοῦ ποταμοῦ πού βρισκόμουν, μὲ τὴ μοῖρα νὰ μοῦ πετᾷ χαλίκια, ἀναρωτιόμουν ἂν θὰ ταξίδευα ποτὲ πάνω σὲ μιὰ ἀνοιξιὰτικὴ ἀχτίδα... Ὁμως ὁ γάμος δὲν εἶχε ροδοπέταλα. Στὸ ὑγρὸ ὑπόστεγο τῆς δουλειᾶς, συλλογίζομουν τοὺς βάλτους πού ἀχνίξε ἡ μέρα». Ἡ σ. ἔχει μπορέσει μὲ καίρια ἐκφραστικὰ στοιχεῖα νὰ περάσει σὲ δόλες, καὶ τὶς πιὸ λεπτές, πτυχεῖς τῶν συνανθρώπων, συναισθηματικῶν στιγμῶν καὶ μετουσιωμένες σὲ ἀσπογὴ εἰκόνα νὰ μᾶς τὶς δώσει μὲ μιὰ προσωπικὴ τῆς ἱκανότητα καὶ ἐμφυτὴ προσαρμοστικότητα. Ἐκεῖνο ὁμως πού μᾶς ξενίζει στὴν ὅλη συλλογὴ εἶναι ἡ ἐκάστοτε ἀλλαγὴ ὀνομάτων στὰ πρόσωπα τῆς ἐκάστοτε ἱστοριούλας. Καὶ τοῦτο, διότι ἡ ἀνιστόρηση γίνεται πάντα σὲ ἀ' ἀφηγηματικὸ πρόσωπο. Πράγμα πού δημιουργεῖ προβληματισμὸ γιὰ τὴν ἀπιθανότητα τῶν ὧσων γράφονται, ἐνῶ εἶναι τόσο ἀπλὰ καὶ συνηθισμένα. —Α.Π.

ΑΛΛΑ ΕΝΤΥΠΑ ΠΟΥ ΜΑΣ ΑΠΕΣΤΑΛΗΣΑΝ

• ΕΥΘΥΝΗ, φυλλάδιο νεοελληνικοῦ προβληματισμοῦ (ὀρεῖς Κώστας Ε. Τσιρόπουλος), τεύχος 145, Ἰανουάριος 1984 • ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΚΕΨΗ, μηνιαία περιοδικὴ ἐκδοσὴ γραμμάτων καὶ τεχνῶν (ἰδιοκτητὴς - διευθυντὴς Γ.Ν. Παπαγεωργίου, ἀρχισυντάκτης Γ.Χ. Χαλατσᾶς), ἀρ. φύλλου 86, Δεκέμβριος 1983 • ΕΠΟΠΤΕΙΑ, μηνιαῖο περιοδικὸ (διευθυντὴς συντάξεως Παναγιώτης Θ. Δρακόπουλος), τεύχος 86, Ἰανουάριος 1984 • ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΖΩΗ, μηνιαῖο εἰκονογραφημένο περιοδικὸ τῆς Θεσσαλονίκης (ἐκδότης - διευθυντὴς Ν. Ι. Μέρτζος), τεύχος 211, Δεκέμβριος 1983 • ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, μηνιαία ἐκδοσὴ τῆς ὁμωνύμου ἐταιρείας (ὀρεῖς Κώστας Χ. Μαμαδόπουλος), τεύχος 87, Δεκέμβριος 1983 • ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ, διμηνιαία ἐκδοσὶς τοῦ Ἰνστιτούτου Στρατηγικῶν Μελετῶν Ἑλλάδος (ἐκδότης - διευθυντὴς στρ. Δ.Χ. Προφίλης), ἀρ. φύλλου 18 • ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ, ἐκδοσὴ τῆς Ἑνώσεως Πνευματικῶν Δημιουργῶν Χανίων (διεύθυνση Γεώργιος Καψωμένος, Στρατῆς Παπαμανουσάκης, Νίκος Χριστάκος), τεύχος 4, Σεπτέμβριος 1983 • ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑ ΝΕΑ, μηνιαία ἐφημερίδα τῶν ἐργαζομένων στὰ Πανεπιστήμια (ἐκδότρια Εὐαγγελία Τσολακοπούλου), φύλλου 11-12, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1983 • ΕΥΒΟΪΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ, μηνιαία ἐκδοσὴ (διευθυντὴς Κ. Δημόπουλος), ἀρ. φύλλο 20, Δεκέμβριος 1983.